

Atakişiyev Bəxtiyar Sərhəd oğlu

**İNZİBATI
HÜQUQ VƏ
TERMİNLƏR**

Elmi əsər

BAKI-2008

Müəllif

Atakişiyev Bəxtiyar Sərhəd oğlu
(hüquqşünas, elmi dərəcəsi və elmi adı yoxdur)

Redaktor

Bağırov Natiq Orucqulu oğlu

Atakişiyev Bəxtiyar Sərhəd oğlu. İnzibati hüquq və terminlər. *Elmi əsər*-Bakı: 2008 - 312 səh.

Elmi əsər hüquq elminin, inzibati hüquq sahəsinin əsaslarını, təməl müddəalarını qısa və konkret şəkildə araşdırıb-izah etmək məqsədini güdür. Əsərdə vətəndaşlar tərəfindən dövləti idarəetmə hüququ, idarəçilik prinsipləri, eləcə də forma və metodları aydın şəkildə göstərilir. Bundan savayı, burada inzibati-hüquq tənzimləmənin obyektini, inzibati-hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquqi statusu, dövlət idarəçiliyi (hakimiyyət) orqanları quruluşu və ələlxüsüs inzibati hüququn təminatı və digər müddəalar öz əksini tapmışdır.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, elmi əsərdə, nəinki elmi-nəzəri araşdırmalar, hətta dövlət idarəçiliyi prosesində təsadüf edilən müddəalar, yəni inzibati hüququn praktiki tətbiqindən irəli gələn və dövlət idarəçiliyinə aidiyyəti olan (onun predmeti olan) hadisə və hərəkətlər özünə yer tapmışdır. Gündəlik dövlət idarəçiliyi, siyasi sahələrdə rast gəlinən terminlərin əlfba sırası ilə qısa, eyni zamanda əhatəli izahatı, şərhli verilmişdir.

Elmi əsər 312 səhifədən, II hissədən (elmi və elmi-praktiki), elmi hissəsi XIII mövzudan, elmi-praktiki hissəsi isə təqribən 500-ə qədər terminlərdən və anlayışlardan ibarətdir.

Oxucu kontingentinə gəldikdə isə, elmi əsər ilk növbədə hüquq elminə yiyələnmək məqsədini güdən vətəndaşlara həm də ələlxüsüs dövlət idarəçiliyi və digər siyasi fəaliyyət ilə aktiv sürətdə məşğul olan və, o cümlədən, dövlət idarəçiliyinə, dövlətə və siyasətə biganə qalmayan bütün digər vətəndaşlara da - tövs edilir.

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə sosial-siyasi, hüquqi münasibətlərin gur inkişaf edilməsi-hüquq elminin danılmaz nailiyyətləridir. Dövlət idarəçiliyində və siyasətdə hər bir atılan addım elmi inkişafın nailiyyətlərinə arxalanmalıdır. Yalnız elmi əsaslarla dövlətin idarə edilməsi, siyasətin yürüdülməsi uğurlu nəticələrə məhkumdur, dövlət idarəçiliyində və siyyasətdə hüquq elminə zidd atılan addımlar iflasa məhkumdur. Hüquq elmi cəmiyyətin bütün sosial-siyasi həyatma əlaxüsüs dövlət idarəçiliyində israr edir. Əgər cəmiyyət öz inkişafında nəyəsə nail olubsa - bunun səbəbkarı mütləq surətdə elmdir. Yalnız elm və elmi yanaşma tərəqinin qarantıdır. Bütün problemlərin çıxış yolunu elmdə axtarmaq vacibdir. Elm və onun inkişaf etdirilməsi-cəmiyyətin mütləq zərurətdir.

Elm əsərdə terminlər vasitəsilə dövlətdaxili və beynəlxalq təcrübədə, dövlət idarəçiliyi və siyasi sahədə istifadə edilən siyasi, iqtisadi, hüquqi, hərbi və s. xarakterli anlayışların şərhini verilmişdir. Elmi bilgiləri aşılamağa, dövlət idarəçiliyi və siyasi sahələrdə vətəndaşlara mənsub olan hüquqlarla onları tanış etməyə, dövlət idarəçiliyində, siyasətdə doğru və dürüst yol seçməkdə-onlara kömək etməyə, eləcə də digər ali məqsədlərə nail olmağa həmin kitab öz qarşısında məqsəd kimi qoyur.

Elm əsəri ərsəyə gətirərkən müəllif-son dərəcədə qısa, aydın və konkret şəkildə yazılması məqsədinə riayət etmişdir. Artıq söz yığımdan, lüzumsuz polemikalardan, mübahisəli məsələlərdən və digər xoşagəlməz hallardan çalışmışdır uzaq olsun.

Müəllif, elmi əsərin ərsəyə gətirilməsində köməklik göstərən bütün texniki personala təşəkkürünü bildirir və oxucuları daima elmi bilgilərini artırmağa dəvət edir.

I HISSƏ

MÖVZU I. İNZİBATI HÜQUQ AZƏRBAYCAN HÜQUQUNUN SAHƏSİ KİMİ

1.İnzibati hüquq predmenti və metodu

Azərbaycan inzibati hüququnun predmentini-məhdud mənada: Azərbaycan dövlət idarəçiliyi prosesində meydana çıxan ictimai münasibətlər təşkil edir.

İnzibati hüququn predmetini – geniş mənada isə: aşağıdakılar təşkil edir:

a)Dövlət idarəçiliyi orqanlarımın idarəedicisi - sərəncamverici fəaliyyətlərindən törəyən ictimai münasibətlər;

b)Digər dövlət orqanlarımın idarəçilik xarakterli fəaliyyətlərindən törənən ictimai münasibətlər;

c)İctimai təşkilatların idarəçilik xarakterli funksiyaları həyata keçirməsində və ya bu funksiyaların həyata keçirilməsində iştirakmdan yaranan ictimai münasibətlər.

Burada belə nəticəyə gəlmək olar ki, inzibati hüquq dövlət hüququnun bir sahəsi olmaqla, başlıca vəzifəsi dövlət idarəçiliyi orqanlarımın icraedicisi-sərəncamverici fəaliyyətlərindən törənən ictimai münasibətləri, digər dövlət orqanların idarəçilik fəaliyyətindən törənən ictimai münasibətləri və, habelə ictimai təşkilatların idarəçilik xarakterli funksiyaları həyata keçirmələrindən yaranan ictimai münasibətləri nizama salmaqdan ibarətdir.

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi, inzibati hüququn nizama salma ictimai münasibətlərin özünəməxsus intizamına salma metodu vardır. Hüquqi cəhətdən nizama salma metodu ictimai münasibətlərin nizama salınmasında dövlət tərəfindən tətbiq edilən hüquqi təsir vasitəsidir.

Bu baxımdan, inzibati hüququn nizama salma metodu

idarəçilik xarakterli ictimai münasibətlərin də özünəməxsus nizama salınmasında tətbiq edilən hüquqi təsir vasitələrindən ibarətdir. Bu təsir vasitələrinə idarəçilik xarakteri məsələlərin həll edilmə qaydaları, tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, onun təmini qaydaları və s. daxildir.

İdarəçilik xarakterli ictimai münasibətlərin nizama salma metodu üçün aşağıdakılar daha çox xarakterikdir:

a) Təşkilati tabeçilik - bu, dövlət idarəçiliyi orqanları ilə onlara tabe olan müəssisə və təşkilatlar arasında baş verən ictimai münasibətlər nəticəsində yaranır;

b) Qeyri-təşkilati tabeçilik - bu, vətəndaşlarla dövlət idarəçiliyi orqanları arasında baş verən ictimai münasibətlər nəticəsində yaranır;

c) Birtərəfli hakimiyyət-tabeçiliyi - bu kimi tabeçilikdə, dövlət orqanları tərəfindən məcburi hüquqi qaydalar müəyyən edilir.

Deməli, idarəçilik xarakterli ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən nizama salma dairəsini inzibati hüququn predmeti müəyyən edir, metod isə həmin nizama salmanın vasitəsidir.

2.İnzibati hüququn dövlət hüququnun digər sahələri ilə nisbəti

Azərbaycan dövlət hüquq sistemləri içərisində-dövlət hüququ xüsusi yer tutur. Dövlət hüququnun normaları ölkəmizdə ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən nizama salınmasında əsasını təşkil edir. Daha doğrusu, dövlət hüququ digər hüquq sahələrinin prinsiplərini özündə əks etdirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının ictimai quruluşunu və dövlət quruluşunu, hakimiyyət orqanlarının, digər dövlət orqanlarının sistemini, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini özündə əks etdirən Azərbaycan R. Konstitusiyası öz əksini dövlət hüqu-

qunda tapır.

Öz növbəsində, idarəçilik prosesində meydana çıxan ictimai münasibətlər inzibati hüquq normaları ilə nizama salınmasından, inzibati hüquq-dövlət hüququna yaxından bağlıdır. Bundan səvayı, inzibati hüquq əmək hüququ ilə, maliyyə hüququ ilə, mülki hüquq ilə, cinayət hüququ və sair hüquq sahələri ilə sıx bağlıdır.

İnzibati hüquq digər hüquq sahələri ilə nisbəti haqqında söylədiklərimizə yekun olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1)İnzibati hüquq hüququn digər sahələri kimi hüquq sisteminin əsas sahəsi olan dövlət hüququna əsaslanır.

2)İnzibati hüquq hüququn digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

3)İnzibati hüquq nizama saldığı ictimai münasibətlərə (predmetinə) görə hüququn digər sahələrindən fərqlənir.

4)İnzibati hüquq dövlət hüququnun ən mühüm sahələrindən biridir. Bu, onunla izah olunur ki, inzibati hüquqla nizama salınan ictimai münasibətlər dövlət həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5)İnzibati hüquq öz həcminə görə dövlət hüququnun ən böyük sahələrindən biridir. Çünki, inzibati hüquqla həddən ziyadə ictimai münasibətlər nizama salınır.

6)İnzibati hüquq digər hüquq sahələrinə nisbətən dəyişəndir. Bu, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dövlət idarəçiliyi sahəsində ictimai münasibətlərin dəyişməsi ilə izah olunur.

7)İnzibati hüquq dövlət hüququnun mürəkkəb sahələrindən biridir. Bu, inzibati hüquqla nizama salınan ictimai münasibətlərin müxtəlifliliyi ilə bilavasitə əlaqədardır.

3.İnzibati hüququn sistemi

İnzibati hüquq normaları ilə nizama salman ictimai münasibətlərin növləri olduqca müxtəlifdir. Onları biri-birindən fərqləndirmək üçün həmin ictimai hüquq münasibətləri nizama salma inzibati hüquq normalarının ayrı-ayrı qrup halında sistemləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. İnzibati hüquq eyni məzmunlu inzibati hüquq normalarının ayrılıqda qruplaşmasma mütənasibləşdirir (təsnifatlanır).

İdarəçilik ictimai münasibətləri konkret məzmunlarmə görə nizama salan inzibati hüquq normaları iki qrupa bölünür - ümumi və xüsusi hissələrə.

Ümumi hissə - bütün idarəçilik fəaliyyəti üçün xarakterik olan ictimai münasibətləri nizama salan normalardan ibarətdir.

Xüsusi hissə - idarəçiliyin bu və ya digər sahəsini, eləcə də hər hansı bir funksiyasını müəyyən edən ictimai münasibətləri nizama salan normalardan ibarətdir.

İdarəçilik orqanları üçün ümumi olan normalar inzibati hüququn ümumi hissəsini təşkil edən müstəqil hüquq institutlarında öz əksini tapırlar (mısal: dövlət xidməti institutu, inzibati məsulıyyət institutu və s.).

İnzibati hüququn xüsusi hissəsinin normaları isə 4 əsas qrupa bölünür:

1)dövlət idarəçiliyi funksiyasının həyata keçirilməsi sahəsindəki münasibətləri nizama salan normalar;

2)sosial-iqtisadi sahədə idarəçiliyi nizama salan normalar;

3)ictimai-mədəni quruculuq sahəsində idarəçiliyi nizama salan normalar və;

4)ictimai-siyasi idarəçilik sahəsini nizama salan normalar.

Öz növbəsində, bu 4 qrup normalardan hər birisi idarə-

çiliyin konkret sahəsi üzrə qruplaşır.

Qeyd edilən inzibati hüquq normaları biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, idarəçilik fəaliyyətinin düzgün həyata keçməsinə xidmət edirlər. İnzibati hüququn ümumi və xüsusi hissələri vahid və ayrılmazdır. Ümumi hissənin normaları xüsusi hissənin bütün sahələrinə tətbiq edilir.

4.İnzibati hüququn mənbələri

İnzibati hüququn mənbəyini – elə hüquqi aktlar təşkil edir ki, onlar özlərində yalnız inzibati hüquq normalarmı əks etdirirlər. Bu kimi hüquqi aktlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Azərbaycan R. və Naxçıvan M. R. Konstitusiyaları, Milli Məclisin Qanunları, Azərbaycan R. Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin Qərar və Sərəncamları, Nazirlərin, Dövlət Komitələrinin sədirlərinin, baş idarə və birlik rəislərinin Əmr və təlimatları, Yerli İcra hakimiyyətlərin Qərar və Sərəncamları, onlarm idarə rəisləri və şöbə müdirlərinin Əmr və təlimatları, Bələdiyyə orqanlarmm sədirlərinin Qərarları.

Lakin, inzibati hüququn mənbələri heç də dövlət orqanlarmm qəbul etdiyi hüquqi aktlarla məhdudlaşmır. İctimai təşkilatların dövlət orqanları ilə birgə qəbul etdiyi və ictimai təşkilatların dövlət tərəfindən təsdiq edilən normativ aktları da inzibati hüququn mənbəyi ola bilər.

Beləliklə, inzibati hüququn mənbəyini aşağıdakılar təşkil edir:

1)Dövlət hakimiyyəti orqanlarmm inzibati hüquq normalarmı özündə əks etdirən normativ aktları;

2)Dövlət idarəçilik orqanlarmm inzibati hüquq normalarmı özündə əks etdirən normativ aktları;

3)Dövlət orqanları ilə ictimai təşkilatların inzibati hüquq normalarmı özündə əks etdirən birgə normativ aktlar

və;

4)İctimai təşkilatların və Bələdiyyələrin inzibati hüquq normaları müəyyən edən və dövlət tərəfindən təstiqlən edilən normativ aktlar.

5.İnzibati hüquq elmi

İnzibati hüquq elmi, dövlət idarəçiliyin müxtəlif sahələrində yaranan inzibati hüquq normalarmı və münasibətlərini tədqiq edir, həmin normalarm təcrübədə həll edilmə qaydalarını təhlil edir, idarəçilik aparatının müxtəlif sahəli fəaliyyətlərini öyrənir, inzibati hüquq institutlarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq hazırlayır, ümumi, sahəvi və sahələrarası idarəçiliyin sistemini, idarəçilik münasibətlərində iştirak edən tərəflərin hüquqi statusunu işləyib hazırlayır.

Deməli, inzibati hüquq elminin predmetini, dövlət idarəçiliyinin icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti prosesində yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi nöqtəyi-nəzərdən nizama salınma problemlərini öyrənilməsini təşkil edir.

İctimai münasibətlərin icraedici-sərəncamverici fəaliyyət dairəsində hüquqi cəhətdən nizamasalma problemləri dövlət idarəçiliyin mahiyyəti, vəzifələri, prinsipləri, forma və metodları ilə əlaqəli sürətdə öyrənilir.

İdarəçilik fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən inzibati hüquq institutları, hüquq elmində hüquq normalarının tətbiqi ilə əlaqədar olan bütün məsələlərin hərtərəfli tətbiq edilməsini tələb edir.

Məhz elmi tədqiqatlar yolu ilə işlənən və hazırlanan səmərəli təkliflər qüvvədə olan inzibati hüququn inkişafına böyük təsir göstərir. Elmi tədqiqat metodu ilə hazırlanan təkliflər qanunvericiliyin də təkmilləşməsinə səbəb olur.

MÖVZU II. İNZİBATİ HÜQUQ NORMALARI

1.İnzibati hüquq normalarının anlayışı

Hüquq normaları dedikdə, hüquqi cəhətdən təsbit edilmiş və qanunu qüvvəyə mindirilmiş ictimai davranış qaydalarını başa düşürük.

İnzibati hüquq normaları müvafiq dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilən və icrası məcburi xarakter daşıyan elə bir davranış qaydalarıdır ki, o yalnız idarəçilik fəaliyyəti ilə əlaqədar olan ictimai münasibətləri nizama salır və lazım gəldikdə dövlətin məcbureddici qüvvələri ilə mühafizə edilir.

İnzibati hüquq normaları idarəçilik münasibətlərində iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. O, habelə idarəçilik orqanların quruluşunu, təşkili qaydalarını və fəaliyyət metodlarını müəyyən edir.

İnzibati hüquq normaları dövlət idarəçilik orqanları, dövlət xadimləri, ictimai təşkilatlar və s. vətəndaşların idarəçilik fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlərini nizama salan məcburi qaydaları müəyyən edir.

Bir qayda olaraq, məcbureddici, qadağaedici və səlahiyyətverici xarakterli inzibati hüquq normaları vasitəsi ilə təsbit edilən qaydalar imperativ xarakterli olurlar. Yəni, həmin qaydaların yerinə yetirilməsi məcburi xarakter daşıyır. Bununla bərabər, bir sıra hallarda imperativ xarakterdə olmayan qaydalar da inzibati hüquq normaları ilə nizama salınır (məsələn: məsləhət, təklif verici norma).

İnzibati hüquq normaları ilə nizama salınan müxtəlif formalarda həyata keçirilir: a) konkret tərəflərə müəyyən cavabdehlik həvalə etmək yolu ilə; b) tərəflərə müvafiq səlahiyyətlər vermək yolu ilə və; c) həmin tərəflərə hüquqi

təminat vermək yolu ilə.

Bir qayda olaraq, inzibati hüquq normaları 3 elementdən ibarətdir: hipotez, dispozisiya və sanksiya.

Hüquq normalarının hipotezində həmin norma hansı hallarda və nə kimi şəraitdə tətbiq edilməsi şərh edilir. Dispozisiya hüquqi norma hüquqi qayda müəyyən edən əsas hissəsidir ki, bu qaydanın yerinə yetirilməməsi üstündə müvafiq sanksiya tətbiq edilir. Sanksiya isə hüquq qaydalarının pozulmasına görə dövlət tərəfindən tətbiq edilən təsir (cəza) tədbirlərindən ibarətdir.

İnzibati hüquq normaları Azərbaycan Respublikası siyasi və ictimai həyatının obyektiv qanunlarına uyğun olaraq, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən yaranır, dəyişilir və ləğv edilir.

2.İnzibati hüquq normalarının növləri

İnzibati hüquq normalarını dispozisiyalarının xarakterinə görə aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar:

1.Məcbureddici inzibati hüquq normaları - bu kimi normalar, hər hansı bir fəaliyyətin icra edilməsində mütləq labüd olan məcburi hüquq qaydalarını özündə əks etdirir;

2.Qadağanedici inzibati hüquq normaları - bu kimi normalar, hər hansı bir fəaliyyətin edilməsini qadağan edən hüquqi qaydaları özündə əks etdirir;

3.Səlahiyyətverici inzibati hüquq normaları - bu kimi normalar, hər hansı bir fəaliyyəti həyata keçirməyə səlahiyyət verən hüquqi qaydaları əks etdirir;

4.Müəyyənedici inzibati hüquq normalar - bu kimi normalar məcburi xarakter daşımırsa da, müvafiq davranış qaydalarını müəyyən edir;

6.Məsləhətverici (zəmanətverici) inzibati hüquq normaları - bu kimi normativ aktlar tövsiyyə xarakteri daşıyır və

bu heç bir tələb irəli sürmür;

İnzibati hüquq normaları konkret məzmunu və istiqamətinə görə aşağıdakı formada qruplaşır:

1) Dövlət idarəciliyi orqanların hüquqi vəziyyətini (statusunu) nizama salan normalar;

2) Dövlət idarəciliyi dairəsində idarə, müəssisə və təşkilatların hüquqi vəziyyətini, təşkili qaydalarını, ləğv edilmə qaydalarını və inzibati səlahiyyətlərini müəyyən edən normalar;

3) Dövlət idarə aparatının işçilərinin hüquqi vəziyyətini nizama salan normalar;

4) Dövlət idarəciliyi dairəsində ictimai təşkilatların hüquqi vəziyyətini nizama salan normalar və;

5) Dövlət idarəciliyi dairəsində vətəndaşların hüquqi vəziyyətini nizama salan normalar.

İnzibati hüquq normaları öz məzmunlarına görə: maddi və prosesual inzibati hüquq normalarına bölünür. Maddi inzibati hüquq normaları idarəcilik dairəsində yaranan ictimai münasibətlərin konkret tərəflərin (subyektlərin) hüquq və vəzifələrinin məzmununu müəyyən edir. Həmin hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi metodu isə, bir qayda olaraq prosesual inzibati hüquq normaları ilə nizama salınır.

Prosesual inzibati hüquq normaları öz məzmununa görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa idarəcilik aparatının təşkili, ləğvi və quruluşu ilə əlaqədar olan normalar daxildir. İkinci qrup normalar isə ayrı-ayrı inzibati işlərin icraat qaydalarını müəyyən edir.

İnzibati hüquq normaları fəaliyyət müddətinə görə də iki növdə olur:

1) Qeyri-müəyyən müddətə müəyyən olunan normalar və;

2) Müəyyən müddətə qəbul edilən normalar;

İnzibati hüquq normalarını inzibati-ərazi əlamətlərinə

görə də qruplaşdırmaq olar. O cümlədən, Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən normalar, Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhər, rayon, kənd və qəsəbə ərazilərində fəaliyyət göstərən normalar.

3.İnzibati hüquq normalarının həyata keçirilməsi

İnzibati hüquq normaları dövlət təşkilatları (bəzi hallarda, içtimai təşkilatlar), onların vəzifəli şəxsləri və s. vətəndaşlar tərəfindən həll edilir. Bu həlletmənin iki üsulu vardır; inzibati hüquq normalarının tələblərini yerinə yetirmək (icra etmək) yolu ilə və həmin normaları tətbiq etmək yolu ilə.

İnzibati hüquq normaların tələblərinin yerinə yetirilməsi özü də, aşağıdakı iki (aktiv və passiv) üsulla həyata keçirilir.

Aktiv üsul-burada subyektlərin fəal hərəkətdə olması tələb olunur;

Passiv üsul-burada subyekt (müvafiq tərəf) dövlət tərəfindən qadağan edilən hərəkəti etmir, onunla da inzibati hüquq normalarını yerinə yetirilmiş olur.

İnzibati hüquq normaların yerinə yetirilməsi bütün vətəndaşlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirildiyi halda, onun tətbiq edilməsi isə yalnız səlahiyyətli dövlət orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə məxsusdur.

İnzibati hüquq normaların tətbiqi özünü bir sıra tələblərin yerinə yetirilməsində göstərir. O cümlədən:

1)İnzibati hüquq normaları hansı məqsəd üçün müəyyən olunmuşdursa, həmin məqsəd üçün də tətbiq edilməlidir;

2)İnzibati hüquq normaları səlahiyyətli dövlət orqanları və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən öz səlahiyyətləri dairəsində tətbiq edilir;

3)İnzibati hüquq normaları dövlət tərəfindən müəyyən

olunan qaydada tətbiq olunmalıdır, bu tətbiq olunma-proses qaydaları əsasında həyata keçiriləlidir;

4)İnzibati hüquq normalarının tətbiqi hüququ-aktlar vermək yolu ilə həyata keçirilir. Bu kiini hüquqi aktlar idarəçilik orqanlarının qərarlarından, sərəncamlarından və əmr-lərindən, habelə Məhkəmə orqanlarının qərar və qətnamə-lərindən ibarətdir.

İnzibati hüquq normalarının tətbiqi prosesi aşağıdakı üç başlıca mərhələdən ibarətdir:

1)Konkret məsələnin həllinin həmin orqana və ya vəzifəli şəxsə aid olmasının araşdırılması və dəqiq müəyyən edilməsinə dair fəaliyyət.

2)Səlahiyyətli orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən inzibati hüquq normalarının tətbiqinə dair müvafiq aktın qəbul edilməsinə dair fəaliyyət.

3)Qəbul edilmiş hüquqi aktın icraçıya çatdırılması və icranın üzərində nəzarətlə əlaqədar fəaliyyət.

İnzibati hüquq normalarının tətbiqinə dair fəaliyyətlər də iki qrupa bölünür:

a)Konkret məsələnin həll edilməsi ilə əlaqədar olan fəaliyyətlər və;

b)İnzibati hüquq normalarının pozanların intizam və ya inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətlər.

Dövlət idarəçiliyi orqanları, hüquq normalarını hədi-səyə tətbiq etməklə dövlətin tələbatını yerinə yetirmiş olur.

MÖVZU III. İNZİBATI HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ

1.İnzibati hüquq münasibətləri anlayışı və xüsusiyyətləri

İnzibati hüquq münasibətləri inzibati-hüquq normaları ilə nizama salınan idarəçilik xarakterli ictimai münasibətlərdən ibarətdir. Həmin ictimai münasibətlərdə iştirak edən tərəflər, inzibati hüquq normaları ilə müəyyən edilən qarşılıqlı hüquq və cavabdehlik daşıyırlar. Lakin, digər hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq, inzibati hüquq münasibətlərində iştirak edən tərəflərdən birisi üstün hüquqa malik olur.

Hüquq münasibətlərinin bütün əlamətləri inzibati hüquq münasibətləri üçün də xarakterikdir.

İnzibati hüquq münasibətlərinin obyektinə isə insanların fəaliyyəti (hərəkəti, davranışı) təşkil edir ki, məhz bu fəaliyyətlərin vasitəsi ilə həmin hüquq münasibətləri üçün nəzərdə tutulan hüquq və cavabdehliklər həyata keçirilir.

İnzibati hüquq münasibətlərinin özünə məxsus aşağıdakı xarakterik cəhətləri vardır:

1.İnzibati hüquq münasibətləri mütləq icraedici-sərəncamverici funksiya ilə əlaqədar olmaqla, idarəçilik fəaliyyəti dairəsində yaranır, bu münasibətlərdə tərəflərin hüquq və cavabdehlikləri həmin fəaliyyəti həyata keçməsi ilə əlaqədardır;

2.İnzibati hüquq münasibətlərdə çıxış edən tərəflərdən birisi mütləq dövlətin icraedici-sərəncamverici funksiyasını həyata keçirən orqan (və ya onun vəzifəli şəxsi) olmalıdır. Tərəflərin hər ikisi də dövlət idarəçilik orqanı ola bilər. Müstəsna hallarda ictimai təşkilatlar dövlət funksiyasını

həyata keçirə bilər;

3. İnzibati hüquq münasibətlərində tərəflərdən biri mütləq dövlət adından çıxış edir. Həmin tərəf *üstün tərəf* adlanır və dövlətin hakimiyyət hüquqlu səlahiyyətlərinə malik olur;

4. İnzibati hüquq münasibətləri həm üstün, həm də asılı tərəflərindən birinin təşəbbüsü ilə yaranır. Burada ikinci tərəfin razılığı tələb olunmur;

5. İnzibati hüquq münasibətlərində tərəflərin arasında baş verən mübahisə inzibati qaydada, yəni hakimiyyət hüquqlu sərəncamlar ilə həll edilir;

6. İnzibati hüquq münasibətlərində iştirak edən tərəflərdən birisi inzibati hüquq normalarını pozduqda, o digər tərəf qarşısında deyil, dövlət qarşısında hüquqi cavabdehlik daşıyır və;

7. İnzibati hüquq normalarının tələblərini pozan tərəf inzibati məsuliyyətə və ya intizam məsuliyyətinə, bəzi hallarda isə maddi və ya cinayət məsuliyyətinə də cəlb edilə bilər.

İnzibati hüquq münasibətlərinin bu əsas cəhətləri onu digər hüquq münasibətlərindən əsaslı sürətdə fərqləndirir.

2. İnzibati hüquq münasibətlərinin növləri

İnzibati hüquq münasibətləri öz məzmunlarına görə, xarakterlərinə görə, tərəflərin hüquq və vəzifələrinin nisbətinə görə və s. əlamətlərinə görə biri-birilərindən fərqlənirlər.

Öz məzmunlarına görə inzibati hüquq münasibətləri iki yerə bölünür:

a) Maddi inzibati hüquq münasibətləri - bu kimi münasibətlər icraedici-sərəncamverici fəaliyyətlə bilavasitə əlaqədardır və;

b) Prosesual inzibati hüquq münasibətləri - bu kimi münasibətlər maddi inzibati hüquq münasibətlərinin həll

edilməsi formasından ibarətdir.

İnzibati hüquq münasibətləri tərəflərin hüquq və cavabdehliyinə görə də iki yerə bölünür:

1)Şaquli inzibati hüquq münasibətləri və;

2)Üfüqi inzibati hüquq münasibətləri.

İnzibati hüquq münasibətləri özünün məqsəd və təyinatma görə də iki yerə bölünür:

a)İdarəçilik fəaliyyətləri ilə əlaqədar olan münasibətlər və;

b)İnzibati hüquq pozuntularının baş verməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan inzibati hüquq münasibətləri.

Konkret məsuliyyətlərinə görə də inzibati hüquq münasibətləri iki növə bölünür:

1)Əmlak xarakterli inzibati hüquq münasibətləri. Bu kimi münasibətlər, əmlakla əlaqədar yaranır və;

2)Qeyri-əmlak xarakterli inzibati hüquq münasibətləri. Bu münasibətlər, digər idarəçilik fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranır.

Subyektlərin xarakterlərinə görə də inzibati hüquq münasibətləri iki növə bölünür:

a)İdarəçilik orqanlarının müxtəlif rəngləri arasında yaranan inzibati hüquq münasibətləri və;

b)İctimai təşkilatlar və vətəndaşların iştirakından yaranan inzibati hüquq münasibətləri;

Nəhayət, mühafizə edilmə qaydasına görə də inzibati hüquq münasibətlərini iki növə bölmək olar:

1)İnzibati qaydada qorunan inzibati hüquq münasibətləri və;

2)Məhkəmə qaydası ilə qorunan inzibati hüquq münasibətləri.

3.İnzibati hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xətm edilməsi üçün əsaslar

İnzibati hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi üçün əsas vasitə-hüquq faktlardan ibarətdir. Belə hüquqi faktlar insanların iradəsindən asılı olaraq yarana bilər və (hadisə) - insanların iradəsindən asılı olmayaraq yarana bilər.

İnsanların arzu və istəkləri ilə əlaqədar yaranan hüquqi faktlar adətən hüquqi fəaliyyət adlanır və hərəkət nəticəsində baş verir. Hərəkətin özü də iki cürdür: qanuni hərəkət və qeyri-qanuni hərəkət.

İnzibati hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan hüquqi faktlar hərəkətsizlik nəticəsində də yarana bilər. Hərəkətsizlik, özü də qanuni və qeyri-qanuni ola bilər. Qeyri-qanuni hərəkətsizlik: “etməli idi, lakin etmədi” üzərində qurulur.

Hadisə hüquqi fakt olmaq etibarını ilə hüquq münasibətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərir.

İnzibati hüquq münasibətləri aşağıdakı hallarda xətm edilir: a) tərəflər öhdələrinə düşən vəzifəni yerinə yetirdikdə; b) cavabdeh tərəf öldükdə; c) idarə və ya təşkilat ləğv edildikdə və; d) qüvvədə olan hüquqi aktı ləğv edən yeni hüquqi akt verildikdə.

Bütün hallarda inzibati hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xətm edilməsi qanun əsasında olmalıdır.

MÖVZU IV. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNZİBATİ HÜQUQUNUN SUBYEKTLƏRİ

1.İnzibati hüquq subyektinin anlayışı

İnzibati hüquq subyektləri dedikdə, inzibati hüquq münasibətlərində iştirak edən tərəfləri başa düşürük. Həmin tərəflər inzibati hüquq münasibətlərinin tam hüquqlu subyekt kimi çıxış edirlər.

Geniş mənada, inzibati hüquq münasibətlərinin subyektlərini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

1)Dövlət orqanları, idarələri, müəssisələri, təşkilatları onlarm nümayəndələri və vəzifəli şəxsləri;

2)İctimai təşkilatlar, onlarm orqanları, nümayəndələri və vəzifəli şəxsləri və;

3)Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və xarici dövlətlərin vətəndaşları.

Qeyd edilən subyektlər, inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etmək üçün inzibati hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. İnzibati hüquq qabiliyyətinə malik olmaq, o deməkdir ki, inzibati hüquq münasibətlərinin subyektləri dövlət idarəçiliyi dairəsində hüquq və cavabdehliklərə malikdilər. İnzibati fəaliyyət qabiliyyətinin mahiyyəti isə subyektlərin dövlət idarəçiliyi fəaliyyətini həyata keçirmə qabiliyyətindən ibarətdir. Deməli, inzibati hüquq qabiliyyəti dedikdə, hər hansı bir orqana verilən dövlət hakimiyyəti səlahiyyətinin həcmi başa düşməliyik. Göründüyü kimi, dövlət idarəçiliyi orqanlarınm inzibati hüquq qabiliyyəti həmin orqanm hakimiyyət səlahiyyətinin dairəsini müəyyən edir. İdarəçilik orqanlarınm fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə isə, onlara verilən hüquq və vəzifələri idarəçilik

dairəsində həyata keçirmə qabiliyyətini başa düşməliyik. İnzibati hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti idarəçilik orqanının təşkili ilə yaranır, onun xitam edilməsi ilə də ləğv olunur.

Vətəndaşların inzibati hüquq qabiliyyəti anadan olması ilə yaranır, vəfatı ilə də ləğv olur. Fəaliyyət qabiliyyəti isə müvafiq yaşa çatdıqda yaranır (misal: 18 yaşa çatdıqda seçki hüququ əmələ gəlir).

2.Dövlət orqanları inzibati hüququn subyekti kimi

2.A. Dövlət idarəçilik orqanlarının anlayışı

Azərbaycan dövlət idarəçiliyi orqanları icraedici – sərəncamverici fəaliyyəti həyata keçirən dövlət orqanlarından ibarətdir. İcraedici – sərəncamverici fəaliyyəti həyata keçirmək üçün başlıca şərt idarəçilik orqanlarının dövlət hakimiyyət səlahiyyətinə malik olmasıdır. Deməli, dövlət özünün icrayə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün idarəçilik orqanlarını yaradır və onları müvafiq hakimiyyət səlahiyyəti ilə təmin edir.

İdarəçilik orqanlarının hakimiyyət səlahiyyəti özünü aşağıdakı formalarda göstərir: a) idarəçilik orqanları dövlətin adından icrası məcburi xarakter daşıyan hüquqi aktlar qəbul edir; b) həmin hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət edir və; c) bu hüquqi aktların mühafizəsi məqsəqlə yeri gəldikdə dövlətin məcburi tədbirlərini tətbiq edir.

Dövlət idarəçiliyi orqanlarının digər dövlət orqanlarından fərqi ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan dövlətinin icraedici-sərəncamverici fəaliyyətini həyata keçirir. İcraedici – sərəncamverici fəaliyyətin məzmununu isə qanunların və qanun qüvvəli aktların faktiki yerinə yetirilməsi təşkil edir.

Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyi orqanları qanunverici orqanm nəzarəti altmda fəaliyyət göstərir və ona hesabat verən icrayyə aparatmdan ibarətdir. Deməli, dövlətin vəzifə və funksiyaları dövlət idarəçiliyi orqanlarmm icraedici xarakterli fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. İdarəçilik orqanları idarə, müəssisə və təşkilatlar üzərində sərəncamverici orqanlardır.

Dövlət idarəçiliyi orqanlarmm aşağı rənqı dövət muəssisələri və təşkilatlarıdır. Onlarm fəaliyyəti bilavasitə istehsalatla və ya içtimai-mədəni quruculuq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olduğundan rəhbər, fəaliyyət hesab edilmir. Elə ona görə də müəssisə və təşkilatlar-idarəçilik orqanlarmdan fərqli olaraq, dövət hakimiyyəti səlahiyyətinə malik deyillər. Belə bir səlahiyyətə məhdud formada onlarm müdiriyyəti malikdir. Məhz bu səbəbdən, dövlət idarə orqanları müəssisə və təşkilatlara rəhbərlik edir və onlarm işlərini istiqamətləndirir.

2.B. Dövlət idarəçiliyi orqanlarının hüquqi vəziyyəti və səlahiyyətləri

Dövlət idarəçiliyi orqanları özünün təşkilati quruluşuna malikdir. Dövlət idarəçiliyi orqanları təşkil edilərkən onun hüquqi vəziyyəti müəyyən edilir, yəni onun hüquq və vəzifələri, ərazi miqyası, fəaliyyətinin forma və metodları müəyyən edilir. Həmin əlamətlər idarəçilik orqanlarmm səlahiyyət dairəsini müəyyən edir.

İdarəçilik orqanlarmm hüquqi vəziyyəti, səlahiyyəti ümumi formada Azərbaycan R. Konstitusiyası ilə nizama salmır. İdarəçilik orqanlarmm hüquq və vəzifələri konkret olaraq Azərbaycan R. Milli Məclisinin Qanunları ilə, Azərbaycan R. Nazirlər Kabinetinin Qərarları ilə nizama salmır.

Dövlət idarəçiliyi orqanlarmm konkret hüquqi vəziyyəti aşağıdakı əsas cəhətlərlə müəyyən edilir:

1) İdarəçilik orqanları öz fəaliyyətlərini qanuna əsasən və onun icrası məqsədilə həyata keçirirlər;

2) İdarəçilik orqanları icraedici-sərəncamverici funksiyanı həyata keçirərkən hakimiyyət səlahiyyətli hüquqlarla təmin edirlər və hüquqmüəyyənedici, hüquqicraedici, hüquqmühafizəedici kimi hüquqi vasitələrdən istifadə edirlər;

3) İdarəçilik orqanlarının əsas rəqibi-hakimiyyət orqanları tərəfindən təşkil edirlər;

4) İdarəçilik orqanları ya birbaşa və ya mərkəzi orqanları vasitəsilə hakimiyyət orqanları qarşısında hesabat verir və onun nəzarəti altında fəaliyyət göstərilir;

5) İdarəçilik orqanları öz səlahiyyəti dairəsində operativ müstəqilliyə malikdirlər və;

6) İdarəçiliyin hər bir aşağı orqanı şaquli xətt üzrə özündən yuxarı orqana tabedir.

İdarəçilik orqanlarının əsas hüquqları faktiki olaraq özünün aşağıdakı formada göstərilir:

a) İdarəçilik orqanları normativ xarakterli hüquqi aktlar qəbul etmək hüququna malikdirlər. Bu funksiya hüquqmüəyyənedici fəaliyyət forması ilə həyata keçirilir;

b) İdarəçilik orqanları həmin hüquqi aktları icra etdirmək hüququna malikdirlər. Bu funksiya qanun tətbiqedici fəaliyyət forması ilə həyata keçirilir və;

c) İdarəçilik orqanları həmin hüquqi aktlara riayət etməyənlərə qarşı məcburi təsir tədbirləri tətbiq etmək hüququna malikdirlər. Bu funksiya hüquq qoruyucu fəaliyyət forması ilə həyata keçirilir.

İdarəçilik orqanlarının səlahiyyət dairəsini onların hüquq və vəzifələri müəyyən edir. Hüquq və vəzifə dedikdə isə, idarəçilik orqanlarının nə kimi funksiyalara malik ola bilmələrini başa düşməliyik. Funksiya isə - idarəçilik orqanlarının gündəlik fəaliyyətinin nədən ibarət olmasıdır.

İdarəçilik orqanlarının fəaliyyətlərinin forma və me-

todları onların vəzifə və funksiyalarına uyğun.

2.C. Dövlət idarəçiliyi orqanlarının sistemi

Dövlət idarəçiliyi orqanlarının sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna, inzibati-ərazi bölgüsünə və bir sıra təşkilatı, texniki faktorlara əsasən qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna uyğun olaraq dövlət idarəçiliyi orqanlarının sistemi də *unitar* əsaslarla təşkil edilir.

Dövlətin icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti müxtəlif növlü dövlət idarəçiliyi orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Həmin idarəçilik orqanlarını bir sıra əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq olar.

1)Təşkilı metodlarına görə dövlət idarəçiliyi orqanları aşağıdakı növlərə bölünür: Seçki yolu ilə təşkil edilən; Xüsusi qaydada təşkil edilən və; Təyinat yolu ilə təşkil edilən dövlət idarəçilik orqanları.

2)Fəaliyyət dairəsinə görə idarəçilik orqanları aşağıdakı növlərə bölünür: Mərkəzi dövlət idarəçiliyi orqanları və; Dövlət idarəçiliyinin yerli orqanları.

3)Ərazi fəaliyyətinə görə dövlət idarəçilik orqanları aşağıdakı növlərə bölünür: Respublika və Müxtəlif Respublika ərazisi üzrə fəaliyyət göstərən; İnzibati-ərazi bölgüsü üzrə fəaliyyət göstərən və; Ərazilərarası fəaliyyət göstərən idarəçilik orqanları.

4)Səlahiyyətlərinin xarakterinə və həcminə görə idarəçilik orqanları Ümumi səlahiyyətli, Sahəvi səlahiyyətli və Xüsusi səlahiyyətli (funksional) dövlət idarəçilik orqanları növlərinə bölünür.

5)Aidiyyatı məsələlərin həlli metoduna görə idarəçilik orqanları: Kollegial idarəçilik orqanları və; Təkbəşmə idarəçilik orqanları növünə bölünür.

6)Maliyyə təchizatma görə dövlət idarəçilik orqanları: Dövlət büdcəsindən təchiz edilən dövlət idarəçilik orqanları və; Təsərrüfat hesablı dövlət idarəçiliyi orqanları növlərinə bölünür.

7)Təşkili qaydalarma görə dövlət idarəçiliyi orqanları aşağıdakı növlərə bölünür: Ali hakimiyyət orqanları tərəfindən təşkil edilən; Ali dövlət idarəçiliyi orqanları tərəfindən təşkil edilən; Mərkəzi dövlət idarəçiliyi orqanları tərəfindən təşkil edilən və; Yerli İcra hakimiyyətləri tərəfindən təşkil edilən idarəçilik orqanları.

3.İctimai təşkilatlar

3.A. İctimai təşkilatlar inzibati hüququn subyekti kimi

İctima təşkilatlar-müəyyən məqsəd(lər) naminə yaradılan vətəndaşların könüllü birliyidir.

İctimai təşkilatların hüquqi vəziyyəti, Azərbaycan R. Konstitusiyası ilə nizama salmır. İctimai təşkilatların fəaliyyətləri isə müvafiq normalar ilə nizama salmır.

İctimai təşkilatların inzibati hüquq qabiliyyəti onların dövlət idarəçiliyi sahəsində malik olduqları hüquq və vəzifələri ilə müəyyən edilir. Həmin inzibati hüquq qabiliyyətinin məzmunu və həcmi dövlət tərəfindən müəyyən edilir, çünki ictimai təşkilatların aktları (nizamnamə və əsasnamələri) onların dövlət idarəçiliyi dairələrində hüquqi səlahiyyətini müəyyən etmir. Elə ona görə də, ictimai təşkilatların dövlət idarəçiliyi sahəsindəki inzibati qabiliyyətini dövlət öz hüquqi aktları ilə nizama salır. Bir sıra ictimai təşkilatların daxili fəaliyyətləri özlərinin qəbul etdiyi normalarla, xarici fəaliyyətləri isə dövlət-hüquq normaları ilə nizama salmır. İctimai təşkilatlar dövlətin icraedici-sərəncamverici funksiyasını yerinə yetirdikdə, onların xarici münasibətləri də inzibati

hüquq normaları ilə nizama salmır. Belə halda, ictimai təşkilatlar inzibati hüquq münasibətlərinin subyekti kimi çıxış edirlər. Bu aşağıdakı üç formada ola bilər: ya ictimai təşkilatın bütövlükdə iştirakı; ya ictimai orqanın iştirakı; ya da ictimai təşkilatların nümayəndələrinin idarəçilikdə iştirakı ilə.

Ümumiyyətlə ictimai təşkilatlar aşağıdakı hallarda inzibati hüquq münasibətlərinin subyekti kimi çıxış edirlər: a) dövlət aktlarının icra edilməsi prosesində; b) idarəçilik orqanlarının nəzarət funksiyasının yerinə yetirilməsində; c) hüquq normalarına vətəndaşlar tərəfindən riayət edilməsində; ç) ictimai təşkilatların razılığının idarəçilik orqanları üçün məcburi xarakter daşması hallarında; d) ictimai təşkilatlar dövlət funksiyasını müstəqil həyata keçirdikdə və; e) ictimai təşkilatlara verilən və onlara məxsus olan əmlakların, binaların, müəssisələrin idarəçiliyində.

İctimai təşkilatları təşkili prinsiplərinə görə, fəaliyyət dairəsinə, ərazi fəaliyyətinə, tabelilik formalarına, səlahiyyətlərinə görə də qruplaşdırmaq olar.

Dövlət təşkilatlarından fərqli olaraq, ictimai təşkilatlar dövlətin hakimiyyət səlahiyyətinə malik deyillər. Dövlət təşkilatları öz təşkilati quruluşuna görə, öz fəaliyyət metodlarına görə ictimai təşkilatlardan fərqlənir.

3.B. Dövlət idarəçiliyi sahəsində ictimai təşkilatların rolu və səlahiyyəti

İctimai təşkilatlar-siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı, ictimai kooperativlər, gənclər təşkilatı - bu və başqa işlərdə dövlət idarəçiliyi sahəsində mühüm rol oynaya bilərlər.

İctimai təşkilatların hüquqi səlahiyyətləri, onlara dövlət orqanları tərəfindən verilir və müvafiq normativ aktlarla qanunlaşdırılır. İctimai təşkilatlar həmin səlahiyyətlərə əsasən öz fəaliyyətini həyata keçirərkən dövlətin

məcburi tədbirlərindən istifadə edirlər.

İctimai təşkilatların hüquqi səlahiyyətləri onların hüquqyaradıcı, hüquqicraedici və hüquqmühafizəedici fəaliyyətlərində həyata keçirilir.

İctimai təşkilatların hüquqyaradıcı fəaliyyətləri, onların hüquqi normaları müəyyən edən hüquqi aktlar verməsində özünü göstərir. Bu kimi hüquqi aktları ictimai təşkilatlar ya müstəqil və ya da dövlət idarəçiliyi orqanları ilə birlikdə qəbul edirlər.

İctimai təşkilatların hüquqicraedici fəaliyyətləri onların hüquqi aktları ya müstəqil və ya idarəçilik orqanları ilə birlikdə icra etmələri ilə izah edilir. (Məsələn: həmkarlar ittifaqı sanatoriya-kurort idarəçiliyi, bədbəxt hadisənin müstəqil təhqiqatı və s.).

İctimai təşkilatların hüququayğun fəaliyyəti - nəzarət fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir. Həmkarlar ittifaqı texniki inspektorları, ictimai nəzarətçilər hüquq qoruyucu səlahiyyətlərə malikdirlər.

3.C. İctimai təşkilatların fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən nizama salınması

Dövlət ictimai təşkilatların hüquq və səlahiyyətlərinə geniş təminat verir. Bu təminat aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Dövlət orqanları ictimai təşkilatları dövləti vəzifələrin həyata keçirilməsi işinə cəlb edirlər;

2) İdarəçilik orqanları ictimai təşkilatların təkliflərini nəzərə almalı və qanuni tələblərinə əməl etməlidirlər;

3) Dövlət orqanları ictimai təşkilatların normal fəaliyyəti üçün şərait yaratmalıdırlar;

4) İctimai təşkilatın qanuni tələblərinə əməl etməyən və onlarla hesablaşmayan vəzifəli şəxslər məsuliyyətə cəlb edilir;

5) İctimaiyyətin qanuni tələblərinə əməl etməyən vətəndaşlar məsuliyyət daşıyırlar;

6) Bir sıra hallarda ictimai təşkilatlara dövlətin məcburi tədbirlərini tətbiq etmək səlahiyyəti verilir;

7) Dövlət orqanları ictimai təşkilatların qanuni aktlarını icra etməlidirlər və;

8) İctimai təşkilatlar dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətlərindən şikayət etmək hüququna malikdirlər.

Prokurorluq və Məhkəmə orqanları ictimai təşkilatların hüquq və səlahiyyətinə toxunanlara qarşı mübarizə aparmalıdırlar.

İctimai təşkilatların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən nizama salınması onların nüfuzunu artıma və ictimai həyatımız bütün sahələrində fəal iştirak eləmələrinə geniş təminat yaratmalıdır.

4. Vətəndaşlar

4.A. Vətəndaşların inzibati-hüquqi statusunun əsasları

Vətəndaşların hüquq və vəzifələri, onların hüquqlarına verilən təminat - bütün bunlar birlikdə vətəndaşların hüquqi statusunu təşkil edir. Vətəndaşların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən əsas hüquqi akt Azərbaycan R. Konstitusiyası və digər hüquqi (o cümlədən, beynəlxalq) aktlardır.

İnzibati qanunvericilik vətəndaşların dövlət idarəçiliyi ilə əlaqədar hüquq qabiliyyətlərini və həmin hüquqlarını həyata keçirmə qabiliyyətlərini (fəaliyyət qabiliyyətlərini) müəyyən edir. İnzibati qanunvericilik, habelə vətəndaşların dövlət idarəçiliyi sahəsində yaranan cavabdehliyini, o cümlədən, vəzifəli şəxslərin cavabdehliyini, vətəndaşlarla idarəçilik

aparatları arasındakı münasibətləri də nizama salır.

Vətəndaşların inzibati hüquq qabiliyyəti onların ana-
dan olmaları ilə yaranır və vəfatı ilə ləğv olunur. Vətəndaş-
ların inzibati hüquq qabiliyyəti dedikdə, onların inzibati
hüquq normaları ilə nizama salınan və inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etmələri üçün labüd olan hüquqlarını başa
düşməliyik. İnzibati hüquq qabiliyyətinin həcmi vətəndaşların
dövlət idarəçiliyindəki hüquqi vəziyyətlərinin dairəsi ilə
müəyyən edilir.

Vətəndaşların inzibati hüquq qabiliyyəti onlardan alma
bilməz. Hüquq qabiliyyətindən könüllü imtina etmək də ol-
maz. Hüquq qabiliyyətinin dairəsi yalnız dövlət tərəfindən
genişləndirilə və ya məhdudlaşdırıla bilinər.

Vətəndaşların inzibati hüquq qabiliyyəti onların
inzibati fəaliyyət qabiliyyəti üçün başlıca əsasdır. İnzibati
fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, vətəndaşları öz hərəkətləri ilə
hüquq və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə malik olması başa
düşülür. İnzibati fəaliyyət qabiliyyəti yaş həddi ilə əlaqədar
yaranır. Bir sıra hallarda fəaliyyət qabiliyyəti təhsil ilə
əlaqədar olaraq yaranır.

İnzibati hüquq münasibətlərinin yaranmasında hüquqi
faktların təsiri vacibdir. (Məsələn: şəxsiyyət vəsiqəsi almaq
üçün 16 yaş, hərbi xidmət üçün 18 yaş, Prezident seçilmək
üçün ali təhsil).

Dövlət idarəçiliyi orqanları ilə vətəndaşlar arasında
aşağıdakı hallarda inzibati hüquq münasibətləri yaranır:

a) Vətəndaş özünə məxsus olan hüquqlardan istifadə
edərkən;

b) Vətəndaş öhdəsinə düşən vəzifəni yerinə yetirərkən;

c) Vətəndaş idarəçilik orqanları və onların vəzifəli
şəxslərinin qeyri-qanuni hərəkətlərindən şikayət edərkən;

ç) Vətəndaş pozulmuş hüquqlarının bərpasını tələb
edərkən və;

d) Vətəndaş cavabdeh tərəf olarkən-yəni müvafiq inzibati hüquq normalarının tələblərini pozarkən.

4.B. Dövlət idarəçiliyi dairəsində vətəndaşların subyektiv hüquq və vəzifələrin növləri

Azərbaycan R.-nm bütün vətəndələri bərabər hüquqludurlar. Vətəndaşlara verilən hüquqlar və həvalə edilmiş vəzifələr vətəndaşlarla dövlət arasındakı münasibətlərdə vasitə formasıdır.

Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyi dairəsində vətəndaşların hüquqlarını iki qrupa bölmək olar; 1-ci) Vətəndaşların dövlət idarəçiliyində iştirakı ilə əlaqədar hüquqları və; 2-ci) Vətəndaşların subyektiv hüquqları.

Birinci qrupa vətəndaşların aşağıdakı hüquqları daxildir:

1.Vətəndaşların dövlət xidmətində işləməyə dair hüquqları;

2.Dövlət idarəçiliyinin bu və ya digər məsələlərinə dair vətəndaşların təklif vermək hüququ;

3.Dövlət idarəçiliyi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən vətəndaşların şikayət etmə hüququ;

4.Vətəndaşların ictimai təşkilatlarda birləşmək hüquqları;

5.Vətəndaşların demokratik seçki hüquqları;

6.Vətəndaşların siyasi azadlıqları və s.

İkinci qrupa Azərbaycan R. vətəndaşlarının dövlət idarəçiliyi dairəsində maddi, mənəvi və digər şəxsi tələbatlarını təmin edən subyektiv hüquqları daxildir. Məsələn; vətəndaşların təhsil hüququ; şəxsiyyət toxunulmamazlığı hüququ; vətəndaşların mənzil toxunulmamazlığı hüququ; gizli yazışma hüququ; vicdan azadlığı hüquq və s.

Dövlət, vətəndaşları müvafiq hüquq və azadlıqlarla təmin etməklə yanaşı, - o həm də, onlara bir sıra vəzifələr həvalə edir. Bu, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Vətəndaş ümumi hərbi vəzifəni yerinə yetirməlidir;
2. Dövlət mülkiyyətini qorumaq vəzifələri;
3. Birgəyaşayış qaydalarına riayət etmək vəzifələri;
4. İctimai qaydalara riayət etmək vəzifələri;
5. Sənəd müddəti qaydalarına əməl etmək vəzifələri;
6. Vətəndaşların vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatından (VVAQ) keçmək vəzifələri və s.

Vətəndaşların subyektiv hüquq və vəzifələrini dövlət idarəçiliyi dairəsində həyata keçirilməsi prosesində, onların hüquqi fəaliyyətləri meydana çıxır. Həmin fəaliyyətlər qanuni və qeyri-qanuni olmaq üzrə iki yerə bölünür.

Vətəndaşların hüquq və vəzifələri qanunçuluğun tələbatına uyğun olaraq vicdanla yerinə yetirilmələri - onların qanunauyğun fəaliyyətidir. Qeyri-qanuni fəaliyyət nəticəsində isə intizam, inzibati xətalara və cinayət əlamətləri törənir. Qanuni və qeyri-qanuni fəaliyyətlər konkret inzibati hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ləğv edilməsinə səbəb olur.

4.C. Vətəndaşların hüquqlarının inzibati hüquqi təminatı

Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı dedikdə, Azərbaycan R. vətəndaşların Konstitusiyada və digər hüquqi aktlarda elan edilən hüquq və demokratik azadlıqların praktiki həyata keçirilməsinin dövlət tərəfindən təmin edilməsini başa düşməliyik.

Azərbaycan dövləti - xalqın iradəsinin ifadəçisi olaraq, nəinki Azərbaycan R. vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarına təminat verir, o həm də, həmin hüquq və azadlıqların

mühafizə edilməsini öz öhtəsinə götürür.

Vətəndaşların hüququ təminatlarını aşağıdakı üç əsas növə bölmək olar:

a) iqtisadi təminat; b) siyasi təminat və; c) təşkilati-hüquqi təminat.

İqtisadi təminat vətəndaşların hüquqlarının praktiki həlli üçün maddi şərait yaradır.

Siyasi təminata hakimiyyətin xalqa məxsus olması, dövlət aparatını təşkil və fəaliyyətinin demokratik prinsipləri daxildir.

Təşkilati-hüquqi təminat vətəndaşların hüquq və mənafeələrini mühafizə edən hüquq normalarını özündə əks etdirməklə yanaşı, həm də həmin hüquqları mühafizə edən orqanların fəaliyyətlərini də özündə əks etdirir. Təşkilati-hüquq təminatları içərisində inzibati-hüquq təminatı xüsusi yer tutur.

Vətəndaşların hüquqlarının inzibati-hüquq təminatı inzibati hüquq normaları əsasında, dövlət idarəçiliyi orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Məhkəmə orqanları vətəndaşların pozulmuş hüquqlarını bərpa edirlər. Prokurorluq orqanları vətəndaşların mənafeyinə toxuna bilən hər cür qanun pozğunluqlarını aşkar edir və onların ləğvinə dair tədbirlər görürlər. Yerli İcra hakimiyyətləri vətəndaşların hüquqlarını mühafizə etməyə borcludurlar. Öz növbəsində, Azərbaycan R. Hökumətinə vətəndaşların hüquqlarının mühafizəsinə dair tədbirlər görməyi həvalə edilir.

4.Ç. Xaricilərin və vətəndaşı olmayanların inzibati hüquqi statusu

Xaricilərin, yəni Azərbaycan R.-nda yaşayan xarici ölkə vətəndaşlarının hüquqi statusu Azərbaycan qanun-

veriliyici və beynəlxalq razılıqlarla müəyyən edilir. Vətəndaşlıq olmayan şəxslərin hüququ vəziyyəti isə Azərbaycan qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir, hərçənd onlar həm də beynəlxalq hüququn himayəsindədirlər.

Diplomatik toxunulmamazlığ hüququna malik olanların hüququ vəziyyəti beynəlxalq normalarla nizama salmır.

Xaricilər və vətəndaşlığı olmayanlar siyasi hüquq və azadlıqları çıxmaq şərti ilə Azərbaycan R. vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlara, azadlıqlara və toxunulmamazlıqlara malikdirlər və bərabər vəzifələr daşıyırlar və bütün qaydalara əməl etməyə borcludurlar.

Azərbaycan dövləti xaricilərin və vətəndaşlığı olmayanların hüquqlarının mühafizə edilməsinə, öhdələrinə düşən vəzifəni yerinə yetirmələrinə hərtərəfli təminat verir. Azərbaycan qanunlarını pozan xaricilər və vətəndaşlığı olmayanlar, etmiş olduqları əməlin xarakterindən asılı olaraq müvafiq qaydada inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər. Bir sıra qanun pozğunluqlarına görə, hətta Azərbaycandan qovula bilərlər.

MÖVZU V. DÖVLƏT XİDMƏTİ

1. Dövlət xidmətinin anlayışı

Dövlət xidməti öz içtimai mahiyyətinə görə dövlət aparatı anlayışı ilə üzvü surətdə bağlıdır. Dövlət orqanlarım şəxsi heyəti hüquqi nöqteyi-nəzərdən xidmət aparatmdan ibarətdir. Həmin heyət, dövlət hakimiyyətini müvafiq forma və metodlarla həyata keçirən müəyyən qrup insanların birliyindən ibarətdir.

Dövlət xidmətçiləri dövlət təşkilatlarım işçiləridir. Onlar bütün dövlət orqanlarımı təşkil edirlər. Fəaliyyətləri dövlət xidmətinə sərf edilən əmək prosesindən ibarətdir.

Xidmət aparatım fəaliyyəti həmişə dövlət hakimiyyəti xarakterli funksiyaların həyata keçirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğundan onu istehsalat və içtimai-mədəni fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə qarışdırmaq olmaz. Yəni, həkimlər, müəllimlər, fəhlələr, artistlər və s. xidmət aparatım tərkibinə daxil edilmirlər.

Dövlət idarə və müəssisələrində xidmət aparatı, yəni müdiriyyət digər işçilərdən fərqlənir. Onlar istehsal edilməsinə gündəlik rəhbərliyi həyata keçirirlər və onların fəaliyyətləri bilavasitə əməyin təşkili ilə əlaqədardır. Ona görə də, xidmət aparatı idarəedici aparatdır.

Xidmət xarakterli münasibətləri nizama salan inzibati hüquq normalarım cəmi Azərbaycan dövlət xidmət inistitunu təşkil edir. Xidmətçilərin əmək prosesində olan münasibətlərini inzibati hüquq normaları nizama salır. Lakin, xidmətin ayrı-ayrı sahələri digər hüquq sahələrinin normaları ilə nizama salmır. (Misal: əmək hüquqi, mülki hüquq, içtimai təşkilatlar haqqmda qanunvericilik).

Xidmətçilər dövlət xidmət münasibətlərində dövlətin adından çıxış edir və onun vəzifə və funksiyaların həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Deməli, yalnız dövlət hakimiyyəti səlahiyyətini həyata keçirən şəxslər - dövlət xidmətçisi adlanır.

2.Dövlət xidmətinin prinsipləri

Dövlət xidmətinin prinsipləri başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1)Dövlət aparatının işçiləri xalqın nümayəndələrindən ibarətdir. Onlar, öz fəaliyyətlərini qanuna əsasən və xalqın maraqları naminə həyata keçirirlər. Dövlət xidmətçiləri öz funksiyalarını geniş xalq kütləsinin fəal iştirakı ilə həyata keçirir. Vəzifə səlahiyyətlərini isə ictimaiyyətin maraqlarının mühafizəsinə sərf edirlər;

2)Dövlət aparatının bütün işçiləri dəyişəndirlər. Respublikada ömürlük vəzifə yoxdur. Dövlətin və xalqın etimadını doğrultmayanlar - vəzifədən kənar edirlər;

3)Dövlət aparatı işçiləri xalqın və dövlət orqanlarının (Parlamentin) qarşısında cavabdehdir, onların nəzarəti altındadır və onlara hesabat verirlər;

4)Dövlət aparatı işçiləri ictimaiyyətin digər üzvlərindən heç bir üstünlüyə malik deyillər;

5)Dövlət aparatında aşağıdakılar xidmət edə bilməzlər:
a) həmin xidmət bu və ya digər şəxsə Məhkəmə hökmü ilə qadağan edildikdə, b) eyni xidmət sahəsində qohumluq əlaqəsi olub, biri digərinə tabe olduqda;

6)Dövlət aparatı işçilərinin bəziləri ya bilavasitə xalq və ya Parlament tərəfindən seçilir;

7)Cinsindən, irqindən və mülkiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar bərabər surətdə dövlət aparatında vəzifə tutmaq hüququna malikdirlər;

8) Əməyin iqtimai-iqtisadi şəraiti istər dövlət aparatı işçiləri və istərsə də zəhmətkeşlərin digər üzvləri üçün bərabərdir.

Göstərilən prinsiplər dövlət xidmətinin mahiyyətini və onun xəlqiliyini xarakterizə edir.

3. Dövlət xidmətçiləri, onların hüquq və vəzifələri

Dövlət xidmətçiləri - zəhmətkeşlərin elə bir kateqoriyasıdır ki, onlar müəyyən əmək haqqı müqabilində, dövlət orqanlarında, idarə və müəssisələrində işləyərək, öhdələrinə düşən dövlət fəaliyyətini həyata keçirirlər. Bununla da, dövlət hakimiyyətini təmin etməş olurlar. Hər bir dövlət xidmətçisi bu və ya digər formada öz səlahiyyəti dairəsində dövlət fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edir. Deməli, xidmətçilər - dövlət aparatında xidmət edən şəxslərdən ibarətdirlər.

Vəzifə - dövlət orqanlarının təşkilatı quruluşunun bir hissəsi olmaqla, onunla dövlət xidmətçisinin səlahiyyət dairəsi müəyyən edilir. Vəzifə xidmətçinin məqsədini, funksiyasını, hüquq və cavabdehliyini, işinin forma və metodunu, digər xidmətçilərlə və təşkilatın özü ilə əlaqəsini müəyyən edir. Onlar müvafiq hüquq normaları ilə müəyyən edilir.

Dövlət xidmətçilərinin hüquq və vəzifəsi ümumi və xüsusi olmaqla iki hissəyə bölünür.

Ümumi cəhət bütün dövlət xidmətçiləri üçün eynidir. Məsələn: bütün dövlət xadimləri Azərbaycan R. Qanunlarını və digər dövlət aktlarını həyata keçirməyə borcludurlar. Onlar qanunu bilməli, dövlət sirrlərini yaymamalı, dövlət intizamını və əmək intizamını mühafizə etməlidirlər. Hər bir xidmətçi öz rəisinə tabe olmalıdır, bu şərtlə ki, rəisin əmri qanuni olsun. Bununla da, özbaşmalığa və bürokratizmə qarşı təminat yaranmış olur. Hər bir xidmətçi öz kollektivinə hörmət etməli

və öz rəhbərinə kömək etməlidir. Rəislərin tabeçliyində olanları öz şəxsi marağı üçün istifadə etmək qadağan olunur. Dövlət xidmətçiləri vətəndaşların qanuni tələblərinə əməl etməlidirlər, onların qanuni hüquqlarını qorumalıdırlar, vətəndaşlarla mədəni və mülayim rəftar etməlidirlər.

Xidmətçilərin xüsusi hüquq və vəzifələri - onların tutduqları vəzifələrin xarakterindən və işlədikləri dövlət idarəsinin quruluşundan asılı olaraq müxtəlifdir. Dövlət xidmətçisi xidməti hüquq və vəzifələrindən başqa, digər zəhmətkeşlər kimi, subyektiv hüquq və cavabdehliklərə də malikdir.

4.Dövlət xidmətçilərin növləri

Fəaliyyət xarakterinə görə xidmətçilər iki yerə bölünürlər:

- a)Dövlət hakimiyyəti səlahiyyətini həyata keçirən dövlət xidmətçiləri və;
- b)Dövlət hakimiyyəti səlahiyyətini həyata keçirmək üçün lazım olan digər funksiyaları həyata keçirən dövlət xidmətçiləri.

Birinci qrupa vəzifəli şəxslər, ikinci qrupa isə yardımçı-texniki şəxslər daxildirlər.

Vəzifəli şəxslər bütün hallarda hakimiyyət səlahiyyətini həyata keçirirlər. Onların-hüquqi aktlar qəbul etməyə, hüquq münasibətlərini yaratmağa, dəyişməyə və ləğv etməyə, məcburi dövlət tədbirləri tətbiq etməyə, nəzarət etməyə hüquqları vardır. Lakin, bütün vəzifəli şəxslərin həmin sahəyə səlahiyyətlərinin dairəsi eyni deyildir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vəzifəli şəxsləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) Rəhbər tərkib; 2) İnzibati hakimiyyət nümayəndələri və; 3) Operativ tərkib.

Rəhbər tərkibə idarə, müəssisə və sahəvi idarəçilik orqanlarının rəhbərləri, şöbə və bölmə müdirləri daxildir.

Onlar xüsusi hüquqlara malikdirlər.

İnzibati hakimiyyət nümayəndələrinə - o vəzifəli şəxslər daxildir ki, onlar inzibati təsir tədbirləri tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdirlər. Buraya polis, gömrük müfəttişləri inspektorlar və s. daxildirlər. Bu katiqoriyalı vəzifəli şəxslərin hüquq və vəzifələri qanunlarla, fərmanlarla və digər dövlət aktları ilə nizama salınır.

Operativ tərkibə aid olan vəzifəli şəxslərin hüquq aktlar qəbul etməyə ixtiyarları olmasa da, onlar dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malikdirlər. Məsələn: baş mühasiblər, hüquq məsləhətçiləri, laboratoriya başçıları, komissiyalar, iqtisadçılar, mütəxəssislər və s. Onlar, tabeçliyində olan xidmətçilər üzərində nəzarəti həyata keçirirlər.

MÖVZU VI. DÖVLƏT XİDMƏTİNİN İNZİBATI- HÜQUQİ CƏHƏTDƏN NİZAMA SALINMASI

1. Dövlət xidmətinə qəbulun şərtləri

Dövlət aparatını ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün dövlət xidmətinə qəbulun şərtləri hazırlanır. Bunlar obyektiv və subyektiv şərtlərdən ibarətdir.

Dövlət xidmətinə daxil olmanın obyektiv şərtləri dövlətin qarşısında duran vəzifələrə çatmaq naminə, dövlət aparatının rolu ilə əlaqədardır, yəni bu və ya digər vəzifənin dövlət aparatı üçün nə dərəcə də labüd olması və onun əmək haqqı fonduna müvafiqliyi nəzərə alınmalıdır.

Dövlət xidmətinə qəbul olunmanın subyektiv şərtləri dövlət aparatında işləmək istəyən vətəndaşlara aiddir. Bu şərtlər vəzifənin xarakterindən və dövlət aparatının hər hansı rəqəmm fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq müxtəlifdir. Həmin şərtlər dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən subyektiv şərtlər ümumi və xüsusi şərtlərə bölünür.

Dövlət xidmətinə qəbul edilmənin ümumi şərtləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə nizama salınır. Orada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası bütün vətəndaşları cinsindən, irqindən və milliyətindən asılı olmayaraq, müəyyən edilmiş yaşa çatdıqda dövlət orqanlarında, idarə və müəssisələrində müvafiq vəzifə tuta bilərlər.

Dövlət xidmətinə qəbul edilmənin xüsusi şərtləri qüvvədə olan qanunlar, qərarlar, əsasnamələr, nizamnamələr, əmrlər, rəsmi məlumatlar və digər hüquqi aktlarla müəyyən edilir. Onlara aiddir: vəzifəyə məxsus təhsilə, biliyə və təcrübəyə malik olmaq, müvafiq sənədlərə malik olmaq və s.

Hər bir idarə başçısı vəzifəyə daxil olanda yalnız qanunla müəyyən edilən sənədləri tələb etmə ixtiyarı vardır.

Dövlət xidmətinə qəbulun qüvvədə olan şərtləri, dövlət aparatına daha bacarıqlı işçilərin cəlb edilməsi məqsədini güdür.

2.Vəzifə tutma qaydaları

Qüvvədə olan qanunvericilik Azərbaycan dövlət aparatının müxtəlif rəndlərinə vəzifəyə qəbulun bir sıra qaydalarını müəyyən etmişdir. O cümlədən, seçki yolu ilə, təyinat yolu ilə və müsabiqə yolu ilə.

Seçki yolu ilə dövlət vəzifələrinə qəbul misal olaraq: Milli Məclis Deputatı, Prezident vəzifələrini göstərmək olar. Vəzifəyə seçilən şəxs etimadı doğrultmadıqda həmin seçicilər tərəfindən geri çağırılır. Seçilmişlər öz seçiciləri qarşısında cavabdehdir.

Təyinetmə idarəçilik aparatı işçilərin əksəriyyətinə tətbiq edilir. Bu qaydanın xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, şəxsin vəzifəyə təyin edilməsi tabeçilik əsasında həll edilir. Dövlət aparatı işçilərin təyinatı demokratik mərkəziyyət prinsipi ilə sıx əlaqədədir. İşdən azad edilməsi ya təyin edən vəzifəli şəxs tərəfindən, ya da təyin etmiş kollektiv orqan tərəfdən həll edilir.

Müsabiqə yolu ilə seçkili təyinatda bir vəzifəyə bir neçə namizəd olur. Onlardan yalnız birisi müvafiq təşkilat tərəfdən seçilir. Bu tipli vəzifələr, adətən görə müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

3.Dövlət xidmət münasibətlərinin yaranmasının və xətm edilməsinin əsasları

Dövlət xidməti münasibətləri hakimiyyət səlahiyyəti

ilə bilavasitə əlaqədardır. Dövlət xidməti münasibətləri müvafiq inzibati akt əsasında yaranır. Burada dövlət xidməti ilə yanaşı, həmin əmrin verilməsi ilə əmək münasibəti də yaranır, çünki xidmətin özü də vətəndaşlar üçün fəaliyyətin bir növüdür. Xidmət münasibətləri şəxsin dövlət xidmətinə başlaması ilə yaranır və xidmətdən azad olması ilə xətm edilir. Bütün hallarda dövlət xidməti münasibətlərinin xətminə dair müvafiq inzibati aktlar verilir. Qüvvədə olan qanunvericilik üzrə xidmət münasibətlərinin xətminə aşağıdakı əsaslar mövcuddur:

- a) Müdiriyyətin birtərəfli tələbi;
- b) Növbəti seçkilərdə vəzifəyə seçilməmək;
- c) Xidmətçinin işi tərک etmə barədə olan arzusu və;
- ç) Tərəflərin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə.

Müdiriyyətin təşəbbüsü ilə dövlət xidməti münasibətlərinin xətmə üçün fabrik-zavod yerli həmkarlar komitəsinin razılığı lazımdır. Lakin, bu qaydanm rəhbər işçilərinin işdən azad edilməsi üçün aidiyyəti yoxdur.

Rəhbər işçilər öz işçilərinin öhdəsindən gələ bilmədikdə və ya işdə bürokratizmə yol verdikdə, yerli həmkarlar təşkilatı, eləcə də yuxarı həmkarlar təşkilatları müdiriyyətdən həmin vəzifəli şəxsin işdən kənar edilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

Bir sıra hallarda dövlət xidməti münasibətləri tərəfləri iradəsindən asılı olmayaraq xətm edilir. Məsəl: xidmətşi ordu sıralarına çağırıldıqda; xidmətçinin barəsində Məhkəmə hökum olduqda; xidmətçi vəfat etdikdə və s.

Şəxsi maraq ucbatmdan zəhmətkeşlərin qanunsuz işdən kənar edilmələri - cinayətdir. Həmin cinayət hərəkəti törədilməsinə görə cinayət məəcəlləsi ilə cəza tədbirləri nəzərdə tutulur.

4. Dövlət idarəçilərinin intizam məsuliyyəti

Xidmətçilər dövlət intizamını, qanunçuluğu və birgə - yaşayış qaydalarını pozduqda, onlara qarşı dövlətin məcburi tədbirləri tətbiq edilir. Dövlət xidmətçilərinin qanun pozuntularının xarakterindən asılı olaraq müəyyən məsuliyyət nəzərdə tutulur. Həmin məsuliyyət intizam, maddi, inzibati və cinayət xarakterli ola bilər. Digər xidmət münasibətləri üçün intizam məsuliyyəti daha xarakterikdir. O əmək və xidmət intizamını pozduğu hallarda tətbiq edilir, müvafiq olaraq əmək hüququ və inzibati hüquq normaları əsasında. Bir qayda olaraq, xidmətçiyə intizam cəzası tətbiq edildikdə olduğu idarə başçısı tərəfindən tətbiq edilir.

Dövlət xidmətçisinin etdiyi hərəkət az içtimai-təhlükəli olduqda ona intizam cəzası tətbiq edilir. Əks təqdirdə, dövlət xidmətçisinin etdiyi hərəkət yüksək dərəcədə içtimai-təhlükəli olduqda, - o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

Müəyyən kateqoriyalı xidmətçilərə intizam barədə yüksək tələbatla malik xüsusi əsasnamə və nizamnamə tətbiq edilir. Məsələn: Məhkəmələrə, Prokurorluq işçilərinə, Daxili İşçilər Nazirliyi və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin işçilərinə, eləcə də Gömrük və Vergi orqanlarının işçilərinə və sair.

Xidmətçi iş rejimi ilə yanaşıda intizam cəzası vaxtından əvvəl onun üzərindən götürülə bilər.

İntizam cəzası barədə olan aktlardan (əmr) iki həftə müddətində yuxarı orqana şikayət vermək olar. Yuxarı orqan qərarı gətirir.

İntizam cəzasının növləri müxtəlifdir. Məsələn: xəbərdarlıq, tənbeh, töhmət, şiddətli töhmət, üç ay müddətinə kimi aşağı vəzifəyə keçirmək, vəzifədən geri çağırmaq, əmək haqqından müəyyən faizlər tutmaq, işdən çıxarmaq, rütbəsini bir pillə aşağı salmaq.

5.Dövlət xidmətçilərinin başqa növ cavabdehlikləri

Dövlət xidmətçiləri inzibati xəta etdikdə, inzibati cəzaya cəlb edilə bilərlər. Bu, başlıca olaraq aşağıdakı hallarda olur:

a) Xidmətçi xidmətdən kənar inzibati xəta edərsə. Məsəl: yol hərəkəti qaydalarını pozarsa. Belə halda, o da digər vətəndaş kimi inzibati cavabdehlik daşıyır; b) Xidmətçi xidmət xarakterli tələbləri pozarsa (məsəl: texniki təhlükəsizlik və əmək mühafizəsi qaydalarını pozarsa), belə halda, - o, intizam məsuliyyəti daşıyır.

İnzibati cərimə xidmətçilərə tabe olmadıqları orqanlar tərəfindən tətbiq edilir. İnzibati məsuliyyətə, bir qayda olaraq, idarə başçıları cəlb edilir.

Dövlət xidmətçilərinin hərəkət və hərəkətsizliklərinin nəticəsində dövlətə, ictimai təşkilatlara və ya vətəndaşlara maddi ziyan dəyərsə, onlar maddi cavabdehlik daşıyırlar. Onların maddi cavabdehlik məsələləri mülki qanunvericiliyi və əmək qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Maddi ziyan ödəmək qaydası ya Məhkəmə və ya inzibati yolla həll edilir.

MÖVZU VII. DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN ANLAYIŞI VƏ MƏZMUNU

1. İdarəçiliyin ümumi anlayışı

İnzibati hüquq, digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq idarəçilikdən bəhs edir. İdarəçilik-ictimai bir kateqoriya olduğundan, o yalnız insanların ictimai fəaliyyəti prosesində yaranır və həmin prosesdən yaranan ictimai münasibətləri nizama salır. İnsanların birgə-ictimai əməyini əlaqələndirmək, onu ümumi məqsədin həyata keçirilməsinə yönəltmək üçün idarəçilik başlıca şərtidir. Deməli, idarəçilik təşkilatı məzmunlu fəaliyyətdən ibarətdir. O, həm də kollektiv fəaliyyətin məzmunu deməkdir.

İdarəçilik prosesində müxtəlif növlü ictimai münasibətlər yaranır. Həmin münasibətlər idarəçilik prosesində yarandıqmdan, idarəçilik münasibətləri adlanırlar. Elə bu səbəbdən təşkilatı xarakterli fəaliyyət də, idarəçilik fəaliyyəti adlanır.

İdarəçiliyin ümumi anlayışını düzgün başa düşmək üçün onun obyektini, subyektini və funksiyasını bilmək vacibdir.

İdarəçiliyin obyektini konkret mənada insanların davranışı və onların fəaliyyəti təşkil edir, çünki, insanların birgə hərəkəti idarəçilik prosesində təmin edilir və onların arasında müxtəlif növlü münasibətlər yaranır ki, bununla da insanların idarəedilməsi həyata keçirilir.

İdarəçiliyin subyektini insanlar və onların birliyi (kollektiv) təşkil edir. Bütün dövlət miqyasında idarəçilik funksiyası idarələrdə, müəssisələrdə və vətəndaşların ictimai təşkilatlarında müxtəlif subyektlər tərəfindən həyata keçirilir.

İdarəçilik funksiyasını həyata keçirənlər, bir qayda olaraq, müvafiq hakimiyyətə malik olurlar. Deməli, idarəçilik funksiyasını həyata keçirən hər bir subyekt insanların birgə fəaliyyətini nizama salmaq üçün müvafiq hakimiyyətə malik olmalıdır.

Dediklərimizdən aydın olur ki, idarəçilik insanların birgə fəaliyyətini həyata keçirərkən mövcud olur. O, birgə fəaliyyətin şüurlu, məqsədli istiqamətini təmin etmək məqsədini güdür. İdarəçilik həmin məqsədə təşkilat vasitəsi ilə nail olur.

2.Dövlət idarəçiliyinin anlayışı

Dövlət idarəçiliyinin anlayışını düzgün başa düşmək üçün, dövlət funksiyalarını və həmin funksiyaları həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyət formalarını bilmək lazımdır.

Azərbaycan dövlətinin üç əsas funksiyası vardır. Bunlar qanunvericilik, icraedici və nəzarət funksiyasılarmdan ibarətdir. Konstitusiyanın təsbit etdiyi həmin qanunvericilik funksiyasını – Milli Məclis, icraedici funksiyasını – Prezident, nəzarət funksiyasını isə - Məməhkəmə və Prokrorluq orqanları həyata keçirir.

Milli Məclis - mühüm dövlət məsələlərini həll edir, qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olur, parlament komisiyalarını təşkil edir və onların işlərinə rəhbərlik edir.

İdarəçilik fəaliyyətini dövlət hakimiyyətinin icraedici-sərəncamverici orqanları olan Prezident, Nazirlər Kabineti, Nazirliklər, Dövlət Komitələri, yerli İcra hakimiyyəti və s. idarələr tərəfindən həyata keçirir.

Məhkəmə və Prokrorluq orqanları isə, Azərbaycan qanunlarının idarələr, müəsislər, təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və s. vətəndaşlar tərəfindən düzgün yerinə yetirilməsi üzərində gündəlik nəzarət funksiyasını həyata keçirirlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dövlətinin funksiyaları

onun orqanlarınm fəaliyyəti prosesində yerinə yetirilir. Həmin fəaliyyət-*dövlət fəaliyyəti* adlanır. Dövlətin orqanları hakimiyyət hüquqlu səlahiyyətlərlə təmin edilməklə, dövlətin adından çıxış edirlər.

3.İctimai idarəçiliyin anlayışı

Müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyətdə ictimai təşkilatlar yaranır. İctimaiyyət həmin məqsədləri öz təşkilatlarınm vasitəsi ilə həyata keçirir. İctimai təşkilatları fəaliyyətlərinin forma və metodlarma görə üç qrupa bölmək olar:

a)İdarəçiliyin bütün sahələri üzrə rəhbərlik və nəzarət funksiyasını həyata keçirən ictimai təşkilat (misal: partiya, həmkarlar ittifaqı, qəncələr təşkilatı);

b)İdarəçiliyin müəyyən bir sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatlar (misal: hüquq məsləhətxanası yalnız dövlət və hüquq sahəsində; bilik cəmiyyəti yalnız təhsil sahəsində; ixtiraçılar cəmiyyəti fəaliyyətin yalnız yaradıcılıq sahəsində) və;

c)İdarəçiliyin müəyyən bir sahəsini müstəqil həyata keçirən ictimai təşkilatlar (misal: müəyyən idarənin əmək kollektivi; kooperativ təşkilatlar).

İctimai təşkilatların, fəaliyyətini üç qrupa bölmək olar:

1.İctimai təşkilatların, onlara həvalə edilmiş dövlət idarəçiliyi funksiyasını müstəqil həyata keçirmələri;

2.İctimai təşkilatların dövlət idarəçiliyi orqanları ilə birgə fəaliyyəti və;

3.İctimai təşkilatların özünə aid daxili idarəçilik fəaliyyətləri.

İctimai təşkilatların daha bir xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, təşkilata üzvlər fərdi qaydada qəbul edilir və onlar vaxtaşırı üzüvlük haqqı verirlər.

Göründüyü kimi, ictimai idarəçiliyin qarşıya qoyduğu

vəzifələri müvafiq ictimai təşkilatların üzvlərinin iradəsindən asılı olmaqla, lakin öz üzvləri ilə birgə həyata keçirilir.

MÖVZU VIII. DÖVLƏT İDARƏÇLİYİNİN PRİNİPLƏRİ

1. Əsas prinsiplər

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi orqanlarınm təşkili qaydaları, quruluşu, fəaliyyətlərinin forma və metodları Azərbaycan Respublikası Konustusiyasmda və inzibati hüquq normalarından təsbit edilmiş prinsiplərə əsaslanır. Bu, başlıca prinsiplər dövlətmizin ictimai-siyasi təbiətindən doğur və cəmiyyətin obyektiv qanunauyğun inkişafma əsaslanır.

Dövlət idarəçilik prinsipləri - bu, başlıca və aparıcı əsaslara söykənən idarəçiliyin təşkili və funksional fəaliyyətidir və müəyyən hüquqi normalarda, qanunvercilikdə məcbur oluna bilər.

Azərbaycan dövlət idarəçiliyinin əsas prinsipləri başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir: Dövlət idarəçiliyinin xəlqiliyi; İdarəçilikdə demokratik mühit; Dövlət idarəçiliyində vətəndaşların bərabər hüquqda olması; İdarəçilikdə qanunçuluq; Dövlət idarəçiliyində azad iqtisadiyyat; İdarəçilikdə elmi əsaslar; Təşkilatı-texniki prinsiplər.

İdarəçiliyin bütün prinsipləri biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla vəhdət təşkil edir. Həmin prinsiplərin əlaqəli və ardıcıl həyata keçirilməsi dövlət idarəçiliyinin demokratik və ümumxalq məzmununu təşkil edir. Bu prinsiplərin pozulması halları isə, cəmiyyətmizin inkişafma mənfi təsir göstərir.

Dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsinə söykənən bir sıra prinsiplər, bilavasitə dövlət idarəetmə aparatma, ondan asılı olan subyektlər və obyektlər ilə əlaqəsinə aidiyyəti vardır. Bunlar siyasi-hüquqi prinsiplər kimi, demək olar ki, bütün dövlət idarəetmə sahəsində öz əksini tapır. Bunların

sırasına bir qayda olaraq aiddir: əhali, ərazi və funksional prinsiplər.

2.Xalq hakimiyyəti

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına müvafiq olaraq, Azərbaycanda hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalqdır. (Konst. Birinci fəsil).

Xalq hakimiyyəti - hərfi mənada Demokratiya mənasını daşıyır. Xalqı hakimiyyətin mənbəi kimi qəbul edilməsində, dövləti və ictimai məsələlərin həllində xalqın iştirak etməsi hüququnda, qarşılıqlı razılıq və güzəşt əsasında mübahisəli məsələlərin həll etməsində, vətəndaşların azadlığı, bərabərliyi və digər ali hüquqi prinsiplərin tanınmasında və xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsinə hüquqi və prosesual təminatların verilməsində təcəssüm edən, - siyasi və dövlət quruluşu formasıdır. Xalq hakimiyyəti - bu azadlıq, bərabərlik və ədalət ideyaları təmsalında azlıqların hüquqlarını və maraqlarını tanımaqla, çoxluğun iradəsinə və mövqelərinə uyğun qərarların qəbul olunmasıdır.

Dövlət idarəetmə orqanları, xalq hakimiyyəti şəraitində, xalqa tabe və hesabatlıdırlar.

Xalq öz maraqlarından çıxış edərək, öz suveren hüquqlarını tətbiq etməyə haqlıdır və heç kim onu bu hüquqlardan məhrum edə bilməz.

Səlahiyyəti çatmayan (xalq tərəfindən seçilməyən və ya təyin olunmayan) heç bir kəs, xalq adından rəsmi surətdə çıxış edə bilməz, öhdəlik götürə bilməz, vəd edə bilməz, əks halda, bu, müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

“Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqa qarşı ən ağır cinayətdir”. (Konst. 6-cı maddəsinin II bəndi).

Səsvermə və ya referendum yolu ilə xalq, öz hakim səlahiyyətlərini həyata keçirir.

Seçki hüququnun təməlqoyucu və aparıcı prinsipləri aşağıdakılardır:

Ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə vasitəsi ilə həyata keçirilir və hətta, seçilmiş şəxsin vaxtından əvvəl geri çağırılmasma qədər seçicilər qarşımdakı məsuliyyətini tərənnüm edir. Həmin prinsiplər bu və ya digər şəkildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər seçkilərə aid hüquq normalarında təsbit olunur. Onların əsasında seçicilərin və seçilən şəxslərin dairəsi müəyyənləşdirilir, seçkili dövlət hakimiyyəti və Bələdiyyə orqanlarının formalaşmasında xalqın iradəsinin azad izhar etməsi şərtləri təmin edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsi seçki hüququ prinsiplərini özündə ehtiva edir.

3. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi

Hakimiyyət bölgüsü prinsipi – bu, dövlət daxilində hakimiyyətin qarşılıqlı nisbət prinsipidir. Dövlətin, düzgün, effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün, bütün hakimiyyətin bir mərkəzdə cəmləşdirilməməsi və ondan sui-istifadəyə yol verilməməsi üçün biri-birindən asılı olmayan Qanunverici, İcra və Məhkəmə hakimiyyətləri mövcud olmalıdır. Beləliklə, dövlət hakimiyyətinin hər bir subyektinin azadlığını və sərbəstliyini təmin edən xüsusi mexanizm yaradılır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyət orqanları, hakimiyyət bölgüsü prinsipi əsasında qurulur və Konstitusiyada aşağıdakı əsas dövlət hakimiyyəti orqanları təşəkkül tapır:

-Qanunverici hakimiyyət Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir;

-İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur. (İcra hakimiyyəti deyəndə, qanunları icra

edən hakimiyyət başa düşülməlidir).

-Məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Məhkəmələri həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında müəyyən hakim səlahiyyətlərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası dövlət orqanları tərəfindən (Konst. VIII fəsili) və yerlərdə Bələdiyyələr tərəfindən (Konst. IX fəsili) həyata keçirilməsi təsbit olunur.

4. Prezidentli respublika idarəetmə formasının xüsusiyyətləri

Prezident (latm *praesidens* - qabaqda, öndə əyləşən, sədrlik edən) - dövlət başçısı.

Prezident respublikasında Prezident geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, Konstitusiyada təsbit olunmuş vaxt müddətinə xalq tərəfindən seçilir və səlahiyyət cərcivələri Konstitusiyada təsbit olunur.

Prezident, dövlət başçısı olmaqla, həm İcra hakimiyyətinin başçısıdır, həm Ali baş komandandır, həm də xarici siyasətin başçısıdır. Prezident tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlar qanun qüvvəsinə malikdirlər. O, ədalət mühakiməsi prosesinə qarışmasa da, onun təminatçısıdır və əfv etmək hüququna malikdir.

Prezident respublikası idarəetmə formasının yaradılmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsas məqsədləri: dövlətin möhkəmliyini, birliyini, sarsılmazlığını təmin etməkdir. Prezident idarəetmə forması, şəxsi (vahid) hakimiyyətin qurulması zəminini özündə ehtiva edir. Lakin, həmin zəminin həyata keçirilməsi, bununla bərabər dövlətin effektiv idarəedilməsi qarşılıqlı təvazülə və mütarazılıq sisteminin mövcudluğundan və mükəmməl fəaliyyət göstərməsindən asılıdır.

Prezident idarəetmə forması, Prezident geniş səlahiyyətlər

verməklə, hakimiyyəti müntəzəm surətdə birləşdirici və uzlaşdırıcı etməklə, onu “hakimiyyəti” güclü olmasını zəruri edir. Belə şəraitdə İcraedici hakimiyyəti özündə təmərküzləşdirən, qərarları daha çevik və operativ surətdə qəbul edən Hökumət, daha sabit və məsuldur olur.

Prezident respublikası idarəetmə formal dövlətdə, Prezident və Parlament münasibətləri qarşılıqlı təvazülə və mütarazılıq sistemi üzərində qurulur: Prezident, xalq tərəfindən seçildiyindən, Parlament qarşısında hesabatlı deyil, lakin Parlamentin dəstəyinə ehtiyacı vardır; Parlamenti buraxmaq hüququ olmasa da, növbədən kənar sessiyalarını çağırmaq hüququna malikdir, Parlament isə, öz növbəsində, impiçment məsələsini qaldırmaq hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına müvafiq olaraq, Azərbaycanda Prezident respublikası idarəetmə forması hökm sürür.

Qeyd: Prezident respublikası idarəetmə formasına alternativ olaraq, dünya təcrübəsində Parlament respublikası idarəetmə forması da mövcuddur (bu, bəzi elmi mənbələrdə “Parlamentarizm” adlandırılır). Parlamentarizm şəraitində, dövlət idarəetmə yükü məhz Parlamentin üzərinə düşür. Burada Parlament həm Qanunvericilik, həm də İcra hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirir. Parlamentarizm hökm sürən dövlətlərdə, hökumət, Parlament tərəfindən formalaşır (və istefaya göndərilir) və onun qarşısında məsuldur.

MÖVZU IX. DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN FORMA VƏ METODLARININ ANLAYIŞI VƏ TƏSNİFİ

1. İdarəçilik fəaliyyətinin formaları

Dövlət idarəçiliyi prosesində dövlət fəaliyyətinin hüquqmüəyyənədicisi, hüquqicraedicisi və hüquqmühafizəedicisi kimi əsas hüquqi formaları həyata keçirir. Göstərilən hüquqi formaların vahid məqsədi qanun icrasından ibarətdir.

Məlum məsələdir ki, qanun ümumi qaydaları müəyyən edir. O, eyni zamanda, dövlət idarəçiliyi orqanlarına ayrı-ayrı məqsədlərə dair, qanuna əsaslanan konkret qaydalar müəyyən etmək səlahiyyəti verir. Deməli, dövlət idarəçiliyi orqanları icraedicisi fəaliyyəti həyata keçirərkən, qanuna əsaslanan yeni hüquqi normaları yaratmaq səlahiyyətinə malikdir.

Dövlət idarəçiliyi orqanları icraedicisi fəaliyyət prosesində hüquqmühafizəedicisi fəaliyyətində həyata keçirir. Yəni onlar müsrətqil olaraq, Məhkəməyə müraciyyət etmədən, konkret şəxsin hərəkətlərinə qiymət verir, hüququn tətbiqinə dair mübahisəli məsələləri həll edir, lazım gəldikdə inzibati məcburiyyət tədbirlərini tətbiq edir. Bütün bunlarla yanaşı idarəçilik fəaliyyəti üçün aşağıdakılar xarakterdir:

I. Hüquq normalarını müəyyən etmək.

II. Hüquq normalarını tətbiq etmək.

III. Təşkilatı fəaliyyət.

IV. Maddi-texniki fəaliyyət.

Birinci ilə ikinci hüquqi, üçüncü ilə dördüncü qeyri-hüquqi fəaliyyətdir.

Hüquq normalarının müəyyən edilməsi - bu elə bir fəaliyyət formasıdır ki, burada müvafiq idarəçilik orqanı qanuna əsasən idarəçilik sisteminə aid məcburi-hüquqi davra-

nış qaydası müəyyən edir. Yəni normativ aktlar verir .

Hüquq normalarmm tətbiqi-idarəçlik orqanlarmm aktiv fəaliyyətindən ibarətdir. İdarəçilik orqanları iqtisadi və ictimai-mədəni quruculuğa rəhbərlik prosesində dispozisiya və sanksiya hüquq normalarmı tətbiq edir. Bunlar fərdi inzibati aktlarla həyata keçirilir.

Dövlət idarəçiyi orqanlarmm təşkilatı fəaliyyəti müxtəlifdir. Bunlar işin yaxşılaşması məqsəd ilə aparılan yoxlamalardan və müşavirələrdən, aşağı rənglərə arası-kəsil-mədən rəhbərlikdən və s. ibarətdir.

Maddi-mexaniki fəaliyyət - hüquqi aktlarm verilməsi üçün material hazırlamaqdan, arayış tərtib etməkdən, karguzarlıq işlərinin aparılmasmdan və s. ibarətdir. Hüquq normalarmm müəyyən edilməsi və tətbiq edilməsi üçün bu kimi əməliyyatlar vacibdir.

2.İdarəçilik fəaliyyətinin metodları

İnandırma və məcburiyyət-idarəçlik fəaliyyətinin başlıca metodlardır. Məhz, bu metodlar vastəsi ilə insanlarm şüuruna və əxlaqma təsir edilir. Dövlətin məqsəd və vəzifələrinə çatmaq üçün əsas fəaliyyət növü inandırmadan ibarətdir. Məcburiyyət metodu isə yalnız yardımçı xarakter daşıyır. İdarəçilikdə inzibati təsir tədbirləri cəza ilə yanaşı tərbiyəvi xarakter də daşıyır. Deməli, məcburiyyət dövlət idarəçiliyinin bir metodu kimi, inzibati məsuliyyəti artırır.

İnandırma dövlət idarəçiliyi metodu kimi, müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən, dövlət intizamı, qanunluğa, birgə yaşayış qaydalarına riayət etmək məqsədi ilə tətbiq edilir.

Bütün inandırma tədbirləri dövlət idarəçiliyi orqanları və onlarm vəzifəli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilən dövlət tədbirlərindən və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən ictimai tədbirlərdən ibarətdir.

İnandırma tədbirləri hüquqi və təşkilatı, maddi və mə-nəvi, yazılı və şifahi ola bilər.

İnandırma məqsədi ilə təbliğat, məlumat, əhali arasm-da izahat aparma, ictimai təsir, təltif etmə və digər metodlar-dan istifadə edilir.

Dövlət idarəçiliyi prosesində, lazım gəldikdə inzibati məcburiyyət tədbirlərindən istifadə edilir. İnzibati məcburiy-yyət səlahiyətli dövlət orqanları tərəfindən, o cümlədən, dövlət idarəçiliyi orqanları və ya onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən, hüquq-mühafizə orqanları, Məhkəmələr və müstəsna hallarda ictimai təşkilatlar tərəfindən tətbiq edilə bilər. İnzibati məcburiyyət tədbiri və onun tətbiqi qaydası qanunla nizama salınır. Bütün inzibati məcburiyyət tədbirləri inzibati cəza tədbirlərinə, inzibati qəti-imkan tədbirlərinə, inzibati bərpa-edici tədbirlərə və inzibati xəbərdarlıq tədbirlərinə bölünür.

MÖVZU X. DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ AKTLARI

1.İdarəçilik aktlarının anlayışı və hüquqi əhəmiyyəti

Dövlət idarəçiliyi prosesində hüquq normalarının müəyyən edilməsi və tətbiqi dövlət orqanları tərəfindən verilən idarəçilik aktları vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Gündəlik idarəçilik funksiyasını həyata keçirilməsində idarəçilik aktlarının əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Onların vasitəsi ilə dövlət idarəedici-sərəncamverici fəaliyyət prosesini nizama salır. İdarəçilik aktları dövlət siyasətini və dövlət qanunlarını həyata keçirilməsi məqsədi ilə verilir. Həmin aktlarda dövlət idarəçiliyi orqanlarının fəaliyyətlərinin bütün sahələri - təşkilatı, subyektiv hüquqların mühafizəsi, qanunpozğunluqları ilə mübarizə əks etdirilir.

İdarəçilik aktlarının hüquqi əhəmiyyəti müxtəlifdir. Onlar hüquqi fakt rolunu oynaya bilərlər və inzibati hüquq münasibətlərini yaradırlar. Bir sıra aktlar isə mülki hüquq münasibətlərinin və əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur.

İdarəçilik aktları sübut növü kimi də istifadə edilir.

2.İdarəçilik aktlarının digər hüquqi aktlardan fərqi

Ən yüksək hüquqi akt-qanundur. Qanun dövlətin və xalqın iradəsinin yüksək formada ifadəsidir. Qanun dövlət hakimiyyətinin Ali orqanı tərəfindən qəbul edilir və digər aktların, o cümlədən, idarəçilik aktlarının mənbəyidir. İdarəçilik aktları qanunun təbəçliyində olub, yalnız onun (qanunun) həyata keçirilməsinə xidmət edirlər. Qanun-ali hüquqi qüvvəyə

yə malikdir.

İdarəçilik aktları Məhkəmə aktlarından da fərqlidir. İlk növbədə, Məhkəmə aktları hüquq normalarının pozulması ilə əlaqədar olaraq verilir. İdarəçilik aktları isə təsərrüfat və mədəni-siyasi qururculuğun bütün sahələrinə dair verilir. İkincisi, Məhkəmə aktarı qanunla dəqiq müəyyən edilən hallarda verilir. İdarəçilik aktları isə ümumi şəkildə verilmiş qanunun bütün sahələrini əhatə edir. Üçüncüsü, Məhkəmə aktları qanuna və hakimlərin düşüncəsinə əsasən verilir. O, heç bir dövlət orqanlarının göstərişinə əsasən verilə bilməz. İdarəçilik aktları isə yuxarı orqan (vəzifəli şəxslərin) göstərişinə əsasən verilə bilər. Dördüncü, Məhkəmə aktları idarəçilik aktlarından fərqli olaraq normativ xarakter daşımır. Beşincisi, Məhkəmə aktları qanunla müəyyən edilən proses qaydaları əsasında verilir və kalleqial qaydada qəbul edilir. İdarəçilik aktlarının əksəriyyəti isə təkbaşına verilir. Bütün bunlarla yanaşı, hər bir hüquqi akt dövlət funksiyasının həyata keçməsinə xidmət edir.

Digər hüquqi aktlar, məsələn protokol, yoxlama aktları və s., ümumiyyətlə inzibati hüquq münasibətlərini özündə əks etdirmir.

3.İdarəçilik aktlarının təsnifi

İdarəçilik aktları öz xüsusiyyət və əlamətlərinə görə müxtəlifdir. Onları hüquqi əlamətlərinə, formasına, fəaliyyət dairəsinə, ərazi miqyasına, habelə verilmə qaydasına görə və digər əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq olar.

Hüquqi əlamətlərinə görə idarəçilik aktlarının iki növü vardır: normativ və fərdi aktlar.

Normativ idarəçilik aktları ümumi münasibətlər normalarını nizama salır. Normativ aktlar-müxtəlif ictimai münasibətlərin geniş dairəsini nizama salır və onda konkret subyekt

göstərilmir.

Fərdi idarəçilik aktları-hüquq normalarmm konkret hadisə və faktlara tətbiq edilməsidir. Onlar konkret inzibati hüquq münasibətlərini yaradır, dəyşir və xətm edir. Fərdi aktlarm xarakteri, məqsəd və vəzifələri müxtəlifdir. Onlar iki qrupa bölünür: operativ - icraedici və hüquqmühafizəedici aktlar.

Hüquq normalarmm dispozişiyası operativ-icraedici aktlarla həyata keçrilir. (Məsələn: təyin etmə, tələb etmə) Hüquqmühafizəedici aktlarla hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə qiymət verilir, eləcə də hüquq normalarmm sanksiyası həyata keçrilir.

İdarəçilik aktlarm təsnifi Azərbaycan Respublikası Konstusiyası əsasmda keçrilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Fərman və Sərəncamlar verir, bundan savayı, o təltif etmə hüququna malikdir və, hətta Qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilmiş qanun fəaliyyətini dəyəndirməq səlahiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabeti qanun əsasmda və onun icrasma yönələn Qərar və Sərəncamlar verir və onlarm icrasını yoxlayır və bunlar, - ümumi dövlət əhəmiyyətinə malikdir.

Nazirlərin, dövlət komitələrin və idarələrin aktları Əmr və Təlimatdan ibarətdir. Həmin aktlar qüvvədə olan Qanunlara, Nazirlər Kabetinin Qərar və Sərəncamlarına əsaslanmalı və onlarm icrasma yönəlməlidir.

Sahəvi idarəçilik orqanlarmm vermiş olduqları aktlar onlara tabe olan idarə, müəssisə və təşkilat üçün məcburi xarakter daşıyır. Bir sıra hallarda isə, həmin aktlar ona tabe olmayan səhalər üçün də məcburidir.

Yerli İcra hakimiyyətləri yuxarı dövlət orqanlarm qərarına əsasən Qərarlar, sərəncamlar və Təqdimatlar verir. Yerli İcra hakimiyyəti orqanlarmm qəbul etdikləri aktları-

yalnız öz ərazilərində hüquqi qüvvəyə malikdirlər.

İdarə və müəssisə rəhbərləri, bir qayda olaraq Əmr və Sərəncamlar verirlər. Həmin aktların hüquqi əsasları qanunlardan və yuxarı orqanların aktlarından ibarətdir.

Dövlət idarəçiliyi orqanları ilə ictimai təşkilatların birgə aktları, idarəçilik aktlarının xüsusi növünü təşkil edir. (Məsələn: dövlət orqanlarının-siyasi partiyalar ilə, - həmkarlar təşkilatı ilə, - əmək kollektivləri ilə saziş).

Hüquq normalarının pozulması hallarına dair inzibati cəza müəyyən edən idarəçilik aktları xüsusi qrup təşkil edirlər. Belə aktlar, - inzibati sanksiyalı aktlar adlanır və normativ xarakterdə olur. İnzibati sanksiyalı aktların normaları vətəndaşlara, təşkilatlara və onların vəzifəli şəxslərinə tətbiq edilir. Qanunla müəyyən edilmiş məsələlərə dair inzibati sanksiya verilə bilər və qanunvericilikdə inzibati sanksiyaların verilməsi qaydaları və inzibati sanksiyalı aktların vermək səlahiyyətinə malik olan orqanlarının dairəsi göstərilir (Nazirlər Kabineti və yerli İcra hakimiyyəti orqanları).

Abadlaşdırma, mənzil fondunun qorunması, meşələrin mühafizəsi, yaşıllıqların qorunması, təbii sərvətlərin qorunması, yaşayış qəsəbələrin sanitariya vəziyyəti, ov etmək və balıq tutmaq, təbii fəlakətlə və epidemiya ilə mübarizə kimi məsələlərə dair inzibati sanksiyalı aktlar qəbul edilə bilər.

4.İdarəçilik aktlarının verilməsi və ləğv edilməsi qaydası

İdarəçilik aktları qanunla müəyyən edilmiş qaydada verilir və ləğv edilir.

Hüquqi aktların verilməsi prosesi bir neçə mərhələdən keçir: layihənin hazırlanması, onun kollegial orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən nəzərdən keçirilməsi, aktın verilməsi, icraçılara çatdırılması.

Hüquq aktların layihəsi hazırlanarkən, onun qanuna və

yuxarı idarəçilik orqanlarım aktlarım uyğunluđu məsələsi yoxlanılır.

Layihənin nəzərdən keçirilməsi və aktın qəbulu kolleqial orqanlarda müzakirə edilir və səs çoxluğu ilə həll edilir.

İdarəçilik aktlarım elan edilməsi və qüvvəyə minməsi xüsusi qayda ilə müəyyən edilmişdir: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Fərman və Sərəncamları mətbuat, radio və televiziya vasitəsi ilə elan edilir; Nazirlər Kabinetinin Qərarları “Hökumətin Qərarları” külliyatında nəşr edilir, Sərəncamları isə yalnız icraçılara göndərilir. Nazirlərin və yerli İcra hakimlərin qəbul etdikləri aktları xüsusi bülletenlərdə nəşr edilir. Bu aktların qüvvəyə minməsi müddəti onun özündə göstərilir, əgər müddət göstərilməyibsə, onlar qəbul olduğu vaxtdan qüvvəyə minmiş hesab edilir.

İdarəçilik aktlarım ləğv edilməsi aşağıdakı hallarda olur:

- 1) Aktda göstərilən tələb icra edildikdə;
- 2) Fərdi aktlarda subyekt vəfat edildikdə;
- 3) Tərəflərin qarşılıqlı maraqları əsasmda;
- 4) Aktda göstərilən müddət bitdikdə;
- 5) Köhnə akt yeni məzmununda, yəni aktla əvəz edildikdə və yuxarı orqan tərəfindən ləğv edildikdə və;
- 6) Aktda qanunauyğunsuzluq müşahidə edildikdə.

İdarəçilik aktlarım ləğv edilməsi və dəyişdirilməsi qaydası Azərbaycan R. Konsitituziyası ilə, Qanunlar, Fərmanlar, yuxarı idarəçilik orqanlarım aktları ilə müəyyən edilmişdir.

5. İdarəçilik aktlarına olan tələblər

İdarəçilik aktları dövlət qanunlarını və siyasətini həyata keçirməsində mühüm vasitə olduğundan, onlara olan tələblər də ciddi dir.

İdarəçilik aktlarma dair tələblər üç qrupa bölünür.

I.Dövlət qanunçuluğun ümumi tələbləri - bu, bütün idarəçilik aktlarma aiddir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: a) İdarəçilik aktları səlahiyyətli orqan tərəfindən onun səlahiyyəti dairəsində verilməlidir. Bu, o deməkdir ki, ilk növbədə: akt aidiyyəti orqan tərəfindən verilməlidir, ikincisi: idarəçilik orqanı aidiyyəti məsələlərini həll edə bilər, üçüncüsü: idarəçilik aktı onu verən orqanm fəaliyyət ərazisinə şamil edilir; b) İdarəçilik aktları dövlətin və vətəndaşların maraqlarını ifadə etməli və qanuna zidd olmamalıdır; c) İdarəçilik aktları qanunun nəzərdə tutduğu məsələləri əhatə etməlidir; ç) İdarəçilik aktları müəyyən edilmiş qaydada verilməlidir.

II.Dövlət qanunçuluğun xüsusi tələbləri - bu kimi tələblər, məzmun və təyinatmdan asılı olaraq bir sıra aktlara aid edilir: a) Bəzi aktlar müəyyən müddətə verilir. Bu, qarşıya qoyulan məsələləri operativ və vaxtlı-vaxtmda obyektiv həll edilməsi məqsədini güdür; b) Bir sıra hallarda idarəçilik aktları yuxarı orqanm xüsusi icazəsi ilə verilə bilər; c) Bəzi idarəçilik aktları əvvəlcədən digər dövlət orqanı və ya ictimai təşkilatlarla razılaşdıqdan sonra verilir; ç) Bir sıra aktlar yuxarı orqanm təsdiqi ilə verilir; d) Bəzi aktlar müvafiq yaş həddi ilə əlaqədar verilir; e) Elə aktlar var ki, onlar digər müvafiq aktlara əsasən verilir.

III.Təşkilatı-texniki tələb - bu aşağıdakılardan ibarətdir: a) Konkretliyə dair tələblər; b) Operativliyə dair tələblər və; c) İdarəçilik aktmın dili-səlist, oxunması asan olmalıdır.

MÖVZU XI. DÖVLƏT İDARƏŞÇİLİYİNƏ NƏZARƏT

1. Dövlət nəzarəti

Dövlət nəzarəti idarəçiliyin bütün sahələri üzrə həyata keçirilir. Bu nəzarəti həyata keçirərkən hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə edilir.

Dövlət nəzarəti ümumi və xüsusi formada olur. Ümumi nəzarət tabeçilikdə olan obyektin bütün fəaliyyətini əhatə edir. Xüsusi nəzarət isə konkret məsələləri əhatə edir.

Dövlət nəzarəti daxili və xarici formada olur. Birinci halda-tabe olduğu orqan tərəfindən edilən nəzarət, ikinci halda isə digər dövlət orqanları tərəfindən edilən nəzarət başa düşülməlidir.

Dövlət nəzarətinin aşağıdakı növləri mövcuddur: a) Dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət. Onun əsasında idarəçilik orqanlarının - Parlament və Prezident qarşısında hesabatın verilməsi təşkil edir; b) Ümumi səlahiyyətli idarəçilik orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət. Nazirlər Kabineti və İcraiyyə komitələri, onlara tabe olan orqanların işlərini yoxlayır, hesablarnı dinləyir, qanuna uyğun olmayan aktları ləğv edir və s; c) Xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən nəzarət. Bura dövlət komitələri daxildir. Onlar bütün idarəçilik orqanlarının, onlara aid olan məsələlərin icrası üzərində nəzarəti həyata keçirirlər; ç) Sahəvi orqanlar tərəfindən həyata keçirilən nəzarət. Onlar sahə üzrə daxili nəzarəti yoxlama və təftiş formasında aparırlar, rəhbərliyi və gündəlik nəzarəti həyata keçirirlər; d) Maliyyə və kredit orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət. Bu nəzarəti Maliyyə Nazirliyi və Milli Bank və onların yerli orqanları tərəfindən həyata

keçirilir. Ştat intizamma riayət edilməsi üzərində nəzarəti Maliyyə Nazirliyi; Dövlət kreditinin məqsədəuyğun xərclənməsi üzərində nəzarəti Milli Bank həyata keçirir və; e) İnzibati nəzarət.

2.İnzibati nəzarət

İnzibati nəzarət müfəttişliklər tərəfindən həyata keçirilir. Onlar qanunlarla və digər normativ aktlarla müəyyən edilən xüsusi qayda və tələblərə əməl edilməsinə nəzarət edirlər. Deməli, həmin orqanlar idarəçiliyin bütün fəaliyyəti üzərində deyil, onun müəyyən fəaliyyəti üzərində nəzarət edirlər. Dövlət müfəttişlikləri məcburi göstərişlər vermək hüququna malikdirlər. Onlar hər hansı fəaliyyəti qadağan etməyə, dayandıрмаğa, eləcə də inzibati təsir tədbirləri tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdirlər.

Bütün dövlət müfəttişlikləri xüsusi qaydalar müəyyən edirlər və təlimatlar verirlər. Onların icrası bütün təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən məcburidir.

Xüsusi dövlət müfəttişlikləri müvafiq nazirliklər nəzdində təşkil edilir.

Polis orqanları da ictimai qaydaların qorunmasında inzibati nəzarəti həyata keçirirlər.

3.İctimai nəzarət

Dövlət işlərində vətəndaşların iştirakı formalarından biri də, idarəçilik aparatı üzərində kütləvi ictimai nəzarətdir. İctimai nəzarət - ictimai təşkilatlar, ictimai orqanlar və vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. İctimai nəzarət öz məzmununa görə idarəçilik orqanlarının hüquqicraedici fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Dövlət, ictimai nəzarətin inkişafına xüsusi diqqət verir və lazım gəldikdə, onun funksiya və səlahiyyətini hüqu-

qi nöqteyi-nəzərdən möhkəmləndirir. Buna misal olaraq, həmkarlar ittifaqı haqqında əsasnaməni və əmək mübahisələrinin baxılması haqqında qanunvericiliyi göstərmək olar. Deməli, ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi məsələsi hüquq normalarında nəzərdə tutulur. İctimai nəzarət idarəçilik orqanlarım, idarələrin, müəssisələrin və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətləri üzərində həyata keçirilir.

İctimai nəzarətin əsas metodları qanun pozğunluqlarına qarşı xəbərdarlıqdan və qanunu pozanları tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə kütləvi yoxlamalar, baxışlar, reydlər, tədqiqatlar, iclaslar, müzakirələr, konfranslar və, hətta xüsusi araşdırmalar həyata keçirilə bilər. Çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün təkliflər, mülahizələr irəli sürülür və, nəhayət ictimai təsir tədbirlərei tətbiq edilir.

MÖVZU XII. QANUNÇULUĞUN TƏMİNİ QAYDALARI

1. Ümumi anlayış

Qanunçuluğu təmin etmək – bu, o deməkdir ki, qanunsuzluğa yol verməmək, qanunpozğunluğuna qarşı xəbərdarlıq etmək, onu doğuran səbəbləri aradan götürmək üçün tədbirlər görmək, vətəndaşların və təşkilatların pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək, təqsirkarları cəzalandırmaq, dövlət idarəçiliyi aparatı işçilərini - dövlət qanunlarına riayət etmək yoluna gətirməkdir və s.

Qanunçuluğun təmini sahədə dövlət idarəçiliyinin fəaliyyəti iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1) İdarəçilik aparatının bütün rəqləri və işçiləri tərəfindən dövlət intizamını mühafizə etmək üçün qanunçuluğa ciddi əməl edilməsi yolu ilə və;

2) İdarəçilik aparatının gündəlik fəaliyyətində vətəndaşların hüquqlarını və qanuni mənafelərinin qorunmasını təmin edilməsi yolu ilə.

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün hər bir idarəçilik orqanı, hər bir vəzifəli şəxs, ictimai təşkilatlar və vətəndaşlar qanunçuluğa əməl edilməsini izləməyə borcludurlar.

Dövlət qanunçuluğun təmin edilməsi məqsədi ilə xüsusi orqanlar yaratmış ki, bunlar da Məhkəmə, Prokrorluq, kassasiya orqanlarından və digər hüquq mühafizə orqanlarından və dövlət müfəttişliklərindən ibarətdir.

Qanunsuzluğun pozulması hallarının müəyyən edilməsi və onun aradan götürülməsi məqsədi ilə həmin orqanlara müəyyən səlahiyyətlər verilmişdir. Deməli, qanunçuluğun təmininə dair fəaliyyət-dövləti xarakterli fəaliyyət oldu-

ğundan onu həyata keçirən orqanlar da hakimiyyət hüquqlu səlahiyyətlərə malikdirlər. Bu kimi səlahiyyətlər, eyni zamanda, qanunçuluğun təmini vasitəsi hesab edirlər. Onlar, müvafiq hüquq normaları ilə nizama salınırlar və xüsusi metodlarla həyata keçirilir. Lakin, dövlət idarəçiliyi orqanlarında qanunçuluğun həyata keçməsi-dövlət orqanları ilə bərabər ictimai təşkilatlar və vətəndaşların köməyindən də istifadə edilir.

2.Kontrol icranın yoxlanması və nəzarətin nisbəti

İdarəçilikdə qanunçuluğun təmininin əsas metodları təftiş, icranın yoxlanması və nəzarətdən ibarətdir.

Bir qayda olaraq, kontrol və icranın yoxlanması eyni bir vaxtda yuxarı orqanlar tərəfindən onlara tabe olan aşağı orqanlara münasibətdə tətbiq edilir. İcra yoxlanması direktivlərin, qərarların, göstərişlərin, tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsi üzərində keçirilən gündəlik nəzarətdən ibarətdir, eyni zamanda yoxlamadan ibarətdir. Çatışmazlıqlar və qanun pozğunluğu müşahidə edildikdə, dərhal onlar qaydaya salınır.

Təftişin dairəsi yoxlamaya nisbətən genişdir. Belə ki, icranın yoxlanması kontrol fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Hər hansı bir obyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təftişinin məzmununu təşkil edir.

Nəzarətin məzmunu da qanunçuluğun təşkilindən ibarətdir. Nəzarətin kontrol və yoxlamadan fərqi ondan ibarətdir ki, nəzarət tabeçilik əsasında tətbiq edilmir. Yəni, nəzarət orqanları nəzarət olanlara tabe olmayan orqanlar üzərində həyata keçirilir. Əgər kontrol nəticəsində intizam cəzası tətbiq edilsə, nəzarət nəticəsində inzibati cəza tətbiq edilir.

Nəzarətin sistemi müxtəlifdir. O, ya Prokrorluq tərəfindən ümumi nəzarət qaydasında həyata keçirilir və ya da

xüsusi dövlət müfəttişləri tərəflərindən inzibati nəzarət qaydasında həyata keçirilir. Nəzarət, eyni zamanda dövlət kontrolunun spesifik bir növü hesab edilir.

3.Dövlət idarəçiliyində qanunçuluğun təmin edilməsində ictimaiyyətin rolu

Dövlət idarəçiliyində danunçuluğun təminində - ictimaiyyət böyük rol oynayır. Bu, ondan irəli gəlir ki, birinci növbədə hər bir vətəndaş idarəçilik aparatmm düzgün işlənməsinə maraqlıdır, ikincisi isə qanunçuluğun və vətəndaşların hüquqlarını və hüquqi maraqlarının mühafizə edilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Dövlət idarəçiliyində qanunçuluğun təmin edilməsində ictimaiyyətin iştirakı formaları müxtəlifdir. Baxmayaraq ki, ictimaiyyətin qanunsuz idarəçilik aktını ləğv etmək və təqsirkar vəzifəli şəxsi cəzalandırma səlahiyyəti yoxdur. Lakin, ictimai nəzarət yolu ilə qanunçuluğun pozulması halları müəyyən edilir. Bundan savayı, ictimai təşkilatlar qanunsuzluqlara dair siqnallar verir, ərizə və şikayətlər yazırlar. Bunlar da, dövlət orqanlarına əsaslı kömək etmiş olurlar.

İctimaiyyət bəzi hallarda özlərinin kontrol orqanlarını təşkil edirlər ki, onlar dövlət orqanları ilə paralel fəaliyyət göstərir. Bununla da, qanunçuluğun təmin etməsini yardım göstərmiş olurlar.

Dövlət idarəçiliyində qanunçuluğun təmin edilməsində həmkarlar ittifaqlarının rolu xüsusidir.

MÖVZU XIII. İNZİBATİ MƏSULİYYƏT

1. İnzibati məsuliyyətin anlayışı

İntizam məsuliyyəti xidmət və iş cavabdehliyinin pozulması hallarında yaranır.

İnzibati xətanın tərkibinin müəyyən edilməsi, onun intizam xətasından fərqi müəyyənləşdirir.

İnzibati xəta etmiş təqsirkar şəxslər inzibati məsuliyyətə cəlb edirlər. Həmin şəxslərə dövlət idarəçiliyi orqanlarının xüsusi səlahiyyətli vəzifəli şəxsləri tərəfindən inzibati cəza tədbiri tətbiq edilir.

İnzibati məsuliyyət dövlət hakimiyyət orqanları və dövlət idarəçiliyi orqanlarının geniş dairəsinin verdikləri aktlarla müəyyən edilir.

İnzibati xəta dövlət idarəçiliyinin orqanları tərəfindən mühafizə edilən inzibati hüquq münasibətləri dairəsində törəyir. Elə ona görə də, inzibati cəza dövlət idarəçiliyi orqanlarının xüsusi səlahiyyətli vəzifəli şəxsləri tərəfindən tətbiq edilir. Onlar hüquqpozuntusunun xarakterini müəyyən edir. İnzibati xəta edənin ələhinə iş qaldırır, həmin işə baxır, müvafiq cəza tədbiri tətbiq edir. İş üzrə çıxarılan qərarın icrasını təmin edir. Daha ağır cəza tələb edən ağır inzibati xətalara edildikdə və qanunda nəzərdə tutulan hallarda, inzibati cəzalar Məhkəmələr tərəfindən də tətbiq edilə bilər. Məsələn: yol-qəza hadisəsi, xırda xuliqanlıq.

İnzibati məsuliyyətin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət idarəçiliyi orqanları tərəfindən tətbiq edilən cəza təbəçilik qaydası üzrə deyil, bütün xidmətçilərə və digər vətəndaşlara aid edilə bilər. İnzibati məsuliyyətin intizam məsuliyyətindən əsaslı fərqi də, elə bundan ibarətdir. Ona görə

rə ki, intizam cəzası yalnız tabeçilik üzrə tətbiq edilir.

2. İnzibati hüquq pozuntusu (xəta)

Hüquq pozuntusu - bu, hüquq elmində, şəxsin dövlətə, cəmiyyətə və digər şəxslərə qarşı təqsirkar, qanunazidd fəaliyyəti ilə (fəaliyyətsizliyi ilə) zərər yetirmək kimi müəyyən edilir. Hüquq pozuntusu ictimai təhlükəliyi ilə səciyələnilir.

Fəaliyyətsizlik ilə törədilmiş hüquq pozuntusu: "etməli idi, lakin etmədi" prinsipi üzərində qurulur. Misal: sağlam və təhlükəsiz əməyin mühafizəsi şəraitinin təmin edilməməsi; seçkilərdə iştirak etmək üçün məzuniyyətin verilməməsi; kollektiv nüqavilənin yerinə yetirilməməsi; borcunu qaytarmalı idi, lakin qaytarmadı və s.

Hüquq pozuntusu ilə vurulan zərərin aşağıdakı növləri elmə bəllidir: maddi və mənəvi; fiziki və əqli; ölçülən və ölçülməz; bərpa olunan və bərpa olunmaz; əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli növləri.

İnzibati xəta qanunda nəzərdə tutulan ictimai-təhlükəli əməldir.

O, ümum-məcburi normalarm pozulması nəticəsində yaranır. İnzibati xəta xidmətçinin xidməti vəzifələri ilə əlaqədar deyildir. İnzibati xətanın əlamətləri və xüsusiyyətləri xətanın tərkibini təşkil edən elementlərin təhlili əsasmda müəyyən edilir. Xətanın tərkibi subyekt, obyekt, subyektiv tərəf və obyektiv tərəfdən ibarətdir. İnzibatixətanı cinayətdən fərqləndirici əlamət yalnız əməlin ictimai təhlükəliyin dərəcəsindən ibarətdir. Bununla bərabər, hər iki (inzibati xəta və cinayət) hüquq pozğunluqlarının obyekt, subyekt və subyektiv tərəfləri eynidir.

Xəta - özünün minimal dərəcəli ictimai təhlükəliyi ilə (zərəri ilə) fərqlənir (cinayət ilə müqayisədə). Xətalər ictimai

həyatın müxtəlif sahələrində törədilir, müxtəlif təcavüz obyektlərinə və hüquqi nəticələrə malikdirlər. O, mülki, inzibati və intizam hüquq pozuntularına təsnif edilir. Eyni zamanda, hüquq elmi, prosesual hüquq pozuntularını da fərqləndirir. Məsələn: Məhkəməyə təhkim edilən şəxsin Məhkəməyə gəlməməsi; Məhkəməyə qarşı hörmətsizlik və s.

Cinayətə görə cəzalar, yalnız Məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilə bilər, lakin xətalara görə cəzaları həm Məhkəmələr, həm də qanunvericilik aktları ilə məxsusi şərtləndirən hallarda, digər vətəndaşlar da tətbiq edə bilərlər.

Şübhəsiz hər bir konkret hadisədə ictimai təhlükəliyinin dərəcəsi bir sıra əlamətlərə görə (xətanın vurduğu ziyanı görə, təkrar olmasına və şəxsiyyətə görə) dəqiq müəyyən edilməlidir, çünki bu əlamətlərdən aslı olaraq, şəxsə nə kimi məcburi dövlət tədbirləri tətbiq etmək lazım gəldiyi müəyyən edilir.

3.İnzibati hüquq pozuntusunun tərkibi

İnzibati hüquq pozuntusunun tərkibi - bu, hər bir hüquq pozuntusunu əks etdirən, onun ən ümumi, tipik və əhəmiyyətli əlamətlər sistemidir, yəni bütün hüquq pozuntularına şamil edilən, hüququ pozan şəxsi hüquqi məsuliyyətə cəlb etmək üçün səbəb olan, hüquq pozuntusunun əlamətlər sistemidir, harada ki, heç olmasa birinin yoxluğuna görə, şəxs məsuliyyətə cəlb oluna bilməz.

Hər bir hüquq pozuntusunun mütləq elementləri aşağıdakılardır: hüquq pozuntusunun obyektini; hüquq pozuntusunun obyektiv tərəfi; hüquq pozuntusunun subyektini; və hüquq pozuntusunun subyektiv tərəfi.

İnzibati hüquq pozuntusunun obyektini - bu, qanun tərəfindən nizamlanan və qorunan pozulmuş ictimai münasibətlərdir;

İnzibati hüquq pozuntusunun obyektiv tərəfi - bu, hüquq pozuntusuna səbəb olan fəaliyyətdir (qanuna zidd hərəkət və ya hərəkətsizlikdir);

İnzibati hüquq pozuntusunun subyektivi - bu, hüquq pozuntusunu törətmiş tərəfdir (qanunun müəyyən etdiyi yaş həddinə çatmış və əqli sağlam şəxs, və ya hüquqi şəxs);

İnzibati hüquq pozuntusunun subyektiv tərəfi – bu, insanm törətdiyi hüquq pozuntusuna intellektual (zehni) münasibətidir, təqsir və ya ehtiyatsızlıq formasmda ifadə olunur.

4.İnzibati hüquq pozuntusuna görə məhsuliyyət (cəza)

Cəza – xəta törətməkdə təqsirli olan (yəni (qanunla qorunan) ictimai münasibətlərə təcavüz edən) şəxs(lər)ə cavab olaraq, dövlət admdan Məhkəmənin qərarı ilə, sosial ədaləti bərqərar etmək, təqsirkarı islah etmək, potensial olan yeni xətaləri xəbərdar etmək və digər məqsədlər ilə, qanunla nəzərdə tutulan məhrumiyyətləri tətbiq etməklə, təqsirli şəxsə arzuolunmaz, neqativ təsir göstərən ictimai maraqları ifadə edən, dövlət məcburiyyət tədbirləridir.

Cəza - eyni zamanda, həm məhkumları, həm də digər şəxsləri qanunlara dürüst əməl etdirmək, ümumi davranış qaydalarına hörmət etmək ruhunda tərbiyələndirmək, əməyə vicdanla yanaşmaq, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək, birgəyaşayış qaydalarına əməl etmək və digər ali, humanist məqsədləri güdür.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, cəza, xəta törətmiş şəxsə fiziki izzət vermək və ya onu məhv etmək, və yaxud onun şəxsiyyətini alçaltmaq kimi mənfur məqsədləri daşımır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, bu nəticəyə gəlmək olar ki, cəzanın ali məqsədi, haqqm-ədalətin tənəne çalmasına xidmət etməkdir. Əks halda, tətbiq edilən məsuliyyət sanksiyası, öz effektivliyini itirir.

Hüquqi məsuliyyət münasibətləri iştirakşılarma (subyektlərinə) gəldikdə, burada hüququ pozan fiziki və hüquqi şəxsləri və hüququ qorumağa iqtidar olan dövlət orqanlarını göstərmək olar. Lakin, bəzi hallarda məsuliyyət tədbirlərini tətbiq etmək səlahiyyətlərini qeyri-dövlət orqanlarına və, hətta fərdi şəxslərə həvalə edilməsi, qanunvericilik yol verir, belə halları qanunvericilik məxsusi olaraq şərtləndirir.

5.İnzibati xətalara görə cəza növləri

İnzibati cəza inzibati xəta etmiş şəxsə tətbiq edilir. O, eyni zamanda tərbiyəvi xarakter daşıyır. İnzibati cəzanın qanunlarla, eləcə də Respublikanın Ali hakimiyyət və idarəçilik orqanlarının aktları ilə müəyyən edilir. İnzibati cəza tədbirləri başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1)Xəbərdarlıq - inzibati cəzanın bu növü yüngül olmaqla mənəvi xarakter daşıyır. Xəbərdarlıq səlahiyyətli orqan tərəfindən yazılı formada həyata keçirilir;

2)İnzibati cərmə - inzibati cəzanın bu növü maddi xarakter daşıyır (puldan ödənilir). Qanunvericilik inzibati cərmənin müəyyən edilməsi və tətbiqi qaydasına tənzim edir. Cərmə tətbiq etməyə səlahiyyəti olan orqanların və onların vəzifəli şəxslərin dairəsini və onların hansı hallarda və hansı miqdarda cərmə tətbiq edə bilmələri qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmişdir;

3)İslah əmək işi - bu növ cəza ictimai qaydaları mühafizə edən polis işçilərinin tələblərinə kobud surətdə əməl etməyənlərə və xırda xulqanlıq edənlərə qarşı Məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilir. Şəxs cəzanı öz iş yerində və ya yaşadığı dairedə çəkir. Cəzanı çəkməkdən boyun qaçırdıqda xətakar Məhkəmə qərarı ilə həbs edilir;

4)İnzibati həbs - bu növ inzibati cəza azadlıqdan məhrum edilməklə əlaqədar-Məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilir.

İnzibati həbs 15 sutkaya qədər tətbiq edilir. Həbsə məhkum edilən xətakar ya ibtidai həbs evində və ya türmədə saxlanılır. Bununla belə, o, məhkum hesab edilir;

5)Müsadirə - inzibati cəzanm bu növü əmlak xarakteri daşıyır. İnzibati müsadirədə xətakarm əmlakı əvəsiz olaraq dövlətin tərəfinə müsadirə edilir. İnzibati müsadirə əsas və əlavə cəza kimi tətbiq edilə bilər;

6)Bir sıra xüsusi hüquqlardan məhrum etmə. Misal: nəqliyyat idarə etmək hüququndan, ov etmək hüququndan və sair hüquqlardan müəyyən müddətə məhrum etmə.

İnzibati xətalara qarşı mübariz metodu təkə inzibati cəzadan ibarət deyil, həm də ictimai təsir tədbirlərindən ibarətdir.

6.İnzibati xətaya görə məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar

Məhkəmə doğru və dürüst qərar qəbul etməkdən ötrü, nəinki törədilmiş xətanm ictimai təhlükəliyini, təqsirkarm şəxsiyyətini nəzərə alır, eyni zamanda, məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halları da nəzərə almalıdır.

Törədilmiş xətada yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar, cinayətkarm törətdiyi xətaya münasibətini göstərir, eyni zamanda, şəxsi keyfiyyətləri üzə çıxarır.

Bütün hallarınm üzə çıxarılmasınm məqsədi, onun düzgün qiymətləndirilməsi ilə cəzalandırılmasıdır. Məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halları üzə çıxarmadan, onları düzgün qiymətləndirmədən, çıxarılmış Məhkəmə qərarları, ədalətli ola bilməz!

Məsuliyyəti (cəzanı) yüngülləşdirən hallar aşağıdakılardır:

- 1.inzibati xəta törətmiş şəxsin səmimi peşmançılığı;
- 2.inzibati xətanm yetkinlik yaşma çatmayanlar tərə-

findən törədilməsi;

3.inzibati xətanm hamilə qadm və ya himayəsində az-yaşlı uşağı olan qadm tərəfindən törədilməsi və s.

Məsuliyyəti (cəzanı) ağırlaşdıran hallar aşağıdakılardır:

1.inzibati xətaya görə inzibati tənbeh almış şəxsin eyni xətanı il ərzində təkrar törətməsi;

2.yetkinlik yaşma çatmayanların inzibati xəta törətməyə cəlb edilməsi;

3.inzibati xətanm bir qurup şəxs tərəfindən törədilməsi və s.

7.Hüquqi məsuliyyəti istisna edən hallar

Hər bir hüquq pozuntusu, məsuliyyətə səbəb olur, zira, cəzasızlıq yeni-yeni hüquqpozuntularma yol açır. Lakin, ümumi qaydadan aşağıdakı istisna halları mövcuddur, bunların hər birisi qanunlarda məxsusi olaraq qeyd edilir:

I Anlaqsızlıq - bu, hüquq pozuntusu zamanı şəxsin ruhi xəstəliyi və ya nakamlıqmdan irəli gələn, özünü idarə edə bilməməklə əlaqədar olan, məsuliyyəti istisna edən haldır.

II Zəruri müdafiə - bu, hüquq pozuntusu zamanı vurulan zərərin potensial təhlükədən artıq olmaması şərti ilə, digər çıxış yolların olub-olmamasmdan asılı olmayaraq törədilən, məsuliyyəti istisna edən haldır. (Potensial təhlükə həddini aşmaqla törədildiyi halda, insan məsuliyyətə cəlb olunur, lakin belə halda, məsuliyyəti yüngülləşdirən hal qeydə alınmalıdır).

III Son zərurət - bu, hüquq pozuntusu zamanı vurulan zərərin potensial təhlükədən artıq olmaması şərti ilə, digər çıxış yolun olmadığı halda törədilən, məsuliyyəti istisna edən haldır. (Potensial təhlükə həddini aşmaqla törədildiyi halda,

insan məsuliyyətə cəlb olunur, lakin belə halda, məsuliyyəti yüngülləşdirən hal qeydə alınmalıdır).

IV İctimai təhlükəyə səbəb olmayan, az əhəmiyyətli hüquq pozuntuları;

V Qanunlarm çatışmamazlığı (qanun kazusu) ilə əlaqədar nəzərə alınmayan (nəzərdən qaçmış) ictimai təhlükəli hərəkətlər (əməllər).

VI İmmunitet hüququ sahibləri, yəni fəaliyyətinə (siyasi fəaliyyətinə) görə toxunulmazlıq hüququ sahibləri (Prezident, Deputat, diplomat və s.) tərəfindən törədilən hüquq pozuntuları. Lakin, immunitet sahiblərinə qarşı digər təsir vasitələri mövcuddur.

Xüsusilə qeyd etmək labüddür ki, qanunları bilmədən hüquq pozuntusuna yol vermə, hüquqi məsuiyyəti istisna etmir!

II HİSSƏ

İNZİBATİ TERMİNLƏR

A

ABDİKASIYA – istefa, (vəzifədən, taxtdan) əl çəkmə.

ABOLİSIONİZM (latm *abolitio* - ləğvetmə, məhv etmə) - bu və ya digər qanun aktı, yüksək vəzifəli şəxslərin, Hökumətin qərarlarının qüvvədən düşməsinə və ya ləğvinə yönəlmiş ictimai hərəkət. A. XVIII-XIX əsrlərdə Amerika və Avropa dövlətlərində yayılmışdır və əsasən quldarlığın ləğvi məqsədini güdürdü.

ABSENTİZM (latm *absens, absentia* – olmayan, iştirak etməmək) - əhəlinin öz vətəndaşlıq hüquq və vəzifələrinə laqeyd münasibət bəsləməsi, seçkilər zamanı səsvermədən boyun qaçırmaları. A.-in müxtəlif səbəbləri ola bilər, o cümlədən: vətəndaşların siyasi passivliyi və siyasi bisavadlığı; vətəndaşların yalnız gündəlik qayğılarla yaşaması; vətəndaşlar tərəfindən siyasəti ambisioz şəxslərin egoistik maraqlarının toqquşması kimi qəbul edilməsi; qeyri-demokratik seçkilərə, seçkilərin saxtalaşdırılmasına qarşı olan vətəndaşların passiv etiraz forması və s. A.-ə yol verməməkdən ötrü bəzi dövlətlərdə məcburi səsvermə sistemi tətbiq edilir və, hətta müəyyən məsuliyyət formaları tətbiq edilir.

ABSOLYUTİZM (bəzi mənbələrdə *absolyut monarxiya*) (latm *absolutus* – mütləq, qeyd-şərtsiz, çərçivəsiz) – heç bir çərçivə ilə məhdudlaşmayan monarxik, despotik idarəçilik forması, harada ki, bütün hakimiyyət resursları, siyasi hakimiyyət, mütləq şəkildə bir şəxsə - *monarxa* məxsusdur. A. özündə mükəmməl hakimiyyət iyerarxiyası strukturunu etiva edir. A. – bütün dövlət hakimiyyətinin (o cümlədən: Qanunverici, İcra və Məhkəmə hakimiyyətinin) və bəzi hallarda dini hakimiyyətin – taxt-tac sahibinə mənsub olmasının hüquqi və

faktiki bərkidilməsidir, lakin dövlət idarəçiliyində Monarx öz işini asanlaşdırmaq üçün müxtəlif növ məsləhət, məşvərət orqanlarını yarada bilər. Müasir dünyada, 8 dövlətdə A. Qalmaqdadır, o cümlədən: Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Bruney, Küveyt, Qətər, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı və Vatikan. Absolyut hakimiyyət bir qayda olaraq imperatorlara, çarlara, şahlara, sultanlara məxsus olub və xüsusi ilə son orta əsrlərdə inkişaf etmişdir.

ACLIQ (AKSİYASI) – insanlar tərəfindən dövlətin apardığı siyasətə və ya dövlət məmuru tərəfindən qəbul edilən qərara qarşı etiraz olaraq, qida qəbul etməsindən imtina etməsi ilə əlaqədar olan aksiya. A. iki forması mövcuddur: nisbi aclıq və susuz aclıq. A. hər iki forması ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər, o cümlədən: infeksiya, psixi və mübadilənin pozulması ilə əlaqədar digər xəstəliklərə; fiziki və zehni zəifləməsinə və, hətta insanın vaxtsız ölümünə gətirib çıxara bilər.

ADAPTASIYA (latm *adaptare*-uyğunlaşdırmaq; *adaptio*-uyğunlaşdırma) – subyektin ətraf mühitə uyğunlaşması prosesi. Subyektin cəmiyyətlə ünsiyyəti, qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində həmin subyekt tərəfindən cəmiyyətdə hökm sürən hakim normaları və dəyərləri qəbul etməsi prosesi, eyni zamanda cəmiyyət tərəfindən həmin subyekti qəbul edilməsi prosesi. A. digər forması cəmiyyətin yeni zəmanənin tələblərinə uzlaşması prosesidir və yeni siyasi kursun, iqtisadi islahatların qəbulu prosesidir və həmin siyasi kursun, iqtisadi islahatların cəmiyyətin maraqlarına uyğunlaşdırılması prosesidir.

ADMINISTRASIYA (latm *administratio* - rəhbərlik, başçılıq) – geniş mənada: idarəçilik sahəsində dövlətin fəaliyyəti; dövlətin icra hakimiyyəti orqanlarının (Hökumət, Nazirliklər, Komitələr və s.) məcmuəsi; idarə, müəssisə, təşkilatların rəhbər orqanları; həmin orqanların vəzifəli şəxsləri, idarəçilik personalı.

AGENTLİK – 1. müəyyən tapşırıqları icra edən dövlət və ya

qeyri-dövlət təşkilatı; 2. hər hansı bir idarə və ya müəssisənin nümayəndəliyi; 3. kütləvi informasiya vasitələri (KİV) üçün qanuni yollarla məlumatı axtaran, əldə edən, hazırlayan müəssisə.

AGİTASIYA (latm *agitatio*-hərəkətə gətirmək; vadar, məcbur, təhrik etmək) - kütləvi informasiya vasitələri (KİV) ilə (televiziya, radio, qəzet və jurnal vasitələri ilə), eləcə də mitinqlərdə, yığıncaqlarda çıxışlar, məruzələr vasitələri ilə, bundan savayı görüntü (plakat, stend şüarları) və incəsənət yaradıcılığı (kino, klip, bədii ədəbiyyat) və s. vasitələri ilə insan kütləsini siyasi aktivliyə cəlb etmək və ya öz tərəfinə cəlb etmək məqsədini güdən siyasi fəaliyyət.

AKKLAMASIYA (latm *acclamatio*-nida, səsləmə, qışqırma) – məsələni səsverməyə çıxartmadan, yəni çapançalmaqla, replikalar işlətməklə - beynəlxalq təşkilatların və ya konfransların təcrübəsində istifadə edilən – qərar qəbul etmə metodu.

AKKREDİTASIYA (latm *accredere* - etibar göstərmək) – 1. beynəlxalq hüququn institutu: bir dövlətin nümayəndəsinin digər dövlətin ərazisində və ya beynəlxalq təşkilatın yanında təsis edilməsi prosedurası; 2. jurnalistin Qanunvericilik orqanı və ya beynəlxalq təşkilatın yanında fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi icazəsi. Bəzi hallarda, müəyyən dövlətlərdə (başqa dövlətin vətəndaşı olan) jurnalistin və ya sahibkarm fəaliyyətinə də, A. tələb olunur.

AKSİDENSİYA (latm *accidens*-təsadüf) - dövlətin, cəmiyyətin siyasi həyatına təsir göstərə bilən və qabaqcadan gözlənilməyən siyasi hadisə və ya digər siyasi apənləri üçün gözlənilməz olan siyasi hərəkət.

AKSİONER BİRLİK (alman *Aktionär*-aksiya saxlayan aksiya sahibi) – (səhmdar cəmiyyət) - bazar iqtisadiyyatı şəraitində, öz kapitalını aksiyaların buraxılması və satılması vasitələri ilə formalaşdıran iri sosial-iqtisadi birlik. Aksiya

(qiymətli kağız) sahibi dividend (gəlir) götürməklə yanaşı öz aksiya payımm həcminə uyğun olaraq A.B.-i idarəetmək hüququna malikdir.

AKT – (latm *actus*-hərəkət, *actum*-sənəd) - 1) hərəkət; 2) müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan, hüququn səlahiyyətli subyekti tərəfindən qəbul edilən, rəsmi yazılı sənəd.

AKTİV SEÇKİ HÜQUQU (latm *activus*-fəal) vətəndaşların seçki hüququ: dövlətin seçkili Ali hakimiyyət orqanlarına və Bələdiyyələrə namizəd(lər)i seçmək və geri çağırmaq hüququ, habelə referendumda səsvermək hüququ. A.S.H. müəyyən şərtlərə cavab verən (misal: 18 yaş həddinə çatan, anlaqlı olan) dövlət vətəndaşlarına şamil edilir. A.S.H. Konstitusiyaya ilə verilir və o, nə alma (satm alma, müsadirə oluna), nə də dəyişdirilə, hədiyyə şəklində pay verilə bilməz. A.S.H.-nın pozulması - müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

AKTİVİST (siyasi) – siyasi fəal, yəni yüksək bilik və qabiliyyətə malik olan, siyasi proseslərdə yüksək fəallıq göstərən, bir qayda olaraq oratorluq qabiliyyətinə malik olan və insanların öz aralarında apara bilən, müdafiə etdiyi siyasi konsepsiyam, ideyam daşıyıcısı.

AQRAR MƏSƏLƏ (latm *agrarius*-torpaq; *ager*-sahə) - kənd təsərrüfatının inkişafı yolları haqqında, aqrar quruluşu, aqrar islahatları, aqrar münasibətləri (torpaq mülkiyyət forması, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə) haqqında və (əgər vardsa) aqrar böhranlar haqqında məsələ.

ALARMİST (fransız *alarmiste*, *alarme*-həyəcan sözündən) – panikaya meyilli şəxs; xırda məsələdən böyük təşvişə düşən şəxs; və bunların əsasında yoxlanmamış, təsdiqlənməmiş (bəzi hallarda isə yalan) şayiələri yayan şəxs; vəlvələ, çaxnaşma salan şəxs.

ALİ BAŞ KOMANDAN (fransız *command*; latm *commando* - tapşırıram, əmr edirəm) - bir qayda olaraq dövlət başçılarına mənsub olan (Konstitusiyada təsbit edilən), müharibə zamanı,

bəzən isə həm də dinc (müharibəsiz) şəraitdə də ən yüksək hərbi vəzifə. A.B.K. vəzifəsi ilk dəfə Rusiya imperiyasında 1914-cü ildə təsis edilmişdir.

ALİ (DÖVLƏT) HAKİMİYYƏTİ ORQANLARI - dövlət funksiyalarını və məsələlərini öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirmək məqsədi ilə, qanuni (Konstitusiyaya ilə) bərkidilmiş, dövlət-hakim səlahiyyətləri ilə təchiz edilmiş, dövlət məmurlarından ibarət olan (bəziləri bir şəxs tərəfindən, digərləri kollegial şəkildə idarə olunan), təşkilati və təsərrüfatı baxımdan təmin edilmiş, dövlətin bütün orqanları sistemə və vətəndaşlara başçılıq edən dövlətin Ali idarəetmə orqanları. A.(D).H.O. hakimiyyət səlahiyyətləri tətbiq olunarkən, onlara qarşı hər hansı bir təzyiq göstərilməsi, maneçilik törədilməsi yol verilməzdir, onlar tərəfindən qəbul edilən aktların (Qanunlar, Fərmanlar, qərarlar və s.) icrası aşağı dövlət və qeyri-dövlət strukturları və vətəndaşlar (insanlar) üçün məcburidir, əks halda, həmin aktların icra edilməməsi müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

Dövlətlərin quruluşundan asılı olaraq A.(D). H.O. formalaşması qaydası, tərkibi, səlahiyyət və funksiyaları müxtəlif ola bilər. Azərbaycan Respublikasında A.(D).H.O. strukturuna Qanunvericilik, İcra və Məhkəmə hakimiyyəti orqanları daxildir.

ALİ MƏHKƏMƏ – öz səlahiyyətləri çərçivəsində dövlət (respublika) məhkəmələrinin məhkəmə fəaliyyətinə nəzarət edən, ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət və digər işlər üzrə kassasiya qaydasında və nəzarət qaydasında və yeni açılmış hallar üzrə ədalət mühakiməsini həyata keçirən, məhkəmə praktikasını öyrənən və ümumiləşdirən, məhkəmə statistikasını təhlil edən, məhkəmə işlərinə baxıldıqda meydana çıxan məsələlərlə əlaqədar dövlət (respublika) qanunvericiliyin tətbiqi barəsində məhkəmələrə rəhbər izahatlar verən və onların (izahatların) dövlət

(respublika) məhkəmələri tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edən və digər səlahiyyətlərini həyata keçirən müstəqil Ali Məhkəmə orqanıdır; Konstitusiyaya subyektdir. A.M. formalaşması (təyin edilib seçilməsinin) mürəkkəb Konstitusiyaya hüquqi qaydası vardır. A.M, aşağıdakı tərkibdə fəaliyyət göstərir: Mülki işlər üzrə Məhkəmə kollegiyası, Cinayət işləri üzrə Məhkəmə kollegiyası, onun Rəyasət Heyyyəti-Plenumu.

ALKOQOLİZM (ərəb-uyuşdurucu maye) - (alkoqol düşkünlüyü) - cəmiyyətin bəzi üzvləri arasında yayılmış, spirtli içkiləri müntəzəm surətdə içmək nəticəsində baş verən və içki hərisliyi ilə xarakterizə olunan xəstəlik və bundan irəli gələn neqativ hallar. A. inzibati və maddi məsuliyyət ilə cəzalanır.

ALOGİZM (yunan *a*-inkar və *logos*-zəka, təlim, söz) – yürüdülməyən siyasətin və siyasi cərəyanın heç bir məntiqə uyğun olmaması, bəşəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş ümumi normalara zidd getməsi, intuisiyanın, etiqadın, vəhyin məntiqə qarşı qoyulması. Buna nümunə olaraq kommunizmi, faşizmi, ifrat millətçiliyi göstərmək olar. Belə siyasət bir qayda olaraq süquta məhkumdur. A. qatı forması *antilogizmdir*.

ALTERNATİV (fransız *alternative*; latın *alter*-ikisindən biri sözündən) - müəyyən siyasi situasiyalarda (misal üçün: seçkilərdə; referendumda) siyasi subyektin iki və ya daha çox (misal üçün: namizədlərdən və ya siyasi konsepsiyalardan) mümkünlükdən birinin seçməli olduğu variant.

AMNİSTİYA - (yunan *amnētia*-bağışlamaq, unutmək) - cinayət törətmiş şəxsləri tam və ya qismən cinayət cəzasından azad etmək, cinayət cəzasını yüngülləşdirmək məqsədlərinə xidmət edən, səlahiyyətli hakimiyyət orqanı (Qanunvericilik orqanı) tərəfindən qəbul edilən, Ali humanist akt. İki kateqoriya A.-lar mövcuddur: C M bu və ya digər maddəsilə məhkum olunmuş bütün şəxslərə şamil edilən - "ümumi amnis-

tiya” və; konkret şəxslərə şamil edilən - “*qismən amnistiya*”. A. – aktı bir qayda olaraq dövlətin, xalqm həyatmda mühüm, təntənəli tarixi təqvimı günə ithaf edilir.

A. institunun tətbiqinin özünəməxus adətləri vardır. Həmin adətlərə görə A. ağır cinayətlər törətmiş şəxslərə, residivistlərə tətbiq edilmir. A. əsas etibarilə dövlət və xalq qarşısında mühüm xidmətləri olan şəxslərə, siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni və digər sahələdə hər hansı nailiyyətlər qazanılmış şəxslərə tətbiq edilir.

AMUNİSİYA (polyak *amunicja*, latm *munitio*-bərkitmə, ləvazimat sözüəndən) - əsgərin silahı, döyüş sursatmı, şəxsi əşya və ərzağı özü ilə rahat gəzdirmək üçün istifadə etdiyi əşyalar məcmusu. Əsgərin mənsub olduđu ordu növündən asılı olaraq və onun qarşıma qoyulduđu tapşırıqm yerinə yetirilməsinə kifayət edə biləcək qədər hərbi ləvazimat toplusu.

ANARXIYA - (yunan *anarchia*-hakimiyətsizlik) - insanlar tərəfindən hakimiyəti, qaydaları, nizamintizamı qəbul edilməməsi, inkar etməsi və bundan irəli gələn özbaşmalıq, qarışıqlıq, nizamsızlıq. A. ideyasmm təməlində insan azadlığmm heç nə ilə məhdudlaşdırılmaması (çərçivənilməməsi) durur. *Anarxizm* adlı ictimai-siyasi cərəyan mövcuddur. A.Prudon, M.Bakunin, P.Kropotkin anarxizmin əsas nəzəriyyəçiləri hesab edilir.

ANDİÇMƏ – vətəndaş tərəfindən dövlətin müəyyən hakimiyyət orqanma Prezident və ya Məhkəmə, bəzi dövlətlərdə, hətta Deputat seçildikdə və ya dövlətin müəyyən strukturlarında xidmətə başlamaq ərafəsində, dövlətə və xalqa sadıqlıq rəmzi və zəmanəti olaraq, təntənəli surətdə müəyyən öhdəliklərin və vəzifələrin öz üzərinə götürməsi.

ANKLAV (fransız *enclave*, son latm *inclavo*-qıfillayırım; latm *clavis*-açar) – (enclav) - beynəlxalq hüququn institutu; dövlət ərazisinin bütövlükdə və ya onun hər hansısa bir

hissəsinin digər dövlətin (dövlətlərin) əraziləri ilə əhatə olunması (misal: Naxçıvan). Əgər dövlət və ya onun hər hansısa bir hissəsi tam olaraq başqa dövlət(lər)in əraziləri ilə əhatə olunmursa, yəni açıq dənizə çıxışı varsa, belə ərazilərə *yarımkontlav* deyilir (misal: Kalininqrad (Rusiya)). A. - lar tarixi proseslərin və coğrafi quruluşun nəticəsində əmələ gəlir və dövlətin paytaxtı ilə onun A. ərazilərini bağlayan mürəkkəb hüquqi əlaqələri vardır. Bir qayda olaraq dövlətin A. ərazilərində idarəçiliyin asanlaşdırılması naminə A. ərazilərinə müəyyən muxtariyyət verilir.

ANTAQONİZM (yunan *antagonisma*-münaqişə, mübarizə) - düşmən qüvvələr və təmayüllər aralarında olan barışmaz, kəskin ziddiyyət formalarından biri. A.-nm olduğu cəmiyyətdə münaqişələrin baş verməsi qaçılmazdır.

ANTANTA (fransız *Entente*-razılıq) - XX əsrin əvvəllərində yaranmış imperialist dövlətlərin hərbi ittifaqı, bloku. A. ilk növbədə İngiltərə, Fransa və çar Rusiyası tərəfindən 1904-1907-ci illərdə (“üçlər sazişi”) vasitəsilə yaradılmışdır. A. digər aqresiv imperialist blokun (Almaniya, İtaliya və Avstriya-Macaristan imperialarının) əleyhinə olaraq yaradılmışdır. Həmin ərəfədə dünyanın imperialist dövlətləri yeni ərazilərin tutulmasına, dünya siyasi xəritəsinin dəyişdirilməsinə və nüfuz dairələrinin artmasına çalışmasının nəticəsində Birinci Dünya Müharibəsi (1914-1918) baş verdi. A.-ya 1917-ci ildə Amerika və Yaponiya birləşdi və müharibə dövrü A. iştirakçılarının sayı 28-ə çatdı. Birinci Dünya Müharibəsi qurtardıqdan sonra yeni siyasi situasiya yarandı və, hətta A. blokunun keçmiş üzvləri bir-birinə qarşı düşmənçilik siyasəti yürütməyə başladı və A. bloku nüfuzunu itirdi və tədricən süquta uğradı.

ANTİDEMPİNQ RÜSUMU (ingilis *antidumping*; alman *Antidumpingzoll*) – 1. dövlət daxilində istehsal, emal edilən mallara rəqabət apara bilən xaricdə istehsal, emal olunmuş və

idxal edilən mallarm üzərinə dövlət (Hökumət) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, dövlətin hesabma birdəfəlik tutulan nəgd pul vəsaiti; 2. dövlətdaxili qiymətlərdən və ya beynəlxalq bazarm normal (orta) qiymətlərindən ucuz qiymətlə ixrac edilən mallarm üzərinə dövlət (Hökumət) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, dövlətin hesabma birdəfəlik tutulan nəgd pul vəsaiti.

APARAT - (latm *apparatus* - cihaz) - 1) müəyyən funksiyaları icra edən, vahid (idarə, müəssisə və s.) orqanın institutları və işçi personalı; 2) cihaz.

A. siyasi institutların (dövlət, partiya, ictimai birliklər və s.) fəaliyyətlərini təşkil və idarə edən, vacib və ayrılmaz elementidir. A. mahiyyətinə görə bürokratizmi təzahür edir, onun rahat və sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən binası, avadanlığı, maliyyə və digər təsərrüfatı, təchizatı və ən əsası, yüksək kvalifikasiyalı, bacarıqlı, peşəkar işçi ştatı, bundan savayı, müəyyən idarəçilik səlahiyyətləri, daxili intizam qaydaları, iş planı və istiqaməti mövcud olmalıdır.

APATRİDLƏR (yunan. *a* - inkar və *patris* - vətən) - bu, hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığımdan (təbəəliyindən) məhrum edilmiş şəxsdir, o, heç bir dövlət tərəfindən (o cümlədən, keçmiş vətəni tərəfindən) diplomatik müdafiə ilə təmin edilmir, hərçənd beynəlxalq hüququn himayəsi altmdadır.

A. yəni heç bir dövlət ilə siyasi-hüquqi (vətəndaşlıq) əlaqəsi olmayan şəxslər yaşadığı dövlətin qanunlarma tabe olmalıdırlar, lakin onların hüquq və vəzifələri yerli vətəndaşlardan fərqlənə bilər. Misal üçün: A. siyasi hüquqlara və ya orduda xidmət etmək vəzifəsinə malik deyillər.

Beynəlxalq hüquqda A.-ə bəzi hallarda “apolid” deyilir.

APELLYASIYA (latm *appellatio* - müraciət) - Məhkəmə hökmündən şikayətvermə formalardan biri; - 1) birinci Məhkəmə instansiyasmm qərarı (hökümünün) qanuni qüv-

vəyə minməsindən öncə, həmin qərardan yuxarı Məhkəmə instansiyasına şikayət vermək hüququ; 2) yuxarı səlahiyyətli Məhkəmə orqanı (A. Məhkəməsi).

A. qaydasmda yuxarı Məhkəmə (cinayət və ya mülki) işdə olan və əlavə təqdim edilən sübutları yenidən tədqiq edərək, aşağı instansiya Məhkəməsinin çıxardığı qərarın mahiyyətini yoxlayır və bunun əsasmda şikayət edilən qərarı ya təsdiq edir və ya onu ləğv edərək yeni qərar çıxardır. A. qaydasmda qəbul olunan qərardan *kassasiya* şikayəti edilə bilər.

ARXAİZM (yunan *archaios*-qədim) – siyasi proseslərdə, ictimai-siyasi münasibətlərdə, xüsusilə siyasi idarəçilikdə sosial-siyasi elmlərin çağdaş nailiyyətlərini inkar etməklə və yaxud onlardan xəbərsiz olmaqla öz siyasətini köhnəlmiş, sıradan çıxmış, bəzi hallarda isə daha qədim siyasi üsul, fənn və məktəbdən istifadə etməklə siyasi addım atılması və ya siyasi kursun yürüdülməsi.

ARXİV (latm *archivum*, yunan *archéion*-hökumət idarəsi) – mühüm əhəmiyyətli sənəd və materialların qorunub saxlandığı dövlət idarəsi (və yaxud dövlət orqanının şöbəsi). İctimai-siyasi, sosial-iqtisadi və vətəndaşların həyatında baş verən digər mühüm əhəmiyyətli hadisələr müvafiq sənədlər halmda A. fondunu təşkil edir və dövlət tərəfindən qorunur. A.-lər tarixin öyrənilməsində mühüm rol oynayırlar. A.-lər ilk yaxın və qədim dövlətlərin yarandığı vaxtdan mövcuddurlar. Dövlət A.-indən savayı digər orqanların, ictimai birliklərin A.-ləri mövcuddur.

“ASİMMETRİK” FEDERASIYA (latm *a*-inkar və yunan *symmetriya*-eyni ölçülük, mütənasiblik) – (federasiyanın) subyektləri qeyri-bərabər Konstitutsiya-hüquqi statusa, müvafiq olaraq, qeyri-bərabər səlahiyyət həcminə malik olan federal quruluş modeli. “A.” F. mürəkkəb tarixi, siyasi, coğrafi və s. (bəzi hallarda etnik faktorlu) hadisələrin inkişafından irəli

gəlir. Siyasət mürəkkəb proses olduğundan, müxtəlif subyektlər – müxtəlif (hərəsi özünəməxsus) yanaşmanı tələb edir. “A.” F.-lar cərgəsinə - Rusiya, Braziliya, Hindistan, Kanada və s. aid edilir. Rusiya Federasiyası təmsalmda, hətta federal subyektlərin statusunu göstərən adlar da fərqlənir, o cümlədən: Muxtar Vilayət, Muxtar Mahal, Muxtar Respublika.

AŞKARLIQ – cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatmda demokratik dayaqlardan biridir; dövlətin idarəetmə orqanlarınm ictimaiyyət üçün açıq olmasını və, hətta ictimaiyyət tərəfindən nəzarət olunmasını təənnüm edir. A. qanunlarla bərkidilmişdir. A.-m təmin edilməsində kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) xüsusilə geniş şəkildə istifadə edilir. Öz fikrini ifadə etmək, tənqid etmək, diskussiya aparmaq A.-a aid edilibsə də, hərbi, kommersiya, təbabət və digər sirrlər A.-a aid edilmir.

ATRİBUT (attribut)-(latm *attribuo*-əlavə edirəm, pay verirəm) - mühüm zəruri ayrılmaz hissə, dövlətin mövcudluğunu sübut edən amil(lər). Dövlət A.-larma dövlətin rəmzləri (bayraq, gerb, himn), bundan savayı dövlət ərazisi, əhalisi (vətəndaşları), paytaxtı, Konstitusiya və Qanunvericilik bazası, hakimiyyət orqanları iyerarxiyası, dövlətin silahlı qüvvələri, dövlət ştapları və blankları, dövlətin diplomatik nümayəndəlikləri (xarici dövlət ərazisində) və dövlət büdcəsi daxildir. Dövlət A.-lardan savayı digər siyasi institutların da (misal: beynəlxalq təşkilatlar; siyasi partiyalar; kommersiya təşkilatları və s.) A.-ları mövcuddur.

ATTESTASIYA (latm *attestatio*-şəhadətnamə) – işçinin ixtisasmm, bilik səviyyəsinin müəyyən edilməsi; bir sıra idarə və təşkilatlarda işçiyə dərəcə, ad, rütbə verilməsi üçün keçirilən imtahan növü. Elmi dərəcələrin və elmi adların verilməsi üçün də A.-lar keçirilir.

AUDİTOR (latm *auditor*-dinləyən, dinləyici, audio – eşidirəm sözüədən) – 1. aksioner (səhmdar) cəmiyyətlərin və döv-

lət qurumların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətlərinin vəziyyətini yoxlayan və həmin qurumlar üzərində nəzarət edən dövlət orqanından xüsusi icazəsi olan (səlahiyyətli) şəxs. Bəzi hallarda, iri, çoxşaxəli sahibkarlıq qurumlarında yuxarı orqanlar tərəfindən - aşağı orqanların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətini yoxlamaq üçün təyin edilən şəxs. Lakin, A.-un funksiyasına yalnız nəzarət etmək deyil, həm də məsləhət və tövsiyə etmək funksiyaları daxildir; 2. (tarix) keçmişdə Hərbi Məhkəmələrdə Prokuror vəzifəsini icra edən şəxs.

AVTARKİYA (yunan *autárkeia*, *autós*-özü və *arkéō*-firavanlıqdayam) – bir dövlətin bütün başqa dövlətlərin iqtisadi və siyasi təsir və təzyiqlərindən azad olmaqdan ötrü öz daxili tələbatını ödəyə biləcək, qapalı müstəqil təsərrüfatı yaradılmasına yönəlmiş iqtisadi siyasət. Müasir dövrdə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin sürətli inkişafı zamanında xalis A. sistemli dövlət olmasa da, lakin A. özünü bəzi dövlətlərin bütün növ idxal və ixrac münasibətlərinə əngəllər törədilməsində özünü biruzə verir.

AVTOKRATIYA (yunan *auto*-bir *kratos*-hakimiyyət) – dövlət hakimiyyətinin tam surətdə, şəriksiz, heç bir məhdudluğu olmayan bir şəxsin ixtiyarında olması, xalq və ya xalqı təmsil edən hər hansı bir orqan tərəfindən onun fəaliyyətinə nəzarət olunmaması ilə səciyyələnən idarəetmə forması. A. bir qayda olaraq tam (absolyut) monarxiyalı (mütləqiyyət) idarəçilik formalı dövlətlərdə və ya sərt, qeyri-demokratik rejimli dövlətlərdə mövcud olur.

AVTOMAT İDARƏÇİLİK SİSTEMİ – rahat idarəçiliyin təmin edilməsi naminə, sosial-iqtisadi məlumatların yığılması, təkmilləşdirilməsinə, saxlanılmasına və ötürülməsinə xidmət edən texniki vasitələr (o cümlədən, hesablama texnikası) kompleksinin istifadəsi üzərində qurulan, idarəetmə sistemi.

AVTONOMIYA (yunan *autos*-özü, *öz*; *nomos*-qanun) -bax

muxtariyyət.

AVTORİTARİZM (latın. *au(c)toritas* - tam hakimiyyət, təsir, nüfuz) – 1. demokratik institutların məhdudlaşdırılması, cəmiyyətin asılı vəziyyətə salınması, insan hüquqları və azadlıqların boğulması məqsədlərlə, orduya və cəza orqanlarına arxalanan, bütün hakimiyyəti bir şəxs (və ya bir qrup şəxslər) tərəfindən özbaşma mənimsənilməsilə səciyyələnən dövlət-hüquqi rejimdir. Lakin, avtoritar rejimli dövlətlərdə demokratik görüntülər özünə yer tapa bilər. Məsələn: müstəqil siyasi partiyaların, müstəqil kütləvi informasiya vasitələrin (KİV) və s. mövcudluğu. 2. Seçkilərin saxtalaşdırılması, müxalifətə qarşı ciddi təzyiqlər göstərilməsi, korrupsiyanın tügənməsi, dövlət aparatının ciddi iyerarxiyası və bürokratikləşməsi A. rejimli dövlətlər üçün səciyyəvidir. A. rejimlərinin ümumi təməli olsa da, lakin ümumi standartı yoxdur, yəni A. rejimləri “yumşaq” təsirdən – “sərt” təsirə qədər geniş amplitudaya malikdir, bəzi A. rejimlərində müəyyən siyasi-hüquqi imkanlar vətəndaşlar üçün yaradıla bilər, digərlərində isə bunlar (imkanlar) “yox” dərəcəsində məhdudlaşdırıla bilər.

AYRI-SEÇKİLİK – bax *diskriminasiya*.

AZAD İQTİSADI ZONA (ingilis *free economic area*) – azad ticarət zonası, harada ki, həm yerli həm də xarici kommersiya qurumları üçün xüsusi imtiyazlı şərait mövcuddur. Burada “imtiyazlı şərait” deyəndə ya vergi və rüsumlardan kommersiya təşkilatlarının tam azad olunması və ya olduqca cüzi (1%-ə qədər) vergilərin və rüsumların mövcud olması başa düşülür. A.İ.Z.-lar dövlətə sərmayələrin cəlb edilməsi, yerli əhalinin rifahının artırılması, iqtisadi-ticarət dövriyyəsinin artırılması məqsədilə təsis edilir. Bax həmçinin *porto-franko*.

AZAD MANDAT – hakimiyyətin seçkili orqanına seçilmiş Deputatın, seçicilərin tapşırığı ilə bağlı olmadığını və onların

qarşımda heç bir məsuliyyət daşmadığımı bildirən qayda. Bu qaydada Deputatın vaxtdan qabaq geri çağırılması da yoxdur. Hazırda A.M. prinsipi demək olar ki, bütün demokratik dövlətlərdə rədd edilib.

AZLIĞIN HÖKUMƏTİ – parlamentar dövlətlərdə parlamentdə çoxluğa malik olmayan partiyalar (koalisiyası) tərəfindən digər partiyaların (yaxud daha nüfuzlu partiya(lar)m) bu Hökuməti Parlamentdə (müəyyən şəraitdə) səsvermə yolu ilə dəstəkləməyə vəd etdikləri halda formalaşdırılmış Hökumət.

B

BALLOTİROVKA (italyan *ballottare*-kürə vasitəsilə seçmək, *ballotta*-kürə) – seçkilərdə öz namizədliyini irəli sürmək; səsvermə, seçkilər vasitəsilə müəyyən seçkili orqana və ya komissiyaya seçmə, formalaşdırma məsələsini həll etmə. Antik dövüdə, Avropanın ilkin demokratik dövlətlərində gizli səsvermə vasitəsi kimi, ağ və qara kürələrin urnaya (seçki qutusuna) salınma forması tətbiq edilirdi. Elə buradan “B.” termini irəli gəlir.

BANK (italyan *banco*-kursü, oturacaq, dəyişmə dükanı) – vətəndaşlara və digər (misal: hüquqi) şəxslərə maliyyə-kredit xidmətlərini göstərən iqtisadiyyatın mühüm institutu. B.-lərin fəaliyyəti: pul vasitələrinin toplanması, qorunması və artırılması, kreditlərin və ssudaların (borcların) verilməsi, pul hesablaşmaların və valyuta mübadiləsinin aparılması, pul və qiymətli kağızların emissiyası, əmanətçilərə faizlərin ödənilməsi, depozit xidmətlərinin göstərilməsi və s. üzərində qurulur. Həmin xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində “B.” gəliri formalaşır. İlk öncə müəssisələr arasında sadə vasitəçi xidməti göstərməklə təşəkkül tapan B.-lər sonralar iqtisadiyyata və siyasətə mühüm təsir göstərən vasitələrə çevrildilər. Hüquqi

status baxımdan: dövlət; beynəlxalq və kommersiya (özəl) B.-lar növləri mövcuddur.

BAŞ KATİB – yüksək inzibati vəzifə: 1. ictimai-siyasi qurumlarda müəyyən fəaliyyət dairəsində yüksək səlahiyyətlərə malik olan ya seçilən və ya təyin olan şəxs; 2. birpartiyalı sistemli dövlətlərdə partiyanın ali qurumu tərəfindən seçilən (təyin olan) həm partiyanın həm də dövlətin başçısı; 3. bir sıra beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa Şurası, NATO) icra funksiyalarını yerinə yetirən, seçilməsinin (təyin olunması) mürəkkəb prosedur qaydaları olan məsul vəzifə.

BAŞ TUTMAYAN SEÇKİLƏR (VƏ YA REFERENDUM) – müəyyən səbəblərdən (seçkilərdə (və ya referendumda) seçicilərin fəallığına aşağı olması, səsli düzgün hesablanmamasının sonradan aşkar olunması, seçki (səsvermə) prosesinin normal axarının pozulması, eyni seçki dairəsində, namizədlərin eyni sayda səs toplaması, törədilən qanun pozuntuları nəticəsində seçicilərin iradəsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verilmədikdə, seçki dairəsində səsvermə zamanı səsvermənin nəticələri etibarsız sayılmış seçki məntəqələrinin sayı həmin seçki dairəsində olan seçki məntəqələrinin ümumi sayının müəyyən 2/5 hissəsindən çoxunu təşkil etdikdə, Məhkəmə qərarı əsasında) seçkilərin (və ya referendumun) əsl nəticələrinin müəyyənləşdirilməməsi; müəyyən olunmaması, seçkilərin (və ya referendumların) yekunlarının təsdiq olunmaması. Belə halda, Mərkəzi Seçki Komissiyası (MSK) müəyyən qaydada təkrar seçkilər keçirir.

BAYRAQ – üzərində dövlət, təşkilat (ictimai birlik, siyasi partiya, kommersiya və ya beynəlxalq təşkilatı), yaxud hərbi hissə, birləşmə və gəminin fərqlənmə nişanı olan yazı, rənz, bəzək nəqş edilən ağac və ya dəstəyə bağlanmış, bərkidilən bir və ya bir neçə rəngli qumaş parça; *Dövlət Bayrağı* – dövlətin rəsmi fərqləndirici nişanı (simvolu) dövlət suverenliyinin rəmzi. Təsviri qanunla (bir qayda olaraq Konstitusiyaya

ilə) müəyyən edilir, üzərində gerb, yaxud digər emblem təsvir oluna bilər, bir və ya çoxrəngli qumaşdan ibarətdir. Dövlət bayrağı – dövlət binalarında və dövlətə məxsus digər obyektlərdə asılır; tətənəli (siyasi (diplomatik), hərbi, idman və s.) mərasimlərdə önə çəkilir; Andicmə predmetidir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı, eninin uzunluğuna 1:2 nisbətində olan düzbucaqlı formalı parçadır, hər iki üzündə düzbucaqlı formadan 3 üfüqi zolaqdan, yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq isə yaşıl rənglərdən, və qırmızı zolağın üzərində ağ rəngli aypara ilə səkkiz guşəli ulduzun təsfirindən ibarətdir.

BƏLƏDİYYƏ (ərəb-şəhər idarəsi) – 1. yaşayış məntəqələrində (inzibati-ərazi vahidlərində) quruculuq, abadlıq, inkişaf və problemlərin həlli məqsədlərini güdən, xalq (yerli əhali) tərəfindən, müəyyən müddətə seçilən yerli özünüidarəetmə orqanıdır, onun səlahiyyətlərinin və fəaliyyətinin əhatə dairəsini Konstitusiya və müvafiq qanunverici aktlar tərəfindən müəyyən edilir, təşkilati, sosial-iqtisadi, ekoloji və digər səmtlərə yönəldilir. 2. İctimaiyyətin maraqlarına cavab verən, yerli əhəmiyyətli problemlərin həllində, ərazinin abadlaşdırılmasında, yolların və digər sosial obyektlərin tikintisində, istirahət zonalarının salınmasında və ərazinin yaşıllaşdırılmasında, təhsilin, mədəniyyətin, incəsənətin himayə edilməsində, ərazinin təmiz və qaydasında saxlanılmasında, kommunalməişət problemlərinin nizamlanmasında və digər sosial sahələrdə B.-lərin fəaliyyətinin əsası qurulur. Xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsində yerli özünüidarəetmənin rolu hüquqi, iqtisadi, maliyyə və təşkilati idarəçilik əsasında müəyyən edilir. 3. B. orqanların büdcəsi əsasən yerli vergilərdən, göstərilən xidmətlərdən, B. mülkiyyətini icarəyə verilməsindən, sponsorların cəlb edilməsindən və digər qanuni gəlir və ödənişlərdən formalaşır, dövlət büdcəsindən bu və ya digər məsələlərdən ötrü B.-lərə vəsaitin ayrılması

istisna olunmur.

BƏRABƏR SEÇKİ HÜQUQU – demokratik prinsiplərə arxalanan, ümumxalq səsverməsi və referendum vasitəsilə müəyyən yaş həddinə çatmış vətəndaşlara dövlətin işlərində və idarə olunmasında iştirak imkanlarını yaradan hüquq. B.S.H. dedikdə, hər bir vətəndaşın bir seçici səsinə malik olması və bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olması, və eyni əsaslarla seçkilərdə iştirak edilməsi başa düşülür.

BİPATRİDLƏR (yunan *bi* - iki və *patris* - vətən) - iki vətəndaşlığı olan şəxslər, yəni onlar hər iki dövlətlə formal qeydiyyatda alınmış siyasi-hüquqi əlaqədədirlər, hər iki dövlətin qanunlarına tabedirlər və himayəçiliyindən istifadə edə bilərlər. Eyni zamanda, bir şəxsin üç və ya daha çox dövlətin vətəndaşı olması halları dünya təcrübəsində istisna deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ikili (üçlü və s.) vətəndaşlıq statusuna malik olan şəxslərin, vətəndaşı olduğu dövlətlərə müəyyən problemlər yaratdığına görə, (misal üçün: hərbi xidmət keçməklə bağlı olan problemlər; vergilərin ödənişi ilə bağlı olan problemlər və s.), bu cür vəziyyətlərin meydana gəlməsi dövlətlərin marağında deyil.

BİRBAŞA SEÇKİ HÜQUQU – demokratik prinsiplərinə arxalanan ümumixalq səsverməsi və referendum vasitələri ilə, müəyyən yaş həddinə çatmış vətəndaşların dövlətin işlərində və idarə olunmasında iştirak imkanlarını yaradan hüquq. B.S.H. dedikdə, seçkili orqanların, bilavasitə xalq tərəfindən seçilməsi və başqa vətəndaşların əvəzinə səs verməsinin qadağan olunması başa düşülür. Buna alternativ olaraq, dolayısı seçkilər dedikdə, dövlət orqanlarının, ya təmsilçi orqanlar vasitəsilə, ya da digər vasitələrlə formalaşması başa düşülür.

BİRJA (bəzi məlumatlara görə latın *bursa*-pul kütləsi, digər məlumatlara görə: Brüdge (Niderland) şəhərində yaşamış

nəsil gerbində üç pul kisəsinin təsviri olan tacir Vander Burse ailəsinin adından götürülmüşdür) – müntəzəm fəaliyyət göstərən topdansatış bazarm daha çox inkişaf etmiş müasir forması; həmçinin əvəzedici qiymətli kağız, xarici valyuta və, hətta xidmət (əmək) bazarı, - qiymətli kağızlar əmtəələr, əmək xidmətləri ilə əlaqəli əqdlərin bağlanması üçün rahat və sərbəst şərait yaratmaq məqsədilə müvafiq bina, yer, müəyyən təminatla (bəzi hallarda: müəyyən məhdudiyətlə), hesab və məlumat xidmətləri ilə şərait yaradan, öz növbəsində həmin əqdlərdən komision haqqı və ya verilən yerin icarə haqqı vasitələri ilə gəlir əldə edən, statusuna görə dövlət və ya səhmdar təşkilat. Əmtəə, fond, valyuta və əmək (yarmarkaları) B.-ları mövcuddur. İlk B.-lar XV-XVI əsrlərdə İtaliya və Niderland şəhərlərində meydana gəlmişdir.

Müasir dövrdə iri beynəlxalq səviyyəli B.-larda beynəlxalq iqtisadiyyatın (beynəlxalq qiymətlərin) ümumi parametrləri müəyyənləşir və beynəlxalq siyasətə mühüm təsir göstərir.

BİRPARTİYALI SİSTEM (türk, latın *partio, partis* – hissə, dəstə, qrup, bölürəm və yunan *sýstema*-bütöv, tam, birləşmə) – siyasi səhnədə yalnız bir və əvəzolunmaz syasi partiyanın mövcudluğunu şərtləndirən nadir siyasi sistem; çox-şaxəli cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, müxtəlif sosial qrupların maraqlarına və tələbatlarına cavab verə biləcək bir neçə (“çox”) siyasi partiyaların siyasət səhnələrində olmaması ilə, hakimiyyət uğrunda bir partiyaya formal və faktiki rəqabətin olmaması ilə, hakimiyyətdə bir-birini əvəz edə biləcək müxtəlif siyasi partiyaların, müxtəlif siyasi, sosial-iqtisadi konsepsiyaların, proqramların, strategiyaların mümkünsüzlüyü ilə xarakterizə edilir. Belə (B.S.) şəraitdə siyasi partiya və dövlət strukturları faktiki olaraq bir-birinə qovuşur və vahid birpartiyalı dövlət sisteminə çevrilir, dövlət (Hökumət) həmin siyasi partiyayı, həmin siyasi partiya isə dövləti (Hökumət)

dəstəkləyir, dövlətin idarəçiliyi bir partiyanın əlində cəmləşir. B.S.-də bir qayda olaraq: demokratik institutların fəaliyyət dairəsi məhdudlaşır; cəmiyyət durğunluq vəziyyətinə düşür; siyasi partiya fəvqəlduruma çevrilir, xalqdan aralanır, bürokratikləşir və bundan irəli gələrək partiya daxilində sui-istifadə, rüşvətxorluq, məddahlıq inkişaf edir; partiyanın və dövlətin hakim resurslarını ələ keçirilməsi üçün partiyadaxili intiriqalar, çəkişmələr, qruplaşmalar geniş vüsət alır; bəzi hallarda isə, hətta partiyadaxili demokratiya da boğulur və partiya, cəmiyyət, dövlət tənəzzülə uğrayır. Tarixə aşağıdakı B.S.-lərin növləri bəllidir: 1. *total B.S.*-yəni başqa partiyaların qadağan edilməsi (misal: SSRİ; faşist Almaniyası); 2. *avtoritar B.S.* – burada isə, rəqib siyasi partiyalar mövcud ola bilər, lakin onlar mürəkkəb siyasi, iqtisadi, təbliğat, polis və s. təzyiqi altında olduğuna görə siyasi hakimiyyətə gələ bilmirlər; 3. eyni zamanda, demokratik rejimli dövlətlərdə də, bir partiyanın xalq arasında böyük nüfuza malik olması, bütün seçkilərdə tam üstünlüklə rəqib partiyalara qalib gəlməsi və uzun müddətdə hakimiyyətdə olması şərti ilə mövcud ola bilər.

BONİFİKASIYA (fransız *bonification*; yeni latın *bonifico*- yaxşılaşdırıram) – 1. dövlət daxilində istehsal edilmiş və ixrac edilmiş malların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə, onlardan əvvəl dövlətin hesabına (büdcəsinə) tutulmuş vergi və rüsumların – onların sahiblərinə qaytarılması; 2. alqı-satqı müqaviləsində əmtənin göstərilən keyfiyyəti nəzərdə tutulduqdan daha keyfiyyətli olduqda, müqavilədə şərtləndirilmiş əvvəlki qiymətə əlavə edilmə; əksvəziyyətə yəni alqı-satqı müqaviləsində əmtənin göstərilən keyfiyyəti nəzərdə tutulduqdan daha aşağı olduqda, müqavilədə şərtləndirilmiş əvvəlki qiymətdən az ödənilməsi halına - əks bonifikasiya deyilir.

BÖHTAN – şəxsiyyət əleyhinə qəsdən törədilən əməl; başqa

şəxsi və ya təşkilatı nüfuzdan salan, ləkələyən yalan, uydurma məlumatların yalan olduğunu bilə-bilə yayılması. Burada “yayılması” deyəndə geniş ictimaiyyətə və ya, hətta tək-cə bir adama bildirilməsi başa düşülür. Digər tərəfdən, həmin “yayılma” – şifahi və yaxud yazılı, eləcə də şəkil (karikatur) formasında (konkret olaraq: fərdi görüşdə, ictimai yığıncaqda, telefon, radio, televiziya, internet vasitələri ilə, məktub, məqalə və s. çap məhsulları ilə) yayılması faktlarına rast gəlmək olar. Burada məlumatın yalan olması mütləq şərtidir, hətta məlumatın doğru olması gümanı, yəni məlumatın yoxlanılmaması, təsdiq olunmaması – B. hesab edilir. Bununla yanaşı, şəxsiyyəti və təşkilatı rüsvay edən doğru (həqiqi) məlumatların yayılması (*diffamasiya*) – B. hesab edilmir.

BRAKONYERLİK (fransız *braconier* – brakonyer, yəni qadağan olunmuş ovla və balıq tutmaqla, yaxud meşə qırmaqla məşğul olan adam) - təsərrüfat cinayəti-ovetmə, balıqtutma qaydalarının və heyvanlar aləminin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin digər tələblərini pozmaqla vəhşi heyvanların ovlanması. B. - icazəsi (lisenziyası) olmayan şəxs tərəfindən qadağan olunmuş vaxtda, və ya qadağan olunmuş yerlərdə, və ya qadağan olunmuş üsul və vasitələrlə törədilən, qanunsuz ovdur. O, inzibati və ya cinayət məsuliyyəti ilə cəzalandırılır.

BÜDCƏ - (ingilis *budget* - hərfi mənada: çanta) - dövlət hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilən, növbəti il üçün, dövlətin maliyyə gəlirlərini və xərclərini (pul smetası) müəyyənləşdirən (proqnozlaşdırən), dövlətin rəsmi cədvəli. B.-də gəlir mənbələri və xərc istiqamətləri müəyyənləşdirildi halda reallıqda xərclərin gəlirdən artıq olması B. defisiti adlanır və əksinə, gəlirlərin xərclərdən artıq olması B. qalığı profisit adlanır. Bir qayda olaraq, B. vergilərdən, rüsumlardan, dövlət əmlakının realizə və ya icarəyə verilməsindən, bonuslardan və s. formalaşır, eyni zamanda B.-nin xərcləri, əsasən sosial təminatda, dövlət aparatının saxlanılmasına (o

cümlədən: hakimiyyət strukturunun, hüquq – mühafizə orqanlarının, silahlı qüvvələrin və s. təminatma) təhsil və səhiyyənin təminatı və inkişafma və s. istiqamətlərinə yönəlir, müəyyən islahatların quruculuq, abadlıq və s. işlərinin aparılmasına da B.-dən vəsait ayrıla bilər. Dövlət B.-sindən savayı, Bələdiyyə, ictimai birlik, siyasi partiya, kommersiya təşkilatı B.-ləri mövcuddur və hətta, “B.” Termini mücərrəd mənada da istifadə edilir, misal: ailə B.-si, şəxsi B., vaxt B.-si

BÜLLETEN (fransız *bulletin*, italyan *bulletino* - qeyd, vəraq; latın *bulla* - möhürlü sənəd) - 1) vacib hadisələr barəsində qısa rəsmi məlumat; 2) dövlət və ya ictimai orqanın mətbuat nəşri; 3) seçkilərdə istifadə edilən, müəyyən blanket formasına malik olan, dövlət dilində seçkilərə vacib olan mühüm məlumatlar (namizədin adı, qısa məlumat) qeyd olunan, seçici tərəfindən özünün seçdiyi namizədi işarələməklə seçki qutusuna (urna) salınan-*seçki bülleteni*.

BÜROKRATIYA (fransız *bureau* - dəfətxana və yunan *kratos* - hakimiyyət sözlərindən, fransız *bureaucratie* - hərfi mənada: dəfətxana (kanselyariya) hakimiyyəti) - 1) qərarların qəbul edilməsində operativliyi məhdudlaşdıran, qərarların qəbul edilməsinin formal prosedurunun həddən ziyadə əhəmiyyətliyini tələb edən, geniş şaxəli və iyerarxik məmur aparatı strukturuna söykənən, ictimai və ya dövlət işlərini idarə edən sistem; 2) həmin sistemdə işləyən (onunla əlaqəli olan) insanlar təbəqəsi.

B. bir qayda olaraq, zamanın tələblərindən həyatın reallıqlarından uzaqlaşmasından qeyri-standart yanaşma tələb edən məsələlərin, problemlərin həll edilməsində səhvlərə və ya acizliyə, məmurların həddən ziyadə asılılığma və korupsiyanın inkişafma və, nəhayət islahatların aparılmasında idarəçilik, hakimiyyət orqanları üçün ciddi səddə çevrilib. Qeyri-demokratik, siyasi-hüquqi rejimli dövlətlərdə B. xalqı təzyiqlə altma saxlamaq vasitəsinə, sosial-siyasi təşəbbüslərin

boğulması və ümumiyyətlə, ictimai həyatın hakim dairələrin maraqlarına tabe etdirmək vasitəsinə çevrilib.

C

CƏZA - cinayət törətməkdə təqsirli olan (yəni (qanunla qorunan) ictimai münasibətlərə təcavüz edən) şəxs(lər)ə cavab olaraq, dövlət adından yalnız Məhkəmə tərəfindən, şəxsin törədilmiş cinayətdə təqsirli olduğu tam sübut olunduqda, işin bütün hallarını, təqsirli şəxsin şəxsiyyətini, təqsirin dərəcəsini və s. nəzərə alaraq, cinayət prosesual qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə Məhkəmənin qərarı ilə, sosial ədaləti bərqərar etmək, təqsirkarı islah etmək, potensial olan yeni cinayətləri xəbərdar etmək və digər məqsədlər ilə, qanunla nəzərdə tutulan məhrumiyyətləri tətbiq etməklə, təqsirli şəxsə arzuolunmaz, neqativ təsir göstərən ictimai maraqları ifadə edən, dövlət məcburiyyət tədbirləridir. C. - eyni zamanda, həm məhkumları, həm də digər şəxsləri qanunlara dürüst əməl etdirmək, ümumi davranış qaydalarına hörmət etmək ruhunda tərbiyələndirmək, əməyə vicdanla yanaşmaq, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək, birgəyaşayış qaydalarına əməl etmək və digər ali, humanist məqsədləri güdür. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, C., cinayət törətmiş şəxsə fiziki iztirab vermək və ya onu məhv etmək, və yaxud onun şəxsiyyətini alçaltmaq kimi mənfur məqsədləri daşımır.

C. - məhkumluğu yaradır. Məhkumluğun yaranması o deməkdir ki, cəzalandırılmış şəxs dövlətin müəyyən strukturlarında və müəyyən vəzifələrində işləmək (xidmət etmək) hüququndan məhrum olunur, eləcə də məhkumluq, şəxsin təkrarən cinayət törətdiyinə görə Məhkəmə tərəfindən cəza təyin edilərkən, “məsuliyyəti ağırlaşdıran hal” kimi qiymətləndirilir. Dəfələrlə məhkum edilən şəxs “residivist” adlanır.

CINAYƏT - dövlətin ictimai quruluşuna, siyasi və iqtisadi

sisteminə, onun mülkiyyətinə, cəmiyyətə, şəxsiyyətə, vətəndaşların (insanların) sağlamlığına və həyatına, onların siyasi, əmək, əmlak, başqa hüquq və azadlıqlarına, habelə hüquq qaydalarına qəsd edən və *cinayət qanunvericiliyində* (məəcəlləsində) nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməldir (hərəkət və ya hərəkətsizlikdir). C.-lərin əksəriyyəti obyektiv hərəkətlərlə törədilir, misal: oğurlama, qarət etmə, qətlə yetirmə və s. Lakin, bəzi C.-lər vardır ki, onlar hərəkətsizlik şəklində törədilir, misal: xəstəyə kömək göstərməmə, təhlükədə qoymaq, əmri icra etməmək, səhlənkarlıq və s. Geniş mənada C. - müəyyən vaxtda və ərazi çərçivəsində fəaliyyət göstərən *cinayət qanunvericiliyi* normalarında nəzərdə tutulmuş, anlaşıqlı və müəyyən yaş həddinə çatmış fiziki şəxs, dövlətə, ictimaiyyətə və digər şəxslərə qarşı qadağan olunmuş hərəkət və ya hərəkətsizlik nəticəsində ifadə olunan, təqsirli qəsddir, və ya ehtiyatsızlıq ucbatından törədilmiş, və ya törədilməyə real təhlükə yaradılmasınə münasibətidir. Qəsd ilə törədilmiş C.-in, ehtiyatsızlıq ucbatından törədilmiş cinayətdən fərqi ondan ibarətdir ki, birinci halda C. etmiş şəxs, onun ictimai-təhlükəli nəticələrini əvvəlcədən görmüş və bunları arzu etmişdirsə və ya belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol vermişdirsə; ikinci halda, C. etmiş şəxs, onun ictimai-təhlükəli nəticələrini əvvəlcədən görməli olduğu halda, lakin onları görməmişdir və ya görmüşdürsə, lakin onların qarşısını alacağına yüngül fikirlə ümid bağlamışdır. Beləliklə, C.-in vacib əlamətləri, *cinayət hüququ* üzrə, ictimai-təhlükəli, qeyri - qanuni, təqsirli, qeyri-əxlaqi və cəzalanmalı olan əməldir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hətta *cinayət qanunvericiliyində* nəzərdə tutulan əməllərin əlamətlərinə uyğun gələn hərəkət və ya hərəkətsizlik, özünün az əhəmiyyətliyinə görə ictimai təhlükəni ifadə etməyən, yəni şəxsiyyətə, ictimaiyyətə və ya dövlətə xələl yetirməyən, təhlükə yaratmayan əməl, cinayət hesab edilmir.

CİNAYƏTKARLARI QAYTARMA (*ekstradisiya*) – beynəlxalq hüquqda cinayət üstündə təqib edilən şəxsləri cinayət məsuliyyətlərinə cəlb etmək, yaxud təyin edilmiş Məhkəmə hökmünü icra etmək üçün onları (cinayətkarları) yerləşdiyi dövlətdən-tələb edən dövlətə verilməsi. C.Q. məsələsi ikitərəfli, (hüquqi yardım), həm də çoxtərəfli müqavilə və konvensiyalarla (misal: Latm Amerikasını dövlətləri arasında 1933-cü il müqaviləsi; cinayətkarları qaytarmaq haqqında 1957-ci il Avropa Konvensiyası; azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslərin qaytarılması haqqında 1978-ci il çoxtərəfli Berlin Konvensiyası) nizamlanır. Aşağıdakı dövlətlər C.Q. haqqında tələbləri irəli sürə bilərlər: cinayətkarın vətəndaşı olan dövlət; ərazisində cinayət törədilmiş dövlət; cinayətdən zərər çəkmiş dövlət.

Müəyyən istisnalarla cinayət törətmiş, o cümlədən, bəşəriyyətə qarşı cinayət törətmiş şəxslər, xüsusilə hərbi cinayətkarlar qaytarılmalıdır. Burada “müəyyən istisnalar” deyəndə siyasi motivlərə görə təqib olunan (siyasi sığınacaq almış şəxslər; başqa dövlətdə cinayət sayılan, lakin olduğu dövlətdə cinayət sayılmayan əməllər törədən şəxslər; hər iki dövlətdə cinayət sayılan, lakin cəzası bir ildən artıq olmayan əməllər törədən şəxslər; habelə törədilmiş cinayətə görə artıq cəzalandırılan, hökm müddəti keçən, bəraət qazanan, işinə xitam verilən, əhv və ya amnistiya olunan şəxslər; tələb olunan dövlətlə “vətəndaşlıq” siyasi-hüquqi əlaqəsində olan şəxslər (lakin belə halda, vətəndaş öz vətəninə (başqa dövlət ərazisində törətdiyi cinayətə görə) mühakimə oluna bilər) və s. başa düşülür – hansılar ki, qaytarılmır.

Ç

ÇEVİRİLİŞ (devriliş) – mövcu olan (*legitim* və ya qeyri-legitim) hakimiyyətin (bəzi hallarda hakimiyyətlə paralel

siyasi hüquqi rejimin) zorakılıq üsul və vasitələri ilə müəyyən bir qrup şəxsdən - digərinə açıq və ya gizli, uzunmüddətli mübarizə nəticəsində və ya qəflətən keçməsi. Başqa vasitələrlə hakimiyyət resurslarını (sükanını) əllərinə keçirilməsi mümkünsüzlüyünü dərk etmə nəticəsində Ç.-ə əl atılır. Təşkil səviyyəsi Ç.-in müvəffəq olmasına bilavasitə təsir göstərir. Ç. bir qayda olaraq “yüksək” səviyyədə düşünülüb, hazırlanır və həyata keçirilir və bu (Ç.), “yüksək” idarəçilik və təşkilati bilik və qabiliyyət tələb edir. Ç.-in ən mürəkkəb mərhələlərindən biri Ç.-ə hazır və qadir olan şəxslərin (adətən hərbiçilərin) araşdırılıb tapılması, inandırılması və ümumi işə cəlb etməsidir. Ç.-in uğurlu və uğursuz formaları mövcuddur. Ç. hər iki tərəfin (çevirən və çevrilən) nümayəndələri üçün son nəticədə mühacirət, zindan və, hətta ölüm, eləcə də hakimiyyətdə qalma (və ya hakimiyyəti ələ keçirmə) ilə nəticələnə bilər. Ç.-in xarakteri siyasi istiqamətyönlüyü hansı qüvvələrlə və hansı məqsədlərlə baş verməsindən asılıdır.

ÇOXDƏRƏCƏLİ SEÇKİLƏR – bax *dolayı seçkilər*.

ÇOXPARTİYALI SİSTEM – dövlətlərdə hökm sürən ictimai və siyasi prularizm şəraitində, mürəkkəb, çoxşaxəli cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin zümrələrinin, qatların maraqlarına, baxışlarına, mövqelərinə cavab verən bir neçə (“çox”) siyasi partiyaların və (ola bilsin siyasi partiya bloklarının) hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə aparılması üçün, ən əsası partiya ideyalarının, konsepsiyalarının, siyasi kurslarının, proqramlarının və s. həyata keçirilməsi üçün real zəmin yaradan siyasi sistem Ç.S. vətəndaşlar üçün, cəmiyyət üçün geniş seçim imkanlarını yaradır və daha çox insan kütlələrinin aktiv siyasi fəaliyyətə, mübarizəyə qoşulmaq imkanlarını yaradır. Ç.S. üçün dövlətin hakimiyyət strukturlarında siyasi partiyaların bir-birini əvəz etməsi, dəyişməsi, dövr etməsi, Hökuməti seçkilərdə qalib gəlmiş siyasi partiyalar arasında kompromis (qarşılıqlı güzəşt) vasitəsi ilə forma-

laşdırılması, bir partiyamn uzunmüddətdə hakimiyyət monopoliasmm saxlanılmaması səciyyəvidir. Ç.S.-m mövcudluğuna demokratik mühit, vətəndaşlarm, cəmiyyətin siyasi aktivliyi, siyasi partiyalarmm təsis və təşkil edilməsinin libe-rallığı və s. xidmət edir.

D

DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ (DİN) - ümumi mahiyyəti, hüquq qaydasını təmin etməkdən ibarət olan, geniş ixtisaslı hüquqmühafizə orqanıdır. Bax həmçinin *polis*.

DEBÜROKRATİZASİYA (latm *de*-ayırılma, uzaqlaşdırma və fransız *bureaucratie*-dəftərxana hakimiyyəti) – bürokratizmin fəsadlarmm aradan qaldırılmasma yönəlmiş tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi, o cümlədən: idarəçilik aparatının və digər dövlət orqanlarmm rəhbər və əməkdaşlarmm iş mədəniyyətinin artırılması; lüzum olmayan dövlət aparatmm strukturlarmm və işçi personalmm təxris və ixtisar edilməsi; idarəçilik və ümumi iş prosesinin sadələşdirilməsi; kompyuter və digər texniki vasitələrin istifadə edilməsi, ümumi qərarlarm qəbul edilmə prosesinin sadələşdirilməsi və aşkarlığı; ümumi əhəmiyyətli məlumat bazasma vətəndaşlarm azad müdaxilə etmə şəraitinin yaradılması və s.

DEFİLYASIYA (latm *deflare*-üfürmək) – infilyasiya dövründə qiymətlərin artım sürətini dayandırmaq, azaltmaq, pulun dəyərini, alıcılıq qabiliyyətini qaldırmaq, iqtisadiyyatı “sağlamlaşdırmaq”, sabitləşdirmək məqsədi ilə və ya pul islahatmdan öncə Hökumət tərəfindən artıq kağız pullarmm və digər banknotlarm tədavüldən çıxarılması yolu ilə pul kütləsinin azaldılması. D. məqsədi ilə kredit restriksiyası (faiz dərəcəsinin artırılması, kreditlərin limitləşdirilməsi), vergilərin artırılması, sosial-mədəni xərclərin azaldılması, əmək haqqmm “dondurulması” və digər tədbirlər görülür. D.-nm

müsbət tərəfi olduğu kimi, mənfi tərəfi də mövcuddur. Misal: iqtisadi inkişaf sürəti aşağı düşməsinə, idxal-ixrac əməliyyatlarının aşağı düşməsinə və, hətta bəzi təşkilatların müflisləşməsinə və s. gətirib çıxarda bilər.

DEFİSİT (latın *deficit*-çatışmır) – xərclərin gəlirdən çox olması, zərər. D. pul ehtiyatına (kassa, maliyyə D.-i) və həm də maddi sərvətlərə (xammal, yanacaq və s. əmtəələrin çatışmazlığı) aid edilə bilər.

DEİDEOLOGİZASIYA (latın *de*-ayırılma, uzaqlaşdırma və yunan *idea*-anlayış, təsəvvür və *lógos*-söz, təlim, nəzəriyyə) – ideologiyanın ləğvi; dövlətin, cəmiyyətin və yaxud bir qrup insanın özünə rəhbər seçdiyi, riayət etdiyi (siyasi, dini) ideologiyayı könüllü və ya məcburi surətdə (özündən) uzaqlaşdırması prosesi. Həyatın bütün sahələrinə (dövlət idarəçiliyinə, elmə, ədəbiyyata, mədəniyyətə, adətə, yaşam tərzinə) israr etmiş, öz təsiri altına salmış və, hətta onlara nəzarət və təzyiq etmiş ideologiyanın ləğvi ilə və fikir, söz, mövqe, ideyalar azadlığı ilə xarakterizə edilir. D. bir qayda olaraq, qeyri-demokratik, müəyyən ideologiyaya arxalanan və ideoloji diktat yürüdən siyasi-hüquqi rejimlərin çökməsi ilə yeni, müstəqil siyasi subyektlərin, demokratik institutların formalaşması ilə, hakim ideologiyasının monopolizasiyası vasitəsi ilə baş verir. D.-nin əsas səbəbləri kimi, insanlarda artıq köhnə ideologiyaya inanın qalmamasını, onlardan məyus olmasını, heç bir xeyir görməməsini və, hətta köhnə ideologiyanın ümumi inkişafa mənfi təsir göstərməsi, inkişafdan geri salması təsüatının artmasını göstərmək olar. D. bir ideologiyanın başqa ideologiyaya ilə əvəz edilməsi deyil, o bir ideologiyanın plüRARİZMLƏ əvəz edilməsidir.

DELEGİYA QANUNVERİCİLİYİ – Parlament tərəfindən Hökumətə verilmiş səlahiyyət əsasında sonuncunun normativ hüquqi aktların qəbul etməsi. Həmin aktlar əslində qanun qüvvəsinə malikdir və Parlamentin öz müstəsna qanunveri-

cilik səlahiyyətlərindən bəzilərinin Hökumətə verilməsidir (güzəşt edilməsidir). Qanunvericilik səlahiyyətin Hökumətə verilməsi barəsində Parlament müvafiq qərar qəbul edə bilər. Qanunvericilik səlahiyyətin güzəştin həm də Parlamentin ümumi göstərişlərdən ibarət qanunlar qəbul etməsində ifadə olunur, lakin həmin qanunlar İcra hakimiyyəti orqanlarının müvafiq qanunvericilik fəaliyyəti nəticəsində tətbiq edilir. D.Q. qaydasında normalar həm Hökumət tərəfindən, həm də onun tabeliyində olan digər İcra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qəbul edilə bilər.

DELEQAT (latm *delegatus*-göndərilmiş, nümayəndə) – bax *nümayəndə*.

DELEQATİV DEMOKRATIYA – hibrid siyasi-hüquqi rejimlərin növlərindən biri, yəni eyni dövlətdə və eyni zamanda bir-birini təkzib edən həm avtoritarizmin, həm də demokratiyanın vahid şəkildə mövcud olması. Onun fərqli cəhətləri Argentina politoloqu Q.O.Donnella görə aşağıdakılardır: 1. milli maraqların bir neçə il təsvircisi olan İcra hakimiyyəti başçısının vaxtaşırı seçilməsi; 2. hakimiyyətin institutlaşmasının aşağı səviyyədə olması; 3. qeyri-rəsmi münasibətlərdən və onun başçısının yenidən seçilməsi münasibətindən başqa İcra hakimiyyətinin qarşısında hansısa bir məhdudiyyətin olmaması. 4. vətəndaş hüquq və azadlıqların mövcudluğu; 5. Qanunvericilik hakimiyyətinin formal xarakter daşması; 6. Ümummilli liderin yeritdiyi siyasətin öz radikallığı ilə seçilməsi; 7. maraqların uzlaşması mexanizminin olmaması.

Nümayəndəli (təmsilçi) demokratiyada İcra hakimiyyəti həm şaquli, həm də üfiqi baxımdan hesabatlıdır, D.D.-da isə, İcra hakimiyyəti üfiqi hesabatlı deyil – bu, digər hakimiyyət orqanlarının (Qanunverici və Məhkəmə hakimiyyətinin) çox aşağı səviyyədə təsisatlaşmasından irəli gəlir. D.D. keçid rejimli olduğundan ya demokritləşməyə və ya

avtoritarizmə doğru yuvarlanmağa meyillidir.

DELİKT (latm *delictum* - xəta, hüquq pozğunluğu) - 1) cəmiyyəti maraqlarına zidd olmaqla, cəmiyyətə ziyan vuran və qanunla cəzalandırılan təqsirli əməl; 2) beynəlxalq hüquq normalarm və ya beynəlxalq öhdəliklərin pozulması. Bu, qeyri-hüquqi hərəkət və ya hərəkətsizlik, yaxud səhv nəticəsində baş verir. Beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və xalqlarm azadlığma qəsd edən cinayətlər bu baxımdan daha xarakterikidir. Beynəlxalq D. beynəlxalq sanksiyalara səbəb olur.

DELİMİTASIYA (sərhədlərin delimitasiyası) (latm *delimitatio*-sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi) – beynəlxalq hüququn institutu. Həmhüdüdü qonşu dövlətlər arasında müəyyən tarixi səbəblərdən, dövlətlərarası sərhəddin dəqiq xətti olmadığı təqdirdə onlarm (qonşu dövlətlərin), qarşılıqlı razılıq əsasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi ilə, təsviri ilə, istiqamətləndirilməsi ilə və coğrafi xəritəyə köçürülməsi ilə dövlət sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi. D. - müqavilədə yaxud başqa sənəddə əks etdirilir. D. prosesindən sonra *demarkasiya* prosesi gəlir.

DEMARKASIYA (sərhədlərin demarkasiyası) (fransız *démarcation*-hüdüdləmə) - beynəlxalq hüququn institutu. Həmhüdüdü qonşu dövlətlər arasında müəyyən tarixi səbəblərdən, dövlətlərarası sərhəddin müvafiq sərhəd nişanları, infrastrukturunu olmadığı təqdirdə onlar (qonşu dövlətlər) birgə (xüsusi) komissiyası yaratmaqla *delimitasiya* razılaşması əsasında, artıq bilavasitə yerlərdə, ərazidə, dövlətlərarası (mübahisəsiz) sərhəd boyunca xüsusi sərhəd nişanələrinin (dirəklər, tirlər, zolaqlar) qoyulması. Həmin (birgə) komissiya sərhədlərin D.-sı üzrə bütün hərəkətlər haqqında xüsusi sənədlər - sərhəd xəttləri və nişanələrin təsvir verilmiş protokolları (bura fotosəkilləri və sxemləri əlavə etməklə) tərtib edir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək labüddür ki, artıq D.

nişanələri üzərində sərhəd infrastrukturunun qurulması (yeni sərhəd keçid məntələrərinin yaradılması, sərhəd çəpərinin çəkilməsi, müşayiət postlarının qoyulması və s.) və, eləcə də mövcud sərhəd infrastrukturunun yeniləşdirilməsi, abadlaşdırılması – *redemorkasiya* adlanır. Birtərəfli D. yolverilməzdir və beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilər.

DEMİLİTARİZASIYA (latm *de*-ayrılma, uzaqlaşdırma və *militaris*-hərbi) – beynəlxalq hüququn institutu; iki və ya bir qrup dövlətin, bəzi hallarda bütün dünya dövlətlərinin qarşılıqlı razılığı ilə, müəyyən edilmiş quru, su və hava ərazilərini hərbi məqsədlər üçün istifadənin məhdudlaşdırılması (və ya qadağan edilməsi), əgər həmin ərazilərdə hərbi qüvvələr varsa ya tamamilə, və ya qismən çıxarılması, hərbi istehkamların və tikililərin ləğv edilməsi (və ya ləğv edilmə prosesi) . D.-nm tam və ya qismən (misal: silahlarm, silahlı qüvvələrin azaldılması; digər silah növlərini saxlamaqla, müəyyən silah növlərinin saxlanılmasmm qadağan edilməsi və s.) növləri mövcuddur. Bir qayda olaraq, sərhəd bölgələri, müvəqqəti demarkasiya xətləri, neytral zonalar və s. D.-ya məruz qalır. Beynəlxalq aktlara görə Antarktida, səma cisimləri (o cümlədən, Ay) tam D. zonası elan edilmişdir. Atomsuz (nüvəsiz) zonaları eyni adlı silah üçün D. zonaları hesab etmək olar, hərçənd digər silahlar mövcud ola bilər. Beynəlxalq hüququn “açıq səhər” institutunu D. zonası hesab etmək olar. Bəzi hallarda isə beynəlxalq ictimaiyyət beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə potensial təhlükəli dövlətdən və yaxud işğalçı dövlətdən D.-ni tələb edə bilər və, hətta məcbur edə bilər.

DEMOBİLİZASIYA (latm *de*-ayrılma, uzaqlaşdırma və *mobilis*-çevik, mütəhərrik) – 1. səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanları (dövlət başçıları) tərəfindən artıq silahlı qüvvələrin saxlanılmasma ehtiyacın olmadığı müəyyənləşdirildikdə, müvafiq qərar ilə (sərəncam ilə): ordunun şəxsi

heyətinin saymm azaldılması; həqiqi hərbi xidmət keçmiş əsgərlərin ordudan təxris edilməsi (ehtiyata buraxılması); dövlətin, cəmiyyətin (xalqm), iqtisadiyyatm və, hətta ordunun müvafiq şəraitdə hərbi vəziyyətdən - adi (sülh) vəziyyətə keçirilməsi; 2. (məcazi mənada) aktivliyin, sayıqlıgm azaldılması (itirilməsi).

DEMOKRATİKLƏŞ(DİR)MƏ - qeyri demokratik siyasi-hüquqi rejimdən (avtorizmdən, totalitarizmdən, absolyut monarxiyadan) – demokratik siyasi-hüquqi rejimə keçid prosesi; hər hansı bir cəmiyyətdə demokratiyanm təməlinin qoyulması, o cümlədən: cəmiyyət və dövlət idarəçiliyinə geniş ictimai kütlələrin cəlb edilməsi, demokratik idarə institutlarınm (ictimai-siyasi təşkilatların: (müstəqil) siyasi partiyaların, digər növ birlik və ittifaqların, eləcə də, kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) və s.) fəaliyyəti və inkişafı üçün bütün zəruri şəraitin yaradılması, əvvəllər mövcud olmamış demokratik instiutların (misal: müstəqil seçki komissiyalarınm; teleradio yayım qurumlarınm və s.) təsis edilməsi və fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması; seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi; yerlərdən, sırası vətəndaşlardan irəli gələn siyasi təşəbbüslərə və dövlətin, cəmiyyətin idarə edilməsində geniş ictimaiyyətin rəyinə lazım olan qədər diqqətin yetirilməsi; özünüidarə etmənin inkişaf etdirilməsi; aşkarlıgm genişləndirilməsi, bunlardan savayı: qanunçuluğun, hüquq qaydasının bərkidilməsi; insan hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi və, nəhayət demokratiyanm inkişafına mane ola biləcək bütün maneələrin aradan qaldırılması.

Tranzitologiya ədəbiyyatında D.-nin aşağıdakı yolları fərqləndirilir: a) təkamül (transformasiya) – İspaniya; b) inqilabi (köhnə rejimin çökməsi və ya əvəz edilməsi) – Portuqaliya; c) hərbi təcavüz (məğlubiyyət) – Almaniya, Yaponiya; **DEMOKRATIYA** (yunan *demokratia*, *dēmos* - xalq və

kratos - hakimiyyət) – xalq hakimiyyəti. Xalq hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi qəbul edən, azadlıq və bərabər hüquqluluq prinsiplərini qəbul edən, insan hüquqlarını yüksək tutan dövlət hüquqi rejimidir, dövlət əhəmiyyətli qərarların çoxluğunun iradəsinə əsasən qəbul edilən və, eyni zamanda azlıqların hüquq və maraqlarını nəzərə alan, haqq-ədalət ideyalarının təntənəsidir. Dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının xalq tərəfindən seçilməsi, xalqa tabe olması, xalq qarşısında hesablı olması və bunların qanunlarla (Konstitusiya ilə) bərkidilməsi və təminatı D.-nin mütləq şərtidir. D.-nin əsas funksiyası, cəmiyyətdə müxtəlif baxışlar, fikirlər arasında konsensusun, kompromissin təməlinin araşdırılıb üzə çıxarmaq və onu həyata keçirməkdir. D., vətəndaş hüquq, azadlıq və maraqlarının müdafiəsinin qərantıdır. D. - tarixin sınaqlarından keçmiş, inkişaf etmiş sosial-siyasi, hüquqi mədəniyyət etalonudur.

Birbaşa D. – seçki və referendum vasitələri ilə cəmiyyətin və dövlətin idarəçiliyində xalqın bilavasitə iştirakı deməkdir; *təmsilçi D.* isə seçki və referendum vasitələri ilə cəmiyyətin və dövlətin idarəçiliyində xalqın bilavasitə iştirakı deyil, məhz təmsilçi dövlət orqanları vasitəsi ilə (Parlament) cəmiyyətin və dövlətin idarəçiliyində xalqın iştirakı deməkdir. Təmsilçi D. anlayışı – *parlamentarizm* anlayışının sinonimidir.

DEMONSTRASIYA (latın *demonstratio*-nümayiş) - ictimai diqqəti özünə cəlb edən, məqsədyönlü siyasi aksiya; nümayiş: 1. cəmiyyətin diqqətini özünə cəlb etmək və öz məqsədlərini cəmiyyətin ümumi imkanları ilə həyata keçirmək naminə vahid tələblərin və vahid sosial-siyasi ideya daşıyıcılarının, digər siyasi subyektin yürütdüyü siyasi kursa və ya atdığı siyasi addıma etiraz və ya dəstək xarakteri daşıyan; təşkilatlanmış kütləvi yürüş. Belə D.-lər bayramyönlü, Hökumət lehinə və ya Hökumət əleyhinə, eləcə də müharibə əleyhinə

və s. ola bilər; 2. eyni səbəbli, lakin təşkilatlanmış kütləvi yürüş olmadan siyasi xarakterli şüarların, rəsm əsərlərinin, video-kliplərin küçədə və ya kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) nümayiş edilməsi; 3. “*güç D.-sı*” – hər hansısa bir dövlətin (onun Hökumətinin), xalqın diqqətinin cəlb edilməsi, ona təzyiq və ya dəstək göstərilməsi, öz mövqeyini bildirməsi məqsədilə başqa bir dövlətin nümayişçəsinə hərbi təlimlərinin keçirilməsi, silahlı qüvvələrin müəyyən bölgəyə göndərilməsi, hərbi manevr edilməsi və s.

DENASİONALİZASIYA (latm *de*-ayrılma, uzaqlaşdırma və hərfi mənada: milliləşdirmə, yəni şəxsi mülkiyyətin dövlət hesabına keçirilməsi) - əvvəllər xalqa, sahibkarlara məxsus olan istehsal müəssisələrinin, torpaqların, bankların və digər mal və mülklərin, bu və ya digər səbəblərdən (inqilab, sosial-iqtisadi quruluş çevrilişi) milliləşməsindən sonra, yəni dövlətin mülkiyyətinə çevrildikdən sonra, yenə də bu və ya digər səbəblərdən (sosial-iqtisadi quruluş çevrilişi, iqtisadi islahatlar və s.) həmin mal və mülkiyyətin əvvəlki sahiblərinə və ya onların nəslinin davamçılarına ya təmənnasız və ya cüzi ödəmələrlə qaytarılması və yaxud əgər əvvəlki sahibləri və onların nəslinin davamçıları həyatda olmadıqda həmin mal və mülkün açıq satışa çıxarılması. Misal: Çilidə Pinoçet xuntası hakimiyyətə gəldikdən sonra istehsal müəssisələri, torpaq sahələri, aksiyalar və s. D.-ya məruz qaldı.

DENATURALİZASIYA (latm *de*-ayrılma, uzaqlaşdırma və *naturalis*-təbii) – bu və ya digər səbəblərdən insanla dövlətin arasında “vətəndaşlıq”, “təbəəlik” münasibətlərinin xitamı. Hər bir dövlət vətəndaşlığı, təbəəliyi itirilmə qaydasını özü müəyyənləşdirir. D. vətəndaşlıqdan, təbəəlikdən könüllü surətdə imtina etməsi ilə, başqa dövlətin vətəndaşı ilə ailə həyatının qurulması ilə, bəzi hallarda isə məcburi şəkildə ola bilər.

DEPARTAMENT (fransız *département*) – müəyyən səlahiyyət

yətli və müəyyən fəaliyyət dairəli dövlət orqanı; inzibati ərazi vahidi. 1. Fransada əsas inzibati ərazi vahidi D.-də özünü-idarə orqanı Baş Şura və onun seçdiyi departament komissiyasıdır; mərkəzi hakimiyyət nümayəndəsi prefekdir; 2. bir sıra dövlətlərdə idarə və nazirliklərin adı (misal: ABŞ-da Prezident tərəfində təyin olunmuş dövlət katibi tərəfindən rəhbərlik edilən, Xarici İşlər Nazirliyi funksiyalarını icra edən xarici - işlər idarəsi. Hüquqi baxımdan dövlət D.-i məşvərətçi orqan olsa da, faktiki olaraq Prezidentin və Konqresin xarici siyasətini həyata keçirir.); 3. XVIII-XX əsrlərdə Rusiyada bir sıra ali, mərkəzi və yerli idarələrin tərkibində şöbə, bəzən isə müstəqil mərkəzi idarə idi; 4. Azərbaycanda bəzi nazirliklərin və idarələrin müəyyən səlahiyyətli və fəaliyyət dairəli (işçi personallı – aparatlı) şöbələri.

DEPORTASIYA (latm *deportatio*-hərfi mənada: aparılma, daşınma) – bu və ya digər səbəblərdən (misal: siyasi, etnik təmizləmə; hüquq pozuntusunun qarşısını alma; kriminal sabitliyi qoruma və s.) bir şəxsi, bir qrup şəxsləri, yaxud müəyyən dinə, millətə mənsub olan şəxsləri məcburi surətdə bir ərazidən, dövlətdən digər ərazilərə, dövlətlərə çıxarılması, qovulması. D.-nm iki növü mövcuddur: aşkar növü, yəni fiziki güc tətbiq etməklə D. – bunun apageyası “qanlı D.-dir” və qeyri-aşkar, məxfi növü, yəni fiziki güc tətbiq etmədən, lakin ağır yaşayış şəraiti yaratmaqla köçməyə məcbur etmə. Eyni zamanda, D. dövlətdaxili qanun-qaydanı, miqrasiya qaydalarını pozmuş əcnəbilərə və apatridlərə qarşı tətbiq edilir, eləcə də diplomatik münasibətlərdə “arzu olunmaz şəxslərə” – (“*persona non grata*”) dövlət ərzisindən çıxması üçün müəyyən vaxt müddəti verilir – “diplomatik D.”

DEPUTAT (latm *deputatus* - müəyyən edilmiş, göndərilmiş) - millət vəkili, - qanunvericilik (qanunyaradıcılıq) prosesində xalqm (seçicilərin) maraqlarını müdafiə etmə məqsədini güdən, dövlətin Ali Qanunvericilik orqanında (Parlamentdə)

xalqm səlahiyyətli nümayəndəsi. D. seçilmə qaydası və səlahiyyətləri Konstitusiya ilə və müvafiq qanunlarla müəyyənləşir. O, qanunvericilik təşəbbüsü hüququna, “D. sorgusu” hüququna və toxunulmamazlıq hüququna malikdir. D. dövlət, iqtisadiyyat, sosial-mədəni, quruculuqda iştirak edir, seçicilərin tapşırığını həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərir. Seçicilər qarşısında görülən iş barəsində hesabat verir. Eyni zamanda, D. əksər seçicilərin təkidi ilə, vaxtdan əvvəl (D. səlahiyyəti müddəti qurtarmayana qədər) geri çağrıla bilər.

DEPUTAT SORĞUSU (latm analoqu *interpellatio*) – Deputatların hüququ: dövlətin Ali Qanunvericilik orqanı (Parlament) üzvünün – Deputatın (və ya Deputatların) bu və ya digər məlumat almağa və ya məsələni araşdırmağa yönəlmiş, səlahiyyətli dövlət orqanına və ya onun vəzifəli şəxsinə rəsmi surətdə müraciət etməsi. D.S.-na cavab Parlament sessiyasında mütləq qaydada açıqlanmalıdır. D.S. icra və sərəncam verici orqanlara və onların vəzifəli şəxslərinə nəzarət etmək, mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək, nöqsanları aradan qaldırmaq və s. ötrü mühüm vasitədir.

DESENTRALİZASIYA (latm *de*-ayırılma, uzaqlaşdırma və *centrum*-(əsas) mərkəz) – mərkəzdən qaçma: idarəçilikdə sentralizasiyadan (mərkəzçilikdən) uzaqlaşma, zəiflətmə, ləğv etmə: müəyyən tarixi səbəbdən dövlətdə idarəçilik, hakimiyyət quruluşu mərkəzin monopoliyasında (inhisarında) olduğu halda, idarəçilik inzibati-əmr sistemi vasitəsilə həyata keçirildiyi halda və bunlar ümumi inkişafa maneçilik törətdiyi halda, ümumi idarəçiliyə müəyyən problemlər yarandığı halda, siyasi idarəçiliyin islahatları zərurət ilə, bəzi mərkəzi hakimiyyət (idarəçilik) səlahiyyətlərini, Mərkəzi (ola bilsin Ali) hakimiyyət orqanlarından alaraq yerli hakimiyyət orqanlarına, eləcə də yerli özünüidarəetmə orqanlarına ötürülməsi, bununla yanaşı, yerli hakimiyyət və özünüidarəetmə

orqanların statusunun, fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsi prosesi; mürəkkəb siyasi-hüquqi islahatlar prosesi.

DESPOT (yunan *despotes*-hökmdar) – 1. mütləq və sərt hökmdar; 2. qeyri-məhdud hakimiyyətə malik, özbaşmalığı rəhbər tutan hökmdar; 3. başqalarını özünün idarəsinə tabe olmağı məcbur edən, hərəkətlərində heç kəslə hesablaşmayan müstəbid adam; 4. zalım, zülümkar, istibdatçı.

DESPOTİZM (despotiya) (yunan *despotéia*-qeyri-məhdud hakimiyyət) – istibdad hakimiyyəti, müstəbidlik - 1. bir şəxsin, despotun, dövlətin və cəmiyyətin bütün üzvləri üzərində qeyri-məhdud, şəriksiz, özbaşmalığa qədər mütləqiyyət və insanlarda, təbəələrində heç bir hüququn olmaması ilə xarakterizə edilən hakimiyyət və dövlət quruluş forması. Dövlətin son dərəcədə mərkəzləşdirilməsi, despota tabe edilməsi, qayda-qanunun olmaması və monarxiyanın olması D.-ə xasdır. D. antik və orta əsr dövlətləri üçün səciyyəvidir. D. anlayışı “avtokratiya” və “tiraniya” anlayışlarına yaxın olsa da D. avtokratiyadan qəddarlığı ilə, tiraniya isə D.-dən xüsusi qəddarlığı ilə seçilir. Hərçənd tiraniya D.-in son həddidir. Avtoritar və totalitar rejimli dövlətlərdə müəyyən qaydalar, idarəçilik prinsipləri qaydaları olduğu halda D.-də heç bunlar da yoxdur, burada hakimiyyət yalnız qorxu, xof, vahimə mühitində qurulur. 2. (məcazi mənada) təkhakimlik, azad iradəni kobudcasına boğmaq, idarəolunan şəxslərə münasibətdə özbaşmalığa üsul və vasitələri ilə rəhbərlik, idarəçilik.

DESTABILİZASIYA (latın *de*-ayırılma, uzaqlaşdırma və *stabilis* - sabit, dayanıqlı) - (sabitliyin əleyhinə) – mütarazlığın pozulması; qeyri-sabitliyə, nizamsızlığa, özbaşmalığa və s. nail olmaq məqsədlərinə xidmət edən, formalaşmış qayda-qanunun pozulmasına xidmət edən hərəkət (və ya vəziyyət). Siyasi qüvvələr nisbətinin dəyişməsi (pozulması) və ya xarici təsir əsnasında dövlət daxilində və ya region daxilində ictimai-siyasi həyatın adi (normal) axarına ciddi təsir göstərə

biləcəyinə real zəmin yaradan və ya artıq baş verən siyasi aksiya və ya siyasi mühit. Siyasi D.-dan savayı hərbi-siyasi, iqtisadi-siyasi D. növləri mövcuddur. D.-nm apogeyası arzuolunmaz şəxslər tərəfindən hakimiyyət resurslarının ələ keçirilməsi, dövlətin ərazilərinin parçalanması və, hətta dövlətin süqutu ilə nəticələnə bilər.

DESTRUKTİV (latm *de*-inkar və *struktura* - quruluş) – ictimai həyatın, ictimai münasibətlərin normal axarına maneçilik törədən, onun pozulmasına, dağılmasına xidmət edən akt (hərəkət). Dövlətə, cəmiyyətə qarşı açıq-aşkar hörmətsizlik, bəzən isə düşmənçilik ruhunda məhz sarsıdıcı, dağıdıcı məqsədləri güdən anormal: 1. mövqe və; 2. qeyri-qanuni, bəzən isə cinayətkarcasına törədilən qəsd.

DEVALVASİYA (son latm *devaluatio*, *de*-aşağı hərəkəti bildirən sözlük və *valeo*-dəyəri var sözlükdən) – dövlətin ödəmə balansının və ticarət münasibətlərinin kəskin pisləşməsi, valyuta ehtiyatlarının tükənməsi, beynəlxalq valyuta bazarmında milli valyutanın dəyərinin düşməsi və s. nəticəsində milli pul vahidinin qızıl tərkibinin qanunvericiliklə azaldılması, yaxud kağız nişanların qızıla və xarici valyutaya nisbətən məzənnəsinin aşağı salınması yolu ilə atılan məcburi addım. D. ixracı stimullaşdırılması, idxalın məhdudlaşdırılması, dövlətin ödəmə balansının tarazlaşdırılması və milli iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədlərini güdür. Həmin effekt adətən qısamüddətli olur, dövlətin xarici borcunu artırır, idxalat mallarının dəyərini bahalaşdırır. Mahiyyətinə görə D. *revalvasiyanın* əksidir.

DƏRKƏNAR - 1. hər hansı məsələnin kollegial orqan, məclisin iclasında (qurultay, konfrans, sessiya) müzakirə nəticəsində qəbul edilmiş qərar; 2. vəzifəli şəxs tərəfindən sənədin üzərində etdiyi qeyd-həmin (vəzifəli) şəxsin qəbul etdiyi qərar.

DİFFAMASIYA (latm *diffamare*-ləkələmək, pisləmək) –

şəxsin və ya ictimai birləşmənin şərəf və ləyaqətini alçaldan, admı ləkələyən, xalq arasında nüfuzdan salan, onun barəsində pis fikir formalaşdıran, o cümlədən, böhtan xarakterli məlumatların kütləvi informasiya vasitələri (KİV) ilə və internet vasitəsilə çıxışların, bəyanatların, o cümlədən şəkillərin və s. yayılması. D. mənfur, qeyri-etik mübarizə formasıdır, digər sivil mübarizə və üsul metodları tükəndikdə məhz D. vasitəsindən istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanların şəxsi həyatını qanunlar vasitəsilə dövlət qoruyur, böhtan məlumatının yayılması isə ağır məsuliyyətə səbəb olur. Eyni zamanda, dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının, Ali vəzifəli şəxslərin (o cümlədən: Prezidentin, Deputatın, Məhkəmə Hakiminin) şərəf və ləyaqəti xüsusi qanunla qorunur. D. *deskriditasiyanın* bir üsuludur, əgər diskriditasiya geniş dairəni əhatə edərsə, D. yalnız məlumat ötürülməsi ilə izah edilir.

DİKTATOR (latm *dictator*, *dicto*-əmr edirəm, sərəncam verirəm) – 1. Qədim İtaliyanın bir sıra şəhərlərindən hər il seçilən qeyri-məhdud hakimiyyətə malik hökmdar, həmçinin latm ittifaqının başçısı; 2. Qədim Romada Respublika dövründə son dərəcə təhlükəli hallarda senatın qərarı ilə təyin olunan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan fəvqəladə vəzifəli şəxs (magistrat); 3. qeyri-demokratik siyasi-hüquqi rejimli dövlətlərdə, qanunları pozmaqla, öz mövqeyini diktə etməklə və zorakılıq vasitələri ilə hakimiyyəti təkbaşına həyata keçirən hökmdar.

DİKTATURA (latm *dictature*-qeyri-məhdud hakimiyyət) – dövlətdə hakimiyyəti qeyri-demokratik, sərt həyata keçirmə sisteminin xarakterizə edən anlayış. Bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki əsas mənada işlənir: 1. iqtisadi cəhətdən hakim dairələri siyasi hakimiyyəti təmin edən dövlət hakimiyyətinin mahiyyəti, yəni dövlətdən əsas iqtisadi mövqə tutan hakim dairənin (bir və ya bir qrup şəxsin) siyasi hökmranlı-

ğma arxalanan hakimiyyətin təşkili formasının mahiyyətini əks etdirir və; 2. hakimiyyəti həyata keçirmək üsulu (diktator siyasi rejimi) – bu zaman, hakimiyyət bir və ya bir qrup şəxsin əlində mərkəzləşir, siyasətdə zorakılıq və terror ön plana keçir. Belə halda, D. diktator hakimiyyətinin qeyri-məhdudluğu və nəzarətsizliliyi, Konstitutsiya və qanunların elan etdikləri demokratik hüquq və azadlıqların tapdalanması, demokratik institutların hüquqlarının məhdudlaşdırılması və s. ilə xarakterizə olunur.

D. həm monarxiyalı, həm də respublikalı dövlətlərdə qurula bilər; avtoritar, totalitar rejimlərə, xuntalara və s. səciyyəvidir.

DİKTOKRATIYA – demokratiya ilə diktatura arasında mövcud olan “keçid” (hibrid) siyasi-hüquqi rejim, yəni eyni dövlətdə eyni zamanda harmonik vəhdət təşkil edən rejim; *demokratiyasız* - liberallıq. İki bir-birinə tam ziddiyyət təşkil edən rejimlər mürəkkəb ictimai-siyasi, siyasi-psixoloji, siyasi-mədəni mühiti olan cəmiyyətdə mövcud olur, misal: bəzi Afrika dövlətləri. D. rejimləri üçün aşağıdakı cəhətlər xarakterikdir: hakimiyyət resurslarını ələ keçirmiş “hakim” dairələr tərəfindən vətəndaşlar üçün müəyyən şəxsi və mülki hüquqlar bəyan və, hətta təmin edildiyi halda, ümumiyyətlə həmin (“hakim”) dairələrin xalqa tabe, hesabatlı olmaması; hakimiyyətin, dövlətin, xalqın taleyinin bir qrup (“hakim”) dairələrin, şəxslərin əlində olması, eləcə də dövlətin (xalqın) sərvətinin həmin şəxslərin əlində olması; çoxluğun (xalqın) maraqlarının - bir qrup (“hakim”) dairələrin, şəxsi maraqlarına həta edilməsi. D. şəraitində insan hüquq və azadlıqları və vətəndaşlar üçün bir o qədər miqdarda verilir ki, nə qədər ki, (“hakim”) dairələrin maraqlarına, hakimiyyətin itirilməsinə təhlükə törətmir. Şəxsiyyətə pərəstiş, sərt siyasi idarəçilik, xalqın maraqlarının nəzərə alınmaması, hakimiyyət üzərində xalqın nəzarətinin olmaması, ictimaiyyətin zəif

siyasi təşəbbüskarlığı və s. –D. üçün səciyyəvidir. D. “keçid” rejim tipi olduğundan, o, liberallaşmağa meyllidir.

DİN (latm analoqu *religio*) – ictimai şüurun formalarından biri; bir və ya bir neçə allahm “müqəddəslərin” – yəni fəvqəltəbiliyini bu ya digər növünün reallığma inamı əsas götürən dünya görüşü, davranış və spesifik fəaliyyət (kult). Üst qurumun elementi kimi D. müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: illyusior – kompensator, dünya görüşü, nizamlayıcı, kommunikativ və s. Funksiyalar. D. –allah ideyası ilə bərabər dini qüvvələrə bağlı əhvaliruhiyyə, hiss və təəssüratları da özündə birləşdirir. Dini etiqadlar kompleksinə, dini sitayişlər və yaxud ayinlər daxildir. Bəzi ehtimallara görə D. Yuxarı Paleolit dövründə (daş dövrü), 40-50 min il əvvəl meydana gəlmişdir və onun yaranmasında sosial və psixoloji köklər fərqləndirilir. D.-in təsnifatını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: 1. qəbilə - tayfa D.-ləri Bəşəriyyətin ilkin inkişaf dövründə insan təbiətindən asılı olduğu üçün, onda (insanda), fəvqəltəbii qüvvələrə inam doğurmuşdur, bütperəstliyin inkişafına xidmət etmişdir; 2. milli D.-lər. Bəzi xalqlarda etnik ümumiliyə əsaslanan, təsir dairəsinə görə və ərazicə məhdud olan milli D.-lər (yəhudilərdə-iudaizm, hindlilərdə-hinduizm, yaponlarda-sintoizm, çinlilərdə-konfusiçilik) yayılmışdır və 3. dünya D.-ləri (xristianlıq, islam, buddizm) – dünyanın bir neçə, yaxud əksər xalqları (millətləri, etnosları, irqləri və s.) arasında yayılmışdır.

D.-i ideologiyanın özəyini *teologiya* təşkil edir. D.-i ideologiya peşəkar ilahiyətçilərin dini təşkilatlar tərəfindən nizama salınan və təbliğ edilən ideyalar sistemidir. D.-i psixologiya isə, geniş dindar kütləsinin təsəvvürləri, hissləri, adət və ənənələrinin məcmusu olub, müəyyən dini ideyalar sistemi ilə bağlıdır.

DİN VƏ DÖVLƏT – din və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri; dinin dövlətə təsir səviyyəsi; dövlət-hüquq münasibət-

lərində dinin rolu. Dünya təcrübəsində din ilə münasibətlərini qurmaq baxımından iki kateqoriya dövlətlər mövcuddur: 1. dinin dövlətdən ayırması prinsipi üzərində qurulan dövlətlər və; 2. dini təmayüllü dövlətlər (misal: İslam Respublikası). Birinci halda : dövlət - dinin işlərinə və din dövlətin işlərinə qarışmır, hərçənd ictimai-siyasi münasibətlərə, siyasi, kriminogen sabitliyə təhlükə yaradan dini etiqadlar - dövlət tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər, bundan savayı; dövlət ruhani idarəsi tərəfindən deyil, məhz sırası vətəndaşlar tərəfindən idarə olunur (hakimiyyət xalqa məxsusdur); icbari təhsil dini təhsil ocaqlarında deyil, məhz orta (dünyəvi) məktəblərdə keçirilir; dövlət dini ayinlərə (misal üçün: dini kəbin, poliqamiya (çoxarvadlıq) və s.) hüquqi əhəmiyyət vermir, hərçənd bəzi dini bayramlar dövlət bayramları kimi qəbul edilə bilər; vətəndaşlar dini ayinlərin icra edilməsinə sövq edilmir və s. İkinci halda isə: ictimai-siyasi münasibətlər dini təməl üzərində qurulur; dini ayinlərə tam hüquqi qüvvə verilir; dini kitab qanunvericilik statusunu daşıyır; dövlət birbaşa və ya dolay yolla dini idarələr tərəfindən idarə olunur; dinə etiqad etməyən şəxsin – dövlətin idarəçiliyində iştirakı “yox” səviyyəsinə endirilir; hətta bu və ya digər şəkildə dini məcburiyyətlər tətbiq olunur və s.

DİREKTİV(A) (fransız *directive*, latm *dirigere*-yönəltmək, göndərmək) – yuxarı səlahiyyətli orqanın öz səlahiyyətləri çərçivəsində və məqsədlərinə uyğun bilavasitə tabe orqanların, şəxslərin ünvanlarına yazılı surətdə ünvanladığı-sərəncam, hökmlü göstəriş, istiqamət.

DİSKREDİTASIYA (fransız *discrédite*-etibarmı, nüfuzunu sarsıtmaq) – cəmiyyət, xalq qarşısında etibarmı, inamın düşməsinə, şərəf və ləyaqətin alçaldılmasına, hörmət və nüfuzun sarsıldılmasına yönəlmiş fəaliyyət. Subyekt baxımından D., qarşı rəqib tərəfindən aparıla bilər, eyni zamanda D.-ya məruz qalmış subyektin özü tərəfindən özü-özünü rüsvay

edici fəaliyyət, hərəkət (hərəkətsizlik) və nitqi ilə aparıla bilər. Çərçivə baxımından D. müəyyən sosial-mədəni, etik, hüquqi, diplomatik sərhədləri qorumaqla və ya həmin sərhədləri pozmaqla aparılır. Vasitə baxımından D. kütləvi informasiya vasitələri (KİV), kütləvi yığıncaqlarda istifadə edilən məruzələr, bəyanatlar, stendlərdə, divarlarda və s. çəkilmiş karikaturalar, qeyri-qanuni həbslər, azadlıqdan məhrum etmələr vasitəsilə aparıla bilər. D. fəaliyyəti, adətən görə tale yüklü hadisələr öncəsi (misal: seçkilər, referendum, vacib qərarın qəbulu) qarşı, rəqib tərəfi xalq arasında gözdən salmaq və öz siyasi məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü bir növ siyasi üsuldür. D.-ya konkret şəxs məruz qala bilər, lakin bəzi hallarda, D.-ya ictimai birliklər (siyasi partiyalar), Hökumət və onun orqanları, beynəlxalq təşkilatlar və nadir hallarda hüquqi aktlar (Konstitusiya, qanunlar, qərarlar və s.) məruz qala bilər. D. son nəticədə, müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

DİSKRESİON HAKİMİYYƏT (fransız *discretionnaire*-şəxsi mülahizədən asılı olan; latm *discretio*-qəlbin ixtiyarı) – yüksək vəzifəli şəxsə (dövlət və hökumət başçısında, hətta Məhkəmə və digər inzibati orqanların vəzifəli şəxslərinə) müəyyən şəraitlə əlaqədar (misal: fəvqəladə, hərbi vəziyyətdə) öz istədiyi (lazım bildiyi) hərəkətlər, hətta qanundan kənar hərəkətlər etməsinə qanunla icazə verilən hüquq. D.H. ya universal xarakterli (yəni heç bir məhdudluğu yoxdur) və ya konkret xarakterli (yəni, misal üçün: istənilən vətəndaşın rabitə əlaqələrinin yoxlanılması hüququ; tabe olmayan vətəndaşları məhkəmə prosesi keçirilmədən cəzalandırmaq hüququ, vətəndaşları total şəkildə yoxlama və s. hüquqların müvafiq orqanlara verilməsi ilə) ola bilər. D.H. labüdlüyü ümumi (dövlət) maraqların qorunması ilə izah olunur.

DİSKRİMİNASİYA (latm *discriminatio*-fərqləndirmə, ayırma) – insanlar arasında dini, irqi, milli, cinsi, vətəndaşlıq,

sosial, siyasi mənsubiyyətinə görə, mülki vəziyyətinə görə, sosial-siyasi, dini və s. baxışma görə dövlət orqanları tərəfindən məqsədyönlü şəkildə, etik, humanist və qanun normalarına zidd olaraq (bəzi hallarda qanun çərçivəsində) fərq qoyulması, ayrı-seçkilik, yəni müəyyən insanları digərlərindən üstün tutma, digərlərinə isə müxtəlif formada təzyiq göstərmə, məhrum etmə. Qanun çərçivəsində D. cərgəsinə, misal üçün: seçki hüququndan məhrum etmə (seçkilərdə yalnız dövlətin vətəndaşları iştirak edə bilər, nə əcnəbilər, nə də apatridlər seçkilərdə iştirak edə bilməzlər) və ya hərbi xidmət keçmə (bu yalnız dövlət vətəndaşlarının hüquqi vəzifəsidir, nə əcnəbilərin, nə də apatridlərin hüquqi vəzifəsi deyil) – aid etmək olar. D. konkret olaraq bəzi insanlara müəyyən hüquqlar, imtiyazlar, üstünlüklər, güzəştlər verilməsində və digər insanları həmin hüquq və imtiyazlardan məhrum etməsində və, hətta normal yaşayış şəraitindən də məhrum etməsində özünü biruzə verir. D. qeyri-demokratik və qeyri-tolerant dövlətlərə və xalqlara xasdır.

DİSSİDENT (latm *dissidere*-razılaşmayan) – ilk öncə orta əsrlərdə Avropa dövlətlərində kilsədən ”üzdöndərlərə”, sonralar isə “D.” termini vahid siyasi partiyalı, vahid ideologiyalı dövlətlərdə mövcud rejimlə razılaşmayan, onun əleyhinə çıxışlar edən və, hətta fəaliyyət göstərən vətəndaşlara şamil edildi. D. bir qayda olaraq, yüksək təhsilli, ziyalı şəxsdir, müxalifətin “yox” dərəcəsinə olan sərt, qeyri-demokratik rejimli dövlətlərdə, böyük riskə gedən və buna görə də məhrumiyyətlərə məruz qalan, demək olar ki, müxalifəti əvəz edir. Baxışlarımıza, mövqelərinə görə D.-lərə qarşı dövlət orqanları tərəfindən müxtəlif təzyiqlər tətbiq edilir, o cümlədən: işdən çıxarma, həbsə alma, xaricə qovulma və hətta, “ruhi xəstə” damğası ilə müalicə dispanserinə məcburi yerləşdirmə və s. D.-liyin əsas məqsədləri: demokratik ideyaların və dəyərlərinin siyasi plüralizmin,

hüquqi dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin, azad iqtisadiyyatın və digər Ali dəyərlərin formalaşdırılması və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

DİVERSİFİKASIYA (latm *diversus*-müxtəlif, fərqli və *facere*-düzəltmək, etmək) – fəaliyyət dairəsini genişləndirmək, dar ixtisaslı iqtisadi obyektin öz gəlirinin artırılması, rəqabətə davamiyyət, üzdəqalma və s. məqsədləri ilə, özünün (ilkın dar ixtisası) fəaliyyətini genişləndirərək, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə də məşğul olması, yəni öz kapitalını iqtisadiyyatın digər sahələrinə də sərmayəsi.

DOLAYI SEÇKİLƏR (çoxdərəcəli seçkilər) – Deputatlarının nümayəndəli (təmsilçi) orqanın tərkibinə (misal: Hindistan Parlamenti) və ya, bəzi dövlətlərdə Prezidentin (misal: ABŞ) ya əhalinin seçdiyi seçicilər (seçkiçilər) və ya aşağı nümayəndə orqanların Deputatları və yaxud hər ikisi daxil olan aşağı seçkili orqanlar və yaxud seçki kollegiyaları tərəfindən seçilməsini nəzərdə tutan mürəkkəb seçki sistemi; digər mənbələrdə iki (və ya azpilləli, misal: Fransada senatın bir hissəsi formalaşması, vətəndaşlar (seçicilər) Bələdiyyə müşavirlərinə səs verirlər, onlar isə Senatorları seçən nümayəndələri təyin edirlər) pilləli seçki sistemi; *birbaşa* seçkilərə alternativ.

DOLAYI VOTUM – proporsional seçki sistemi zamanı səslərin nəticələrinin müəyyən edilməsi; bu zaman müəyyən namizədə verilmiş səslərin seçki kvotasını aşan bir hissəsi həmin partiya siyahısında olan, növbəti namizədə verilir.

DOTASIYA (orta latm *dotatio*-bəxşiş, qurban, latm *dotare*-təchiz, təmin etmək sözündən) – dövlət idarə, müəssisə, təşkilatların, inzibati vahidlərin və bəzi hallarda isə qeyri-dövlət qurumlarının (misal: Bələdiyyələrin, nadir, fəvqəh hallarda iri kommərsiya təşkilatlarının) daxili büdcələrinin balansını pozulduqda, maliyyə kəsiri yarandıqda və, bəzi hallarda planlaşdırılmış itkilər olduqda, həmin maliyyə

balansım tarazlamaq, kəsir və itkiləri ödəmək (yerini doldurmaq) məqsədilə dövlət büdcəsindən verilən yardım-pul (təxsisat). Elmi tədqiqatların aparılması üçün də, D. ayrılır. Ümumiyyətlə D. müstəsna halda istifadə edilir.

DÖŞ NİŞANLARI – vətəndaşları müxtəlif fəaliyyət sahələrində (peşə, müdafiə, sosial-mədəni və s.) xüsusi xidmətlərinə görə, qabaqcıl əməyə görə və ya digər yüksək nailiyyətlərə görə mənəvi həvəsləndirmə formalarından biri. Mərkəzi respublikada, yerli dövlət və ictimai orqanlar, habelə ayri-ayrı idarələr, müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən təsis edilir. D.N. haqqında müvafiq əsasnamələrdə onunla mükafatlandırılan şəxslərin dairəsi və onların hansı xidmətlərə görə təltif edilməsi göstərilir. D.N. fərqlənmiş şəxslərə ictimai yığıncaqlarda (nadir halda fərdi şəkildə), təntənəli surətdə, ya müstəqil şəkildə və ya fəxri adla birlikdə təqdim edilir. D.N. ilə təltif etmənin üstün cəhəti ondadır ki, o (D.N.), öz sahibinə müəyyən imtiyazlar verə bilər.

DÖVLƏT – mürəkkəb tarixi proseslərdən əmələ gələn, ictimai inkişafın məhsulu; özünəməxsus olan bütün atributlara (ərazisi, sərhədləri, paytaxtı, rəmzləri, hakimiyyəti, vətəndaşları və s.) malik olan beynəlxalq hüququn mühüm subyekti; cəmiyyətin siyasi sisteminin mərkəzi və əsas elementi; 1. D. hər bir cəmiyyətin təbiətindən irəli gələn, sosial-siyasi məsələləri və ümumi işləri yerinə yetirilməsi üçün vacib olan, siyasi hakimiyyətli təşkilatdır. 2. O (D.), D.-in əsas mexanizmlərinin müntəzəm surətdə fəaliyyət göstərməsinə təminat verən, cəmiyyətin qanunvericilik təşəbbüsünün icraçı orqanı şəklini alır. 3. D., bütün cəmiyyəti əhatə və idarə edən, təhlükəsiz yaşamaq imkanlarını və sosial-iqtisadi təminatları yaradan, ictimai münasibətləri tənzimləyən, zəruri hallarda məcburiyyət vasitələrindən istifadə edən və bu məqsədlərlə, cəmiyyətin rəsmi nümayəndəsi kimi çıxış edən, dövlət-hakimiyyəti sistemini təşkil edən,

kütləvi siyasi hakimiyyətə arxalanan, siyasi sistemin əsas institutudur. 4. Cəmiyyət - D. və onun strukturalarını yaradır ki, onların vasitələri ilə cəmiyyətin tələbatları ödənilsin, qarşıya çıxan problemlər həll edilsin, rahat və stabil yaşayış fəaliyyət göstərilməsi üçün şərait yaradılsın və onun (cəmiyyətin) maraqları təmin edilsin və s. 5. Eyni zamanda, D.-in ali məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü, məcburiyyət və ya “güc” vasitələrindən tətbiq edilmədən və ya tətbiqi təhlükəsi olmadan, D.-in fəaliyyət göstərməsi (mövcudluğu), mümkündür. (Məcburiyyət və ya “güc” vasitələri deyəndə, polisi, Məhkəməni, Prokurorluğu və s. başa düşmək lazımdır). D.-in funksiyaları - onun mahiyyətini və sosial təyinatını ifadə edən və konkretləşdirən D. fəaliyyətinin əsas istiqamətləridir. Onlar iki istiqamətə haçalanır: D.-in daxili və xarici funksiyaları. D.-in daxili funksiyalarla isə, sosial-iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elm və təhsilin inkişafına nail olunması, vergilərin və rüsumların yığılması, sabitliyin və mülkiyyətin qorunması və digərləri daxildir. D.-in xarici funksiyalarla, D.-in maraqlarının qorunması və müdafiəsi, beynəlxalq münasibətlərin (o cümlədən, iqtisadi münasibətlərin) inkişaf etdirilməsi və digərləri daxildir.

DÖVLƏT BAŞÇISI – dövlətin Ali təmsilçisi hesab ediləndə dövlətin Ali vəzifəli (monarxiyada-Ali titullu) şəxsi, əsasən fərdi şəxsi (misal: Prezident, (Parlamentarizmdə) - Baş Nazir; (monarxiyalı dövlətdə) – kral, əmir, sultan; (teokratoyalı dövlətlərdə - Papa, Şeyx, Ayətullah)), bəzi hallarda isə kollegial orqanlar (misal: Rəyasət heyəti, Dövlət şurası; (təpartiyalı sistemli dövlətdə) – Partiyanın Siyasi Bürosu). Demokratik dövlətdə (o cümlədən, Konstitusiyalı monarxiyada) – D.B.-nin səlahiyyətləri Konstitusiyada və Konstitusion qanunlarda müəyyənləşdirilir; absolyut monarxiyada D.B.-nin səlahiyyətləri qeyri-məhdudur; teokratik dövlətlərdə isə, D.B.-nin səlahiyyətləri dini kanonlarla

müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq D.B.-ları (Prezident, Baş Nazir) dövlətin İcraedici hakimiyyətinin başçılarıdır; absolyut monarxiyalı dövlətlərdə onlar (D.B.-ları) həm İcraedici, həm Qanunverici, həm də Məhkəmə hakimiyyətinin başçılarıdır; teokratik dövlətlərdə isə D.B. fəvqəladə səlahiyyətli başçıdır. D.B.-nm formalaşması qaydaları da, bir-birindən fərqlənir: Demokratik dövlətdə D.B.-ya birbaşa (Azərbaycan, Rusiya, Meksika və s.), ya dolayı (ABŞ, Argentina və s.) və ya çoxdərəcəli (İtaliya, Almaniya, Hindistan və s.) seçkilər vasitəsilə xalq tərəfindən seçilir; monarx titulu-irsən (valideynlərdən-övladlara) keçir; teokratik rejimli dövlətlərdə isə - D.B.-ları Ali ruhani orqanı tərəfindən seçilir.

DÖVLƏT FORMALARI – bir qayda olaraq, dövlətin Konstitusiyasmda və onun əsasında qəbul edilmiş digər normativ aktlarda müəyyənləşdirilən dövlətin daxili quruluşunun xüsusiyyətləri, dövlət hakimiyyəti orqanlarınm strukturu və təşkilati qaydaları, onların biri-biri ilə və əhali ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri, inzibati-ərazi bölgüsünün spesifikasiyası və, o cümlədən, təşkilati-idarəçilik fəaliyyətində istifadə edilən metodlar kateqoriyasmm göstəricisidir. Dövlət formasını müəyyənləşdirmək üçün, onun üç əsas göstəricisinə nəzər yetirmək vacibdir: 1. Dövlət idarəçilik forması (respublika, monarxiya) - bu, dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarınm formalaşma qaydasını və quruluşunu, onların biri-biri ilə və xalq ilə qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə edir, yəni “kim və necə dövləti idarə edir” sualına cavab verir. 2. Dövlət quruluşu forması (unitar, federativ və konfederativ) - dövlətin ərazi strukturunun, mərkəzi və yerli inzibati-ərazi vahidlərinin hakimiyyətlərinin hüquqi əlaqəsinin göstəricisidir. Özüünün quruluş formasına görə dövlətlər sadə (unitar), mürəkkəb (federativ) kateqoriyalarda bölünürlər və xüsusi kateqoriya dövlətlər birliyi (konfederasiya) elmə bəllidir. 3. Dövlət-hüquqi rejim (demokratiya, avtoritarizm və totali-

tarizmə), dövlət idarəçiliyində istifadə edilən üsul və vasitələrin göstəricisidir.

DÖVLƏT QULLUĞU – dövlət orqanlarınm səlahiyyətlərinin, vəzifə və funksiyalarınm həyata keçirilməsi sahəsində peşəkar fəaliyyət; Konstitusiyaya və digər qanunlara uyğun olaraq dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarınm həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularınm öz vəzifə səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi. D.Q. heyətinə Ali nümayəndəliyi (təmsilçi) orqanların (Parlament), İcra və Məhkəmə hakimiyyəti, habelə digər dövlət orqanlarınm aparatında dövlət vəzifələri və funksiyalarınm yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan şəxslər (vəzifələr) daxildirlər.

DÖVLƏT SATINALMASI (kontraktasiya) – müstəsna hallarda, dövlətin hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və ya iqtisadi münasibətləri tarazlaşdırmaq (defisiti aradan qaldırmaq) məqsədləri ilə dövlətdaxili və ya xarici qurumlardan (bəzi hallarda, fərdi şəxslərdən) kənd təsərrüfatı və ya sənaye mallarınm – “kantraktasiya müqaviləsi” üzrə alınması. Belə halda, qiymətlər tərəflərin qarşılıqlı razılaşması ilə (nadir halda, vahid qiymət standartı üzrə) müəyyənləşdirilir və dövlət büdcəsindən ödənilir. D.S. həmçinin dövlətin (xalqm) sosial-mədəni irsinin qorunması naminə, onun tarixinə aid maddi-mənəvi nemətlərin müzey və arxiv fondu üçün fiziki və hüquqi şəxslərdən, yaxud başqa dövlətdən alınması ilə də baş verə bilər. Bax həmçinin *həcz*.

DÖVLƏT SƏRHƏDLƏRİ – dövlət ərazilərinin hüdudlarını müəyyən edən xətlər; dövlətin suverenliyinin və yurisdiksiyanın yayıldığı ərazilərinin çərçivəsi; iki və s. dövlət arasında və ya dövlət ilə neytral zona arasında yerin tək, quru, su, hava və, hətta yaxın səma boyunca, şaquli istiqamətdə keçən düz xətt. D.S. təbii və süni sərhədlərə bölünürlər. Təbii sərhədlər dedikdə, təbiət tərəfindən mürəkkəb geoloji inkişafın nəticəsində yaranmış relyef (o cümlə-

dən: dəniz, çaylar, dağ zirvələri, dağ cərgəsi (dənizaltı dağlar) və s.) nəzərdə tutulur; süni sərhədlər dedikdə isə, insan əməyi ilə yaranmış mühəndis tikili qurğular (o cümlədən: dəmir, beton çəpərlər, sərhəd dirəkləri, bəzi hallarda, hətta hərbi istehkam qurğuları və s.) və sərhəd işarə qurğuları nəzərdə tutulur. Hər bir dövlətin sərhəddi bir qayda olaraq, müvafiq hərbişədirilmiş sərhəd qoşunları (xidmətləri) tərəfindən qorunur, bundan savayı D.S. beynəlxalq hüquq tərəfindən qorunur. D.S. toxunulmazdır.

D.S. mürəkkəb tarixi-siyasi və (bəzi hallarda) hərbi proseslərin nəticəsində formalaşır. Dövlətlərarası sərhədlər müvafiq dövlətlərarası sazişlə müəyyən edilir, belə saziş bəzi hallarda heç də həmişə rahat başa gəlmir. D.S vacib geosiyasi, hərbi, iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir.

DÖVLƏT SİRRİ – dövlət tərəfindən xüsusi mühafizə edilən mühüm, dövlət əhəmiyyətli hərbi, iqtisadi və siyasi xarakterli məlumat. D.S.-ni təşkil edən məlumatların siyahısı - dövlətin iqtisadi qüdrəti, müdafiə qabiliyyəti və təhlükəsizliyi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. D.S.-ni qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. D.S.-nin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə D.S.-ni təşkil edən məlumatlarla əlaqədar sənədlərin tərtibi, saxlanması və onlardan istifadə edilməsi qaydaları, eləcə də D.S. sayılan məlumatlarla əlaqədar predmetlərin saxlanması və istifadə qaydaları müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilmiş qaydanı pozmaqda (bu, D.S.-in yayılmasına, müvafiq sənədlərin itirilməsinə səbəb olarsa) təqsirli sayılanlar dövləti cinayətlərə görə - cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

DÖVLƏTİ CİNAYƏTLƏR – cinayət hüququna görə dövlətin ən mühüm mənafeyinə qəsd edən və buna görə də, xüsusilə böyük ictimai təhlükə təşkil edən ən ağır cinayətlər. Xüsusi təhlükəli D.C. – dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, təhlükəsizliyi və müdafiə qabiliyyətinə, iqtisadi

potensialma qarşı yönəlmiş, onun (dövlətin) siyasi sisteminə qarşı yönəlmiş ictimai təhlükəli əməllərdir (vətənə xəyanət, cəsusluq, terror, diversiya və s. dağıdıcı və pozucu fəaliyyət). Bundan savayı, digər ictimai təhlükəli əməllər də (milli, irqi ayrı-seçkilik, kütləvi ixtişaş, qeyri-qanuni hərbiyəşdirilmiş, silahlandırılmış birləşmələr yaratma (banditizm), fərarilik, kontrabanda (qaçaqmalçılıq) pul və qiymətli kağızlarm qeyri-qanuni hazırlanması və tədavülə buraxılması, dövlət əmlakını mənimsəmə, rüşvətxorluq (korrupsiya) və s.) – D.C. hesab edilir. D.C. bütün cinayətlərdən ən ağır cinayətlər olduğuna görə, müvafiq olaraq ən ağır cəza ilə cəzalandırılır.

DÖVLƏT(İN) RƏMZLƏRİ (latm *anoloqu symbolon*) - dövlətin əsas atributlarındandır və onun suverenliyinin rəsmi nişanələridir. Dövlət rəmzləri cərgəsinə: dövlət bayrağı, dövlət gerbi və dövlət himni daxildirlər. D.R.-i Konstitusiyaya ilə və müvafiq Konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən edilir. Yuxarıda sadalanan D.R.-nin siyahısı qətidir və əlavə heç bir şey D.R. ola bilməz.

DUALİSTİK MONARXIYA (latm *dualis*-ikili) – Konstitusion monarxiyanın iki formasından biri (digər forması Parlamentli monarxiyadır). Absolyut monarxiyadan – Parlamentli monarxiyaya tarixi keçid formasıdır. D.M. şəraitində monarxın səlahiyyəti Konstitusiyaya ilə müəyyən qədər çərçivələnsə də, o (monarx) yenə də geniş səlahiyyətlərə malikdir. D.M.-nin mövcudluğuna, eyni zamanda demokratik institutların, demokratik idarəçilik üsullarının zəif inkişaf olması imkan yaradır və hakimiyyət faktiki olaraq monarxın əllərində cəmləşir. D.M. ona görə dualistik adlanır ki, burada Hökumət həm monarxa, həm də Parlamenta hesabatlıdır (məsuldür), lakin reallıqda monarxa tabedir. Monarxın səlahiyyətlərinə: Parlamentin aşağı palatasına üzvlər) təyin etmək, Parlamenti buraxmaq, Parlament qanunlarına *veto* qoymaq və s. aiddirlər. D.M.-nin bariz nümunəsinin müasir dövrdə:

İordaniya, Mərakeş, Nepal, Tailand və s. ölkələrin simasında görmək olar.

DÜNYƏVİ DÖVLƏT – 1. xalq hakimiyyəti, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, şəxsiyyətin hüquqi mövqeyi və digər ümumbəşəri dəyərlərin quruluşu və inkişafı ideyaları, - qarşımda məqsəd kimi qoyur. D.D. - özündə qanunun aliliyini, hammm qanun qarşımda bərabərhüquqlu olmasını, şəxsin toxunulmamazlığını, mülkiyyət təhlükəsizliyinin təminatını, sosial bərabərliyin bərpasını və S. cəmləşdirir. D.D. şəraitində sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi sahələrdə ictimai münasibətlərin inkişafı üçün geniş imkanlar açılır. Demokratiya - D.D.-in ayrılmaz hissəsidir.

Hüquqi dövlətlə, D.D.-in ümumi ali məqsədləri olsa da, eyni zamanda, onların bəzi funksional fərqləri mövcuddur: hüquqi dövlət, qanunçuluğun, hüquq qaydasının, hüquq münasibətlərin və onunla əlaqəli digər münasibətlərin inkişafını və mühafizəsini rəhbər tutduğu halda, D.D., hüquqi münasibətlərin inkişafı ilə yanaşı digər ümumbəşəri nailiyyətlərin də tətbiqini rəhbər tutur, o cümlədən: hüquqi, sosial-siyasi, iqtisadi və digər sahələrin inkişaf nailiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Lakin, D.D.-in inkişafı və təkmilləşməsi bilavasitə qanunçuluğun inkişafı və təkmilləşməsi ilə əlaqədərdir. 2. Bəzi elmi mənbələrdə, D.D. qeyri-dini dövlət kimi qələmə verilir, “dini dövlət” anlayışının antonimi kimi qəbul edilir.

E

EKOLOGIYA (yunan. *oikos* - məskən, vətən) – 1. təbiətin vahid sistemi. E. dedikdə - ətraf təbii mühit başa düşülür, bu, təbii obyektlər və təbii resurslar, o cümlədən: torpaq, su, atmosfer, hava, təbii ehtiyatlar, heyvanat və bitki aləmi, iqlim və yaxın kosmos, onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti, yəni təbii sistemlərin məcmuəsidir; 2. biologiyanın bir şöbəsi; orqanizmlərin bir-biri ilə və ətraf mühit ilə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən

elm. Müasir E., eyni zamanda cəmiyyətlə biosfer arasında qarşılıqlı münasibətləri (təsiri) haqqında elm (yaxud elmlər kompleksi) kimi başa düşülür. “E.” anlayışını elmə 1866-cı ildə alman zooloqu E.Hekkel daxil etmişdir.

EKOLOJİ KRİZİS (böhran) - müasir qlobal ekoloji krizisi, insan cəmiyyətinin təbiət ilə münasibətlərində və ekoloji sistemdə tarazlığın pozulması kimi, müəyyən etmək olar. Ekoloji krizis - bəşəri tarixə həkk olunmuş, cəmiyyətin ətraf mühitə istismarçı münasibət praktikası (təcrübəsi) və biosferin özünübəpa etmə naminə, təbii qaydada biogeokimyəvi proseslər sisteminin hifz etmə qabiliyyəti arasında ziddiyyətlərin hələ də həll olunmamasının qanunauyğun nəticəsidir. Elmi-texniki tərəqqinin, insan kütləsinin sürətlə artmasının, təbiətə və onun sərvətlərinə istismarçı münasibətinin nəticəsində təbiətə insanın təzyiqini dəfələrlə artırmışdır. İnsanın təbiətə vurduğu zərər bərpa oluna bilən və bərpa olunmaz baxımdan üç istiqamətdə baş verir: 1) ətraf mühitin çirkləndirilməsi; 2) təbii ehtiyatların tükənməsi; və 3) təbii mühitin dağıdılması.

Təbiət deqradasiya edilir (tənəzzülə uğrayır), onunla bərabər bəşəriyyət deqradasiyaya məruz qalır, bu o deməkdir ki, yeni gələn nəsillər özlərinin fizioloji və intellektual (zehni) natamamlığı ilə (nakamlığı ilə) fərqlənəcəklər.

EKSPANSİYA (latm *expansio*-yayıma, genişlənmə) – inhisarçı birliklərin və qrupların, bəzi hallarda dövlətlərin hökmranlıq dairələrini genişləndirilməsi; istər iqtisadi (misal: kapital ixracı, inhisarçılıq), istərsə də qeyri-iqtisadi metodlarla (misal: işğal etmə, diplomatik təzyiq) həyata keçirilir.

EKSPPROPRIASİYA (latm *ex-...dan, ...dən* şəkilçisi və *proprius*-xüsusi) – 1. (hüquq) əmlakın (mülkün) dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən məcburi surətdə (əvəzsiz, yaxud haqqı ödənilməklə) özgələşdirilməsi. E. müsadirə və ya rekvizisiya formasında həyata keçirilir. Əgər *milliləşdirmə* -

alınmış əmlakın (mülkün) - dövlət hesabına keçirilməsini nəzərdə tutursa; E.-alınmış əmlakın (mülkün) ya dövlət hesabına və ya digər şəxsin hesabına keçirilməsini nəzərdə tutur; 2. adətən dövlət çevrilişləri, inqilablar nəticəsində bir sosial təbəqənin öz əmlakından, hətta əvvəlki sosial mövqeyindən iqtisadi yolla və ya zorakılıqla məhrum etməsi, (misal: Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra, dərhal Sovet dövləti burjuva təbəqəsinin əmlakını (mülkiyyətini) – E. etmişdir); 3. ekspropriatorların E. edilməsi qəsbkarların mülkiyyətindən məhrum edilməsi.

EKSTREMİZM (rus *экстремизм*; fransız *extrémisme*, latın *ekstremum*, *ektremus*-kənar, son hədd, sərhəd sözündən) – sisyasətdə, ideologiyada, mübarizədə ifrat baxışlara, tədbirlərə olan meyli. Mübahisəli məsələlərin, problemlərin demokratiyaya, hümanizmə kompromissə zidd olaraq həll etməsinə cəhd. Pluralizmi inkar edərək – boykot, tətill, blokada, eləcə də zorkılıq, terror və s. tədbirləri vasitəsilə öz mövqeyinin başqalarına qəbul etdirilməsi cəhdi. İqtisadi, sosial, milli siyasətin yürüdülməsində buraxılan qüsurlar və nöqsanlar, problemlərin vaxtında və dürüst həll edilməməsi, islahatların gecikdirilməsi (qeyri-effektiv idarəçilik), siyasi sistemin və institutların müxtəlif növ deformasiyaya uğraması, sosial-iqtisadi, hüquq ədalətsizliyi, ağır yaşayış şəraiti, insanların yanlış mövqeyi (baxışları) təsiri altma düşməsi və s. E.-nin kökünü qidalandırır.

ELEKTORAT (fransız *electeur*-seçirəm) – seçici korpusu: 1. aktiv seçki hüququna (dövlətin vətən-dışı olan, 18 yaş həddinə çatan (lakin, müxtəlif ölkələrdə həmin yaş həddi fərqli ola bilər), fəaliyyət qabiliyyəti olan), yəni seçmək hüququna malik olan bütün ölkə vətəndaşlarının məcmusu; 2. seçkilərdə konkret namizədə (şəxsə, bir qrup şəxsə, siyasi partiya, partiyalar blokuna) və ya konkret ideologiyaya, siyasi, sosial-iqtisadi proqrama, mövqeyə, həmçinin referen-

dumda konkret ideologiyaya, siyasi, sosial-iqtisadi proqrama, mövqeyə öz seçici səsini verməyə hazır olan, (səsini verən) ümumi seçicilər saymm konkret nisbət faizi ilə hesablanan (aktiv seçici hüququna malik olan) seçicilər məcmusu. Həmin E.-ı şərti olaraq daimi və keçici E. qruplarına bölmək olar.

EMANSİPASIYA (latm *emancipatio*-hərfi mənası: ata hakimiyyətindən oğlunu formal olaraq azad edilməsi) – asılılıqdan və tabelikdən, əsarətdən (zülmətdən) alçalmalardan, mövhumatdan (xürafatdan) və bütün əskiliklərdən, köhnəliklərdən azad edilməsi, bərabərhüquqluğun, sərbəstliyin (müstəqilliyin) verilməsi. Həmin termin bir qayda olaraq, qadmlara sərbəstlik və bərabərhüquqluluq verilməsi mövzusunda istifadə edilir; qadmların ailə və ictimai təzyiqdən azad edilməsi, kişilərlə bərabər iqtisadi, siyasi hüquqların verilməsi mənasını daşıyır və buna – “*qadınların emansipasiyası*” deyilir. E.-nm məğzi ondan ibarətdir ki, o (E.), insana ləyaqətli, məziyyətli münasibət göstərilməsini tələb edir, insani münasibətləri tərənnüm edir. İnsana layiq olan quruluş, yalnız demok-ratiyadır, hansmm ki, ali məqsədi insanlara geniş və bərabər hüquqların verilməsindən, müxtəlif təhdidlərdən azad olunmasmdan, insanın hərtərəfli inkişaf etməsindən ötrü hər cür şəraitin yaradılmasından və s. ibarətdir.

EMİQRASIYA (latm *emiqrare*-çıxıb getmək) – bax *miqrasiya*.

EMİSSAR (latm *emissarius*-nümayəndə) – bir sıra təşkilat və ya dövlət təşkilatı tərəfindən müəyyən qeyri-rəsmi (çox zaman məxfi) tapşırıqla başqa bir təşkilata və ya ölkəyə göndərilən şəxs. E. göndərilməsi müəyyən şəraitdə bir təşkilat (və ya dövlət) tərəfindən başqa bir təşkilatın (və ya dövlətin) daxili işlərinə qarışmasını kimi qiymətləndirmək olar.

EMİSSIYA (latm *emissio*-buraxılış) – pulları, banknotları (bank biletlərinin) və ya digər qiymətli kağızları hasil etməklə

tədavülə buraxılması. E. həm müstəqil kommersiya təşkilatı, həm də mərkəzi dövlət orqam (Mərkəzi (Milli) Bank) tərəfindən həyata keçirilə bilər. Müstəqil bank aksioner (səhmdar) cəmiyyət, digər maliyyə-kredit təşkilatı E.-ni banknotların (aksiyaların) səhmlərin, istiqraz vəərəqlərinin tədavülə buraxılması ilə həyata keçirir, belə halda həmin qiymətli kağızların real kapital ilə təmin edilməsi, həmin müstəqil kommersiya təşkilatının üzərinə düşür, hərçənd burada dövlət qanunları tərəfindən müəyyən tələblər irəli sürülə bilər (onların valyuta, qızıl, əmlak, mülk və s. ilə təmin edilməsi tələbi). Pulun (milli valyutanın), dövlət istiqraz vəərəqəsinin çap edilməsi və tədavülə buraxılması səlahiyyəti yalnız dövlətə (Hökumətə, Mərkəzi (Milli) Banka) məxsusdur, digər şəxslər tərəfindən (müvafiq razılaşma olmadan) dövlət qiymətli kağızlarının E.-sı qanunla qadağan edilir, üstəlik bu – müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər. Dövlət qiymətli kağızları – dövlətin qızıl və valyuta fondu ilə və dövlətin digər aktivləri ilə təmin edilir.

ETİBARSIZ SEÇKİLƏR – seçki prosesində vətəndaşların (seçicilərin) seçki hüquqlarının seçki komissiyaları, dövlət məmurları (öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməklə) ictimai-siyasi təşkilatlar (partiyalar) və ya fərdi şəxslər tərəfindən kobud şəkildə pozulması (seçki komissiyalarının müstəqil, təminatlı olmaması, onların işinə müda-xilə, səsvermə qaydalarının pozulması, səslərin düzgün hesablanmaması və s.) nəticəsində - seçkilərin və onların saxta nəticələrinin vətəndaşlar (cəmiyyət), xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilməməsi.

ETİMADSIZLIQ VOTUMU - Parlament idarə-etmə forması olan dövlətdə Hökumətin və ya ayrıca Nazirin siyasi xəttinin, fəaliyyətinin Parlamentin aşağı palatası tərəfindən bəyənilməməsinin rəsmi surətdə bəyan edilməsi. Qanunvericilik (Konstitusiya) E.V. Parlament tərəfindən qəbul

edilməsi üçün Deputat səslərin sayı üçün minium limiti müəyyənləşdirir, Hökumətə və ya ayrıca Nazirə Parlament tərəfindən E.V. irəli sürüldükdə həmin Hökumət və ya Nazir dərhal istefaya göndərilir, lakin yeni Hökumətin və ya Nazirin seçilməsinə (təyin olunmasma) qədər müvəqqəti olaraq fəaliyyət göstərə bilər. Bəzi dövlətlərdə isə Parlamentin özünə Hökumət tərəfindən E.V. irəli sürülməsinin mümkünlüyü qanunvericilikdə (Konsititusiyada) təsbit edilir.

ETNOKRATIYA (yunan *éthnos*-tayfa, xalq və *kratos*-hakimiyyət) – çoxmillətli dövlətdə siyasi - hüquqi rejim (demokratik və ya qeyri-demokratik) mövcudluğundan asılı olmayaraq dövlət hakimiyyətinin daima bir xalqm (bir qayda olaraq titullu, aparıcı, sayca çoxluq təşkil edən, başqa xalqları öz ətrafında cəmləşdirə bilən, tarixən dövlətin taleyini həll edən, ələxsus siyasi baxımdan fəal olan xalqm) əlində olması. Misal: Rusiya Federasiyasında 150-dən artıq xalqm (millətlərin, tayfaların, etnosların) nümayəndələri yaşayır, lakin həmin dövlət məhz rus (slavyan) xalqı tərəfindən idarə edilir. Eyni zamanda, tarixi təcrübədən bəllidir ki, bəzi hallarda say baxımından özündən dəfələrlə artıq əhalisi olan dövlətləri, xalqlar – bir tayfa və ya kiçik bir xalq idarə edir. Misal üçün: İran tarixində, bu dövləti Azərbaycan xalqının qacar tayfası, əfqan xalqının zəndi tayfası və s. idarə ediblər.

EVAKUASIYA (latm *evacuatio*, *evacuare*-boşaltmaq, uzaqlaşdırmaq sözündən) – boşaltma, boşaldılma, təxriyyə: 1. düşmənin hücumunun mümkünatı olduqda və ya bu artıq baş verdikdə, eləcə də təbii fəlakət təhlükəsi olduqda, bundan savayı müvafiq ərazilərdə dövlət əhəmiyyətli tikinti-montaj işlərinin aparılması layihələşdirildikdə, həmin ərazidə əhalinin, müəssisələrin, idarələrin maddi və mədəni sərvətlərinin daimi (və ya müvəqqəti) olaraq, daha əmin yerlərə köçürülməsi; 2. yaralıların, xəstələrin, əsirlərin, habelə qəni-

mət və maddi vəsaitlərin hərbi əməliyyat meydanından daha təhlükəsiz yerlərə (cəbhə arxasına) köçürülməsi; 3. hərbi qoşunların əvvəlcə tutduqları ərazilərdən (daxil olduğu, mövcud olduğu) ərazilərdən çıxarılaraq başqa yerlərə köçürülməsi.

Ə

ƏCNƏBİ – insanın xarici dövlətlə (dövlətlərlə) formal qeydiyyatla alınmış siyasi-hüquqi (vətəndaşlıq) əlaqəsində olması; xarici dövlət(lər) vətəndaşı. Ə.-lərin hüquqi vəziyyəti (statusu) dövlətin daxili (milli) qanunvericiliyi ilə (bəzi hallarda Konstitusiyada göstərməklə) və dövlətin tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq (ikitarəfli və çoxtərəfli) sazişlərlə, konvensiyalarla müəyyən edilir. Dövlət daxilində müvəqqəti və ya daimi yaşayan Ə.-lər bir qayda olaraq, “milli rejim” prinsipinə müvafiq dövlətin vətəndaşları ilə (müəyyən spesifik fərqlərlə) bərabər hüquq və azadlıqlara malikdirlər və bərabər hüquqi vəzifələr daşıyırlar. Burada “müəyyən spesifik fərq” deyəndə, misal üçün: Ə.-lərdə *siyasi hüquqların* (dövləti idarəetmə hüquqları) olmaması; dövlətin silahlı qüvvələrində hərbi xidmət keçmək vəzifələrin olması və s. başa düşülür.

Ə. gəldiyi dövlətin adət və ənənələrinə hörmət etməli, dövlətin, xalqın daxili işlərinə qarışmamalı, dövlətin, xalqın və vətəndaşların maraq və mənafeələrinə xələl yetirməməli, ələxsus dövlətin qayda-qanunlarına riayət etməlidir. Yalnız xüsusi hallarda (qanunsuz olaraq sərhəddi keçmə, vizada göstərilən vaxtdan artıq dövlətdə yaşama və s. hüquq pozuntuları törətdikdə) – Ə. dövlətin ərazisindən məcburi çıxarıla bilər, hətta ümumi əsaslarla məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bununla yanaşı, xarici (beynəlxalq) diplomatik və konsulluq idarələrinin əməkdaşları olan Ə.-lər xüsusi imti-

yazlara və immunitetlərə malikdirlər.

ƏDLİYYƏ (ərəb - ədalət, qanunçuluq) – bütün Məhkəmə və hüquq idarələri sistemi və onların fəaliyyətlərinin məcmusu, habelə Baş Məhkəmə idarəsini ifadə edən termin.

ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ - geniş ixtisaslı hüquqmühafizə orqanıdır. O, qanunçuluğun hər vasitə ilə möhkəmləndirilməsinə, dövlətin, hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafələrinin qorunmasına, cinayətkarlığa və onu törədən səbəblərə qarşı mübarizə aparılması məqsədlərinə, əhali arasında hüquqi biliklərin təbliğinə və qanunların izahına, Məhkəmə-ekspertizası idarələrin işinin təşkilinə, Məhkəmələrin işinin təşkilinə, qanunvericiliyin və qanunların tətbiqi təcrübəsini (praktikasını) təkmilləşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir, Məhkəmə qərarlarının icrası üzərində, dövlət notariusları və Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı (VVAQ) orqanları üzərində rəhbərliyi həyata keçirir, hüquqi şəxslərin qeydiyyatını aparır və s.

ƏFV – cinayət törətmiş şəxsləri tam və qismən cinayət cəzasından azad etmək, cinayət cəzasını yüngülləşdirmək, nadir hallarda isə məhkumluğu insanın üzərindən götürmək məqsədlərinə xidmət edən səlahiyyətli Ali hakimiyyət orqanı (dövlətin Prezidenti) tərəfindən qəbul edilən, Ali humanist akt. Bir qayda olaraq məhkumun Ə. olunması məsələsini onun (məhkumun) özü və ya qohumları dövlət orqanları və ictimai təşkilatların kollektivi, məhkum başqa dövlətin vətəndaşı olduqda, həmin vətəndaşlığı olduğu dövlət-dövlət başçısı yanında “əfv komissiyası” qarşısında müvafiq vəsatət qaldırmaqla, komissiyanın razılığı ilə və, nəhayət dövlət başçısının imzası ilə həll oluna bilər.

Ə. ilə *amnistiya* arasında fərq ondadır ki: birinci (Ə.) – dövlət başçısı tərəfindən həll olunduqda, ikinci (amnistiya) – Parlament tərəfindən həll olunur; əgər birinci həmişə fərdi xarakter daşıyarsa, ikinci normativ xarakter daşıyır, yəni

müəyyən kateqoriya insanlara şamil edilir; birinci hal xahişli vəsatət əsasında baş verirsə, ikinci hal üçün vəsatət tələb olunmur.

ƏHALİ – yer kürəsində, yaxud konkret qitə, ərazi, ölkələr qrupu, ölkə, ölkənin bir bölgəsi və ya yaşayış məntəqəsi (şəhər, qəsəbə) daxilində, daxili (eyni) qaydalarla həyata keçirən insanlar məcmusu; sakinlər; siyasətin mühüm subyektii: siyasi iqtisadda Ə. əmək ehtiyatların mənbəyi və istehlak subyektidir. Siyasi, iqtisadi, hərbi, təbiəti və s. amillər Ə.-nin say tərkibinin dəyişkənliyinə səbəb olur. Müxtəlif maraqları, mövqeləri, məqsədləri, hətta bir çox hallarda fərqli milli, etnik, dini təmsilçiləri özündə birləşdirən Ə. məvhumu – mürəkkəb sistemə malikdir. *Dövlət Ə.-si* anlayışı, *dövlət vətəndaşları* anlayışının analogiyasıdır. Ə. sakinliyinin elmi və sisteməlik öyrənilməsinə XVII əsrdən başlanılmışdır.

ƏKSİNQILAB (fransız analoqu *contre-révolution*) – cəmiyyətdə yetişən inqilabi əhvalruhiyyənin boğulmasına yönəlmiş və ya artıq baş vermiş inqilabdan sonra dövlətin formalaşan siyasi-hüquqi quruluşuna qarşı, inqilab nəticəsində formalaşan hakimiyyətə qarşı fəal mübarizə, köhnə siyasi-hüquqi quruluş uğrunda, hakimiyyəti əldə saxlamaq və yaxud (inqilab baş verdikdən sonra) hakimiyyəti geri qaytarmaq uğrunda fəal mübarizə. Ə. iki üsul və vasitələrlə aparılır: *ideoloji* - milli, dini, ədalət heysiyyətə toxunmaqla təbliğat, uydurma, şantaj, böhtan, iftira və s., o cümlədən, inqilabın səhvlərindən istifadə etmə və; *zorakılıq* – hərbi müqavimət, vətəndaş müharibəsi, qiyam, sabotaj, diversiya, terror və, hətta xarici “güc” vasitələrdən istifadə etmə və s. Mükəmməl hazırlanmış və aparılan Ə. öz qələbəsi ilə nəticələnmə bilər.

Sosiologiya elmi “*termidor qanunu*”nu irəli sürərək “hər bir inqilab hökmən Ə.-a gətirib çıxardır” tezisini hasil etmişdir.

ƏMƏK HAQQI – (maaş) – qanunla müəyyən edilmiş qaydada, tərəflərin razılığı ilə (dövlət minimumundan az olmamaq şərtilə) əmək müqaviləsində qeyd edildiyi miqdarda və şərtləndirilmiş işin yerinə yetirilməsinə görə, işçinin işə götürən tərəfdən milli valyuta ilə, nağd pul vəsaiti ilə, mükafatlandırılmasıdır. Ə.H. - bu, əmək hüquq münasibətinin vacib elementlərindən biridir; əmək müqaviləsini bağlamaqla tərəflər Ə.H.-nm miqdarı barəsində razılaşırlar. Ə.H., sərf olunmuş əmək qüvvəsinə ekvivalent (bərabər) olaraq ödənilir, hansı ki, hər dövrdə, dövrə uyğun fərqli ola bilər. Ə.H.-nm ödənilməsi, müxtəlif formalarda ola bilər, görülən işin xüsusiyyətinə müvafiq olaraq, Ə.H. bir dəfəlik və ya daima, qrafikə uyğun (gündəlik, həftəlik, aylıq, kvartallıq və s.), işəməz, vaxtəməz, ümumi görülmüş işin müəyyən faizi miqdarında, dövlət və qeyri-dövlət, birbaşa və yaxud işçinin bank hesabına köçürmək vasitəsi ilə və digər şəkildə ödənilə bilər.

AR Əmək Məcəlləsi, insan sağlamlığına təhlükəli, ağır şəraitlərdə, bayram vaxtları və gecə vaxtları və digər şəraitdə əlavə Ə.H. institutunu nəzərdə tutur. Ə.H. - görülən işin keyfiyyətini, effektivliyini stimullaşdırır və işçilərin rifahına yüksəldilməsinə xidmət edir. Qeyri-qanuni olaraq Ə.H.-nm ödənilməsindən boyun qaçırma və ya kəsirlə ödəmə, müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

ƏMƏK İNTİZAMI - əmək hüququna görə, daxili nizam qaydalarını tənzimləyən, işçilər ilə idarəetmənin vəzifələrini müəyyən edən, uğurlu əməyə görə təşviq (həvəsləndirən) və təqsirli şəkildə əmək fəaliyyətini yerinə yetirməməyə və ya naliq yerinə yetirməyə görə cəzalandıran, əmək hüquq normaları məcmuəsidir.

İnandırma və təbliğat metodları, Ə.H.-nm yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Ə.İ.-nm pozulması, müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

ƏMƏYİN MÜHAFİZƏSİ - əmək hüququnun institutu kimi işçilərin və xadimlərin sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılmasına yönəlmiş, əmək hüququnu təmin edən müəssisə, idarə, təşkilatlar və eləcə də, onların məsul vəzifəli şəxsləri qarşısında icrası məcburi olan təşkilati, texniki sanitariqiyeni tədbirlər sistemini müəyyən edən, hüquq normaları məcmuəsidir.

Bundan savayı, Ə.M., əmək hüququnun mühüm prinsipi kimi qəbul edilir, Ə.M.-nin təmin edilməsi prinsipi və, o cümlədən, Ə.M.-nə yönəlmiş işçinin subyektiv hüququ kimi qəbul edilir, yəni işçinin müdiriyyətdən (iş götürəndən) təhlükəsiz və sağlam iş şəraitini tələb etmək imkanı kimi qəbul edilir.

Ə.M. həm hüquqi, həm fiziki şəxslərin, həm də dövlətin üzərinə düşür. Öz təbiətinə görə, Ə.M., ilk növbədə iş götürənin (müdiriyyətin) üzərinə düşür. Lakin, dövlət, Ə.M.-nin qorunması rolunda çıxış edir, zira əmək hüququ, vətəndaşların Konstitusiyası hüququdur.

Əmək hüquqlarının pozulduğunu güman edən vətəndaş, Məhkəməyə müraciət etmək hüququnu özündə saxlayır. Əmək hüquqlarının pozulduğu sübut olunsaydı, vətəndaşa (o cümlədən) maddi müvazinət ödənilə bilər.

ƏMR (rus analoqu *приказ*) – dövlət orqanları (hakimiyyət orqanları və, eləcə də idarə, müəssisə və təşkilatları) və qeyri-dövlət orqanları (kommersiya qurumları) rəhbərləri tərəfindən qəbul edilən (verilən) - bilavasitə tabeliyində olan orqanların və ya konkret şəxslərin, fəaliyyətini istiqamətləndirən, göstəriş xarakterli idarəetmə aktı. Hüquqi təbiətinə görə Ə. müəyyən ictimai münasibətləri nizama salan hüquq normalarından ibarət normativ idarəetmə aktı və hüquq normalarının tətbiqi aktı ola bilər; hərbi sistemdə, eləcə də hüquq

mühafizə orqanları sistemində sistem daxili yeganə idarəetmə aktı.

ƏNCÜMƏN (fars-cəmiyyət, məclis, yığıncaq) – İranda şəhər və ya əyalətlərdə yerli özünüidarə orqanı. İlk Ə. Təbrizdə İran inqilabı (1905-1911) gedişində - 1906-cı ildə meydana gəlmişdir. Demokratik Ə.-lər 1918-1921-ci illərdə yaranmışdır.

ƏNƏNƏÇİLİK – (“*tradisionarizm*”) - ənənələrin, milli dəyərlərin qorunması, qanunçuluğun və qaydaların təmin edilməsi vasitəsi kimi, güclü hakimiyyətin və dövlətin müdafiəsinə qalxan – konservativ siyasi düşüncə növü. Cəmiyyətin şəxs üzərində, dəyişməzliyin – dəyişkənlik üzərində üstün olmasını tərənnüm edir və müəyyən sosial münasibətlərin bərkidilməsi münasibətləri kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, Ə.- ideallaşdırılmış gələcəyə yönəlib ki, onun meyarları ilə müasir vəziyyəti dəyərləndirsin, Ə. ideallaşdırılmış keçmişə yönəldilib ki, müasir vəziyyət necə varsa – eləcə də qalsın. Ə. tərəfdarlarının dünya görüşü – utopiya deyil, məhz nostalgiyadır. Müasir cəmiyyətdə baş verən bütün neqativ halların əsas səbəbləri kimi ənənəvi dəyərlərdən imtina etməsi də zənn edilir. Ə. qanunçuluğa və qaydaya, nüfuza və nizama böyük önəm verir.

ƏRAZİ (MƏHƏLLİ) DƏNİZ – dövlətin quru ərazilərində, daxili sularma (arxipelaq – dövlət olduqda isə) – onun arxipelaq sularma birləşən dəniz qurşağı. Ə.(M.)D. - dövlətin ərazilərinə daxildir, dövlətin suverenliyi daxilindədir. Dövlət öz Ə.(M.)D.-indən onun hava məkanından, dibindən, daxili və yeraltı sərvətlərindən beynəlxalq ekoloji normalara riayət etməklə öz maraqlarına uyğun şəkildə istifadə edə bilər. Hər bir dövlətin 12 dəniz milindən artıq olmamaq şərti ilə özünün Ə.(M.)D. enliyini müəyyənləşdirmək hüququ vardır.

ƏSASNAMƏ - dövlət və ya qeyri-dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən, ümumi, məcəllə xarakterli normativ akt; həmin

orqanm sistemini (strukturunu), funksiyasını, səlahiyyətlərini və ya müəyyən hallarda fəaliyyət qaydalarını müəyyən edən və yaxud konkret məsələyə dair təşkilati, əmlak, əmək münasibətlərinin məcmuəsini tənzimləyən akt.

F

FAİZ DƏRƏCƏSİ – faizin həcmi; verilən kreditin (borcun) – “qiyməti”, verilən kreditin (borcun) ümumi həcmi ilə - geri alman əlavə mənfəətin (adətən: ay, kvartal, il və ya sazişdə nəzərdə tutulan digər zaman çərçivəsində əlavə faizlə hesablanan) nisbəti ilə müəyyənləşir. Maliyyə-kredit təşkilatının (bankın, fondun, birləşmə və s., o cümlədən, beynəlxalq maliyyə qurumlarının) müxtəlif növ maliyyə-iqtisadi əməliyyatları üzrə müəyyən edilir. F.D.-ni bir qayda olaraq bazar (tələb-təklif) müəyyənləşdirir, lakin burada istisnalar da vardır, misal: milli sahibkarlığa kömək məqsədilə (bax *proteksionizm*) – dövlət özü dövlət kreditləri üzərində F.D.-ni müəyyənləşdirə bilər; inhisarçılıq (monopoliya) şəraitində, həmin inhisarçılar F.D.-ni müəyyənləşdirə bilər; qeyri-bazar iqtisadiyyatlı (yəni plan iqtisadiyyatlı) dövlətdə F.D.-ni müəyyənləşdirmək səlahiyyəti tamamilə dövlətin əlində cəmləşir; bu və ya digər dövlətə (adətən fəlakətdən əziyyət çəkmiş və ya ümumi inkişafdan geri qalabn dövlətlərə) beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları tərəfindən yardım məqsədi ilə verilən kredit (borc) üzərində həmin qurum tərəfindən (adətən güzəştli formada) müəyyənləşdirilir; F.D. dövlətin yürütdüyü “faiz siyasəti” ilə də müəyyənləşdirilə bilər; eyni zamana, iqtisadi sıçrayış və əksinə, iqtisadi böhran təbii surətdə F.D.-nə də təsirsiz ötürür. Yeri gəlmişkən, kapitalizməqədərki formasiyalarda əsas kredit forması “sələm krediti” idi və F.D.-nin həddi əslində olmamışdır.

FALSİFİKASIYA (italyan *falsificare*-saxtalaşdırmaq) –

saxta, saxtakarlıq, saxtalaşdırma; doğru faktı, məlumatı – yalan ilə əvəz edilməsi; yalan olanı doğru kimi qələmə vermə (“satma”). Nümunə üçün: seçkilərin, sənədlərin, pulların və digər qiymətli sənət (yaradıcılıq) əsərlərinin saxtalaşdırılması, - bu cür F.-lar, bir qayda olaraq, cinayət məsuliyyətinə səbəb olur, lakin tarixi məlumatların F.-sı heç də həmişə cəzalandırılmır, üstəlik bəzi hallarda tarixi faktların F.-smdan beynəlxalq münasibətlərdə təzyiqliq aləti kimi istifadə edilməsinə cəhdlər edilir və bu, dövlətlər, xalqlar arasında münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxardır.

FEDERASIYA (fransız *fédération*, son latın *foederatio*-birləşmə, ittifaq) – 1. (federalizm) bir neçə siyasi subyektin (dövlətlərin, xalqların, millətlərin) müəyyən muxtar (suveren) hüquqlarını özündə saxlamaqla vahid ittifaq dövlətində (tarixən: ya könüllü ya məcburi) birləşməsidir. Federativ dövlət – inzibati-ərazi vahidləri (subyektləri), vahid dövlət daxilində yüksək hüquqi statusa malik olan mürəkkəb quruluş formalı dövlətdir. Federativ quruluş formalı dövlətlərdə, vahid mərkəzi Ali Qanunverici və İcra hakimiyyətləri (federal) orqanların mövcud olması ilə yanaşı, yerlərdə (subyektlərdə) müəyyən səlahiyyətli Qanunverici, İcra orqanları və, hətta yerli Konstitusiyaya fəaliyyət göstərir, lakin federal Konstitusiyaya və federal hakimiyyət orqanlarının idarəçilik nüfuzu federativ dövlətin bütün ərazilərinə yayılır və federal subyektlər mərkəzə tabedirlər. F.-nm mərkəzi (Ali) hakimiyyət orqanları ilə, onun subyektinin hakimiyyət orqanlarının arasındakı səlahiyyət bölgüsü – Federal Konstitusiyada təsbit olunur. Vahid ərazi və silahlı qüvvələr, vahid (milli) gömrük və vergi sistemi, vahid vətəndaşlıq, vahid dövlət dili, vahid xarici siyasət və s. – F.-nm əsas təzahürlərindəndir. Müxtəlif dövlətlərdə F. subyektləri müxtəlif cür adlandırılır, o cümlədən: ştat, kanton, torpaq, müttəfiq respublika, əyalət, diyar, vilayət və s. F. quruluşlu

dövlətlərin nümunələrinə gəldikdə isə, burada: Rusiya Federasiyasını, ABŞ-ı, Kanadanı, Braziliyanı, Meksikanı, Argentinanı, Avstraliyanı, Hindistanı, Pakistanı, Nigeriyanı, Venesuelanı, Malayziyanı və s. misal gətirmək olar; 2. bəzi dövlətdaxili (milli) və ya beynəlxalq təşkilatlar birliyinə (ittifaqma) verilən ad. Misal: idman F.-ları; beynəlxalq həmkarlar təşkilatları F.-sı; beynəlxalq demokrat qadmlar F.-sı və s.

FELDYEGER RABİTƏSİ (alman *Feldjaeger*) – xüsusi rabitə xidməti; hərbi və ya Hökumət rabitə xidməti mühüm və məxfi sənədləri xüsusi hərbi kuryerlər (feldyeqerlər) vasitəsilə göndərməklə məşğul olur. Əvvəlcə ordularda, sonralar həmçinin mülki idarə orqanlarında tətbiq edilmişdir.

FƏALİYYƏT QABİLİYYƏTİ - dedikdə, nəinki subyektin hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanı, hətta onları öz şəxsi hərəkətləri ilə tətbiq etmək qabiliyyəti başa düşülür, onlara görə cavabdehlik daşımaq, hüquq münasibətlərinin iştirakçısı ola bilmək başa düşünür.

FƏRMAN (rus analoqu *приказ*) – Ali hakimiyyət orqanının – *Prezidentin* (vahid şəkildə) öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi, hüquqi məzmununa görə normativ F., yəni ümumi hüquqi normaları, qaydaları müəyyən edən və fərdi F. yəni hüquq normasını konkret hadisəyə tətbiq edən (misal: vəzifəli şəxsi, təyin edilməsi, vətəndaşın mükafatlandırılması və s.), bütün aşağı səlahiyyətli vəzifəli şəxslər, dövlət və qeyri-dövlət qurumları və vətəndaşlar (və s. şəxslər) üçün məcburi qüvvəyə malik olan – hüquqi akt.

Hər bir F. ümumi və konkret məqsədlərə xidmət edir, hüquqi nəticələr əmələ gətirir və hüquqi qüvvəsi dövlətin bütün ərazisinə yayılır. F.-lərin icra edilməməsi – müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb olur (hərçənd fərdi F.-dan irəli gələn müddəalardan ünvanlanmış şəxs imtina edə bilər, lakin buna yol verməmək üçün, bir qayda olaraq fərdi F. qəbul

edilmədən öncə, ünvanlanmış şəxs ilə məsləhətləşmələr aparılır). Qəbul edilmiş F. ya televiziya, radio, mətbuat vasitələri ilə yayılır, yaxud şəxsən təqdim olunur. F.-lar yalnız yazılı formada olur və əgər F.-da başqa tarix göstərilməyibsə o (F.), dərc edildiyi (yayıldığı) gündən qüvvəyə minir; qeyri-normativ xarakterli (yəni fərdi) F. isə qəbul edilən andan qüvvəyə minir.

FİLİASİYA (fransız *filiation*, latm *filiālis*-oğluna məxsus) – vətəndaşlıq hüququna görə anadan olma ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi. Belə halda, vətəndaşlıq “qan hüququna” (valideynlərin qanı ilə gələn vətəndaşlıq) və ya “yer hüququna” (vətəndaşlığın doğulduğu yer ilə əldə edilməsi) görə verilir. Birinci halda uşaq anadan olduğu yerdən asılı olmayaraq vətəndaşlıq alır, ikinci halda isə ata-ananın vətəndaşlığından asılı olmayaraq, o hansı dövlətin ərazisində doğulubsa, həmin dövlətin də vətəndaşı olur. Bununla yanaşı, bəzi hallarda (əksər hallarda) vətəndaşlıq-atanın vətəndaşlığı ilə gəlir, digər hallarda isə (misal: İsrail, Hindistan) – ananın vətəndaşlığı ilə gəlir. Dövlətlər F. məsələsini xüsusi razılaşmalar ilə tənzimləyir, F. məsələsini öz aralarında tənzimləməyən dövlətlərdə isə “ikili vətəndaşlıq” əmələ gələ bilər və bu da, öz növbəsində dövlətlər üçün müəyyən problemlər yaradır.

FOND (fransız *fond*, latm *fundus*-əsas, bünövrə, ölçü) – ehtiyat, vəsait: 1. hər hansı məqsəd üçün nəzərdə tutulan, yaxud konkret məqsədlə resurslarını, ehtiyatlarını təşkil edən – pul və ya maddi vəsaitlər (misal: əmək haqqı F.-u, kitabxana, muzey F.-u); 2. Ümumi humanitar məqsəd güdən (təhsil müəssisələrinə kömək göstərmək, yaxud onları saxlamaq (təchiz etmək), elmi planların, kəşflərin, ixtiraların həyata keçirilməsini maliyyələşdirmək, mədəni və bədii nailiyyətləri həyata keçirmək və s.), adətən görkəmli şəxsin adı ilə adlandırılan (misal: Nobel Fondu), yardım və ianələr hesabına formalaşan və həmin vəsaitləri qarşısında duran

məqsədlərə yardım və ya mükafat şəklində məsrəf edən – milli və ya beynəlxalq təşizat; 3. yaradıcı xadimlərə maddi kömək göstərən təşkilat, yaxud idarə (misal: ədəbiyyat fondu); 4. dövlə və ya qeyri-dövlət təşkilatının maddi (pul) və texniki inventarının məcmusu; 5. sahibkarlıq obyektinin müəyyən (qazanc və ya humanitar) proyektləri maliyyələşdirilməsi üçün ayırdığı vəsait.

FORS-MAJOR (latm *vis major*, fransız *force majeure*) – fəvqəladə hadisə; qabaqcadan nəzərə alınmayan (alma bilinməyən) və ya heç bir tədbirlə qarşısı alma bilinməyən vəziyyət; qarşısı alınmaz qüvvə (təbii fəlakət (daşqın, zəlzələ və s.), ictimai hadisələr (hərbi toqquşma və s.)) F. bir çox öhdəliklərin icra olunmasına bəraət qazandırır, yəni məsuliyyətdən azad edir.

FÖVQƏLADƏ BÜDCƏ – xüsusi qaydada təsdiq olunan, adi dövlət büdcəsinə əlavə kimi nəzərdə tutulan, lakin formal olaraq onun tərkibinə daxil edilməyən dövlət gəlir və xərclərinin siyahısı. Bax həmçinin *fəvqəladə vergilər*.

FÖVQƏLADƏ HÖKUMƏT – mürəkkəb siyasi situasiyalarda (misal: dövlət – başqa dövlət tərəfindən işğal olunduqda; qeyri-demokratik (avtoritar, totalitar) siyasi-hüquqi rejim demokratik seçkilər keçirmək, demokratik Hökumət qurmaq imkanı vermədikdə və s.) – dövlətin ziyalıları və (və ya) nüfuzlu ictimai-siyasi təşkilatı tərəfindən-işğalçı və ya qeyri-demokratik rejimlərin zülmətindən qurtarmaq və ya onun azaltmaq məqsədi ilə - qurulan Hökumət. F.H.-in fəaliyyət dairəsi, idarəçilik imkanları və resursları, məlum səbəblərdən dar olsa da, onun siyasi həyata təsiri ola bilər.

FÖVQƏLADƏ QANUNLAR (bəzi mənbələrdə: dekretlər) – fəvqəladə vəziyyətdə qüvvədə olan və Hökumətə fəvqəladə səlahiyyət verən (o cümlədən: hüquq normaları müəyyən etmək, ayrı-ayrı qanunların, yaxud onun bəzi müddələrinin hüquqi qüvvəsini dayandırmaq, vətəndaşların siyasi hüquq və

azadlıqların məhdudlaşdırmaq, yaxud tam ləğv etmək, cinayət sanksiyaların tətbiqi sahəsini və cəza orqanların funksiyalarını genişləndirmək və s.) fəvqəladə vəziyyət dövründə qanunvericilik prosedurasına riayət etmədən İcra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən xüsusi hüquqi qüvvəli normativ aktlar sistemi.

FÖVQƏLADƏ VERGİLƏR – ölkədə xüsusi (fəvqəladə) vəziyyət yarandıqda Hökumət tərəfindən müəyyən edilən, vergi ödəyicilərindən əlavə olaraq tutulan (alman) və dövlət büdcəsinə daxil edilən məcburi ödəmələr. Mühəribə, yaxud digər fəvqəladə hadisələrlə əlaqədar yeni (əlavə) vergi ödəmələrinin tutulması, yaxud qüvvədə olan vergi dərəcələrinin artırılması yolu ilə tətbiq edilir. F.V. Birinci Dünya Mühəribəsi illərində Rusiya və Böyük Britaniyada, İkinci Dünya Mühəribəsi illərində Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Almaniyada geniş yayılmışdır. Hətta SSRİ-də F.V. 1918-1924 və 1941-1945-ci illərdə əhalinin vəsaitinin dövlətin fəvqəladə xərclərinin bir hissəsini maliyyələşdirməyə cəlb etmək formasında olmuşdur.

FÖVQƏLADƏ VƏZİYYƏT – xüsusi hüquqi vəziyyət; müstəsna hallarda (hərbi təcavüz, dövlət (hakimiyyət) çevrilişi və ya ona cəhd, siyasi böhran, kütləvi ixtişaşlar, təbii fəlakət, iri texnogen avariya, katastrofa, epidemiya və s. baş verdikdə) ölkədə, cəmiyyətdə təhlükəsizliyin, sabitliyin, qayda-qanunun qorunması, yəni vətəndaşların maraqlarının təmin edilməsi naminə, Konstitutsiyada və digər qanunlarda göstərilmiş qaydada, dövlətin müvafiq səlahiyyətli orqanı (adətən dövlət başçısı) tərəfindən müəyyən müddətə (müddətsiz də ola bilər), həmin neqativ halların aradan qaldırılmasına qədər, dövlətin bütün ərazisində və ya ərazisinin bir hissəsində elan edilir və xüsusi tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Neqativ halların tezliklə aradan qaldırılması naminə, inzibati hakimiyyət və idarəçilik

orqanların səlahiyyətləri genişləndirilir (ola bilər: xüsusi səlahiyyətli orqan yaradılır), bunun müqabilində insan hüquq və azadlıqları müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılır, o cümlədən: kütləvi yığıncaqlar, mitinqlər, küçə nümayişləri, demonstrasiyalar, idman, teatr və digər tamaşalar və s. kütləvi tədbirlər qadağan edilir; kütləvi informasiya vasitələri (KİV) üzərində nəzarət gücləndirilir; “komendant saati” tətbiq edilir; dəmir yolu və digər kommunikasiya xətləri hərbi mühafizə ilə təmin edilir; ölkəyə daxil olma və ölkədən çıxma, eləcə də digər nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti məhdudlaşdırılır; hətta rabitə vasitələrindən istifadənin xüsusi qaydaları və s. tətbiq olunur. İlk dəfə F.V. rejimi Fransada XIX əsrin ortalarında tətbiq edilmişdir.

FRAKSİYA (latın *fractio*-parçalanmaq, xırtdalanma) – 1. (ilkin mənası) peşə və ya sex mənafevləri üzrə birləşmiş adamlar qrupu; 2. müəyyən seçimli orqan (Parlament, Bələdiyyə və s.) üzvü olan, eyni zamanda müəyyən siyasi partiyanın üzvi olan və ya müəyyən mövqə tərəfdarları olan şəxslərin (Deputatların, Bələdiyyə üzvlərinin və s.) – vahid ideya (partiya ideologiyası və ya müəyyən mövqə) naminə, onu həyata keçirmək naminə yüksək səviyyəli təşkil olunmuş birlik. Qanunvericilikdə (o cümlədən, Konstitusiyada) F. təşkil etmə qaydaları, fəaliyyət prinsipləri və, hətta ona (F.-ya), əlavə səlahiyyət və imtiyazlar nəzərdə tutula bilər; 3. bu və ya digər siyasi partiya daxilində formalaşmış, partiyanın yürütdüyü siyasətin ana xəttindən (prinsipindən, proqramdan, platformadan) fərqli olaraq özünün xüsusi mövqeyi olan (bəzi hallarda təşkilati mərkəzi olan), bəzi hallarda isə, hətta partiya siyasətinə qarşı mübarizə aparan – xüsusi qruplaşma; 4. (geologiyada) səpələnən və ya xırda parçalar şəklində olan bərk materialın ya da duru qarışıqın müəyyən əlamətə görə ayrılmış hissələri.

G

GENERALİSSİMUS (latm *generalissimus*-ən böyük) – bir sıra ölkələrin silahlı qüvvələrində ən yüksək hərbi rütbə. Müharibə zamanı bir neçə orduya (bir çox hallarda müttəfiq ordulara) komandanlıq edən sərkərdələrə, bəzən də hakim sülalələrdən şəxslərə və dövlət xadimlərinə fəxri ad kimi verilirdi. Tarix boyu, ümumiyyətlə; təqribən 30 nəfər hərbi və dövlət xadimləri G. rütbəsi almışdır, misal: A.Rişelye, A.Vallenşteyn, A.D.Menşikov, A.V.Suvorov, İ.V.Stalin və başqaları.

GERB (dövlət gerbi) (polyak *herb*; alman *Erbe-irs*) – dövlətin rəsmi simvolu (emblemi) dövlət binalarında, qanunlarda, banklarda, möhürlərində və s. təsvir edilən bədii rəssamlıq əsəri. G. dövlətin, onun suverenliyinin vacib atributudur.

Dövlət G.-i Konstitutsiya ilə və xüsusi qanun ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət G.-i dairəvi qalxan şəklində, üzərində Azərbaycan dövlət bayrağının rəngləri ilə dairəvi şəkildə rənglənmiş, içərisində qırmızı rənglə ərəb qrafikası ilə “Allah” sözü yazılmış və ağ rəngli, bütün qalxanı əhatə edən səkkiz guşəli ulduzdan və qalxanın aşağı hissəsi sol tərəfdən çinar budaqları ilə, sağ tərəfdən isə arpa sümbülləri ilə bəzədilmiş formadan ibarətdir.

GERONTOKRATIYA (yunan *geron*-qoca və *kratos*-hakimiyyət) - əhalinin məhz yaşlı (qoca) nümayəndələri tərəfindən cəmiyyəti və dövləti idarə edilməsini tərənnüm edən ictimai-siyasi quruluş; “G.” anlayışı etnoqrafiyada, dövlətəqədərki hakim strukturları analiz edildikdə (XX əsrin əvvəlləri) əmələ gəlmişdir. Müasir siyasi dildə “G.” – *konservatizmin* sinonimi və *liberallığın* antonimi kimi istifadə edilir: 1. insan cəmiyyətinin inkişafının ilkin mərhələlərində,

feodal – patriorxal dövrdə və müasir dövrdə dünyamn bir sıra region-larmda (“şərq dünyası”, Asiya və Afrikanın, Latm Amerikasmm bəzi regionlarmda) – qocalarm (ağsaqqallarm) hakimiyyəti; 2. yaşlı nəsil insanlardan ibarət olan, aparıcı siyasi və idarəetmə elitası; 3. məhz yaşlı və təcrübəli şəxsin idarəçiliyinə ehtiyac duyan – ictimai-psixoloji kateqoriya.

GƏLİR VERGİSİ – vətəndaşlıq statusundan (dövlət vətəndaşları, xarici vətəndaşlar, ikili (üçlü və s.) vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər) asılı olmayaraq dövlətin ərazisində gəlir (əmək haqqı, mənfəət, lotereya uduşu və s.) əldə edilən bütün fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət tərəfindən (ümumi gəlirin müəyyən faizi ilə hesablanan) müəyyən etdiyi miqdarda və qaydada, nəgd pul şəklində (nadir hallarda natura şəklində) dövlət hesabma (büdcəsinə) ödədikləri (və ya onlardan tutulan) məcburi yığım; dövlət büdcəsinin formalaşması mənbələrindən biri. Prinsip etibarı ilə xaricdə yaşayan vətəndaşlar da əldə etdikləri gəlirdən öz (vətəndaşlığı olduğu) dövlətin hesabma G.V. ödəməlidirlər, olduğu (yaşadığı) dövlətin büdcəsinə vergi ödəməklə bərabər, adətən belə hallarm qarşısını almaq üçün, yəni bir şəxsin iki dəfə vergi ödəməsi kimi problemin qarşısı alınması üçün dövlətlər (Hökumətlər) “ikiqat vergilərin tutulmaması haqqında” sazişlər imzalayırlar – belə halda hər bir dövlət həmin şəxsdən öz ərazisində G.V.-ni tutur.

G.V.-nin ödənilməməsi (ilkin xəbərdarlıq olmaqla) cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Bununla yanaşı, müəyyən gəlirlərdən və ya vətəndaşlar kateqoriyalarından G.V. ya heç tutulmur (misal: aliment; şikəstliyə, habelə ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar müavinət; pensiya və s.) və ya müəyyən güzəştə, yəni ümumi G.V.-nin faizindən də az faizlə tutulur (misal: dövlətin (Hökumətin) müəyyən etdiyi miqdardan az əldə edilən gəlir; müharibə veteranlarının gəliri, I və II qrup əlillərin gəliri; yetkinlik yaşma çatmayan uşaqları

olan tək analarm gəlirləri və s.).

GİZLİ SƏSVERMƏ vətəndaşın seçkilərdə (referendumlarda) iradəsinin ifadə edilməsinin heç bir vasitə ilə nəzarət edilməməsidir. Bunun üçün vətəndaşlar tərəfindən seçki bülletenini gizli doldurulmasından ötrü seçki məntəqələrində ayrılmış otaqlar, kabinalar (boksar), pərdələr və digər vasitələrlə şərait yaradılır.

GÖMRÜK(XANA) (rus analoqu *таможня*, ingilis analoqu *custom (house)*, alman analoqu *Zollverein*) – idxal və ixrac edilən yüklərin (o cümlədən, baqaj və poçt ilə göndərilən şeylərin dövlət sərhəddindən daşınmasında nəzarət edən və müvafiq olaraq *gömrük rüsumları* alan, gömrük əməliyyatı aparan, bundan savayı, qaçaqmalçılığa (kontrabandaya), sərhəddə qeyri-qanuni mal dövriyyəsinə və digər gömrük qayda-qanunlarını pozanlara qarşı mübarizə aparan xüsusi ixtisaslaşdırılmış, hərbiyəli, rütbə iyerxiyalı və bütün zəruri ləvazimatla təchiz olunmuş dövlət müəssisəsi. G.-lər ölkənin ayrı-ayrı məntəqələrində: asfalt, dəmir və çay yollarının sərhəd xətti üzərində bütün sərhəd boyunca, bundan savayı ölkənin paytaxtında, ölkənin beynəlxalq statuslu hava və dəniz limanlarında yerləşirlər. Bir sıra dövlətdə G.-lərin gömrük bayrağı olur. G. öz fəaliyyətində milli qanunvericiliyi, habelə beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur.

H

HAKİMİYYƏT - elmin və praktikanın mühüm anlayışlarından biri, bir tərəfin öz iradəsini tətbiq etməklə, digərlərini vadar (məcbur) etməsi, insanlar arasında asılı münasibətlər deməkdir. H.-in digər təzahürü onun aliliyidir, digərləri üçün vacib və əhəmiyyətli olan qərarların vahid şəkildə qəbul edilməsi səlahiyyətidir. “Gücün” tətbiq edilməsi mümkün-lüyü (təhlükəsi) əsasda insanların davranışlarının istiqamət-

ləndirilməsi də, hakimiyyətin təzahürüdür.

H.-in ayrılmaz elementi məcburetmdir. Məcburiyyətə ictimai H.-in mövcudluğu mümkünsüzdür, hansı ki, tarixinə və xarakterinə uyğun şəraitdə müxtəlif mahiyyət və formalar kəsb edir.

İdarəetmə mexanizmi kimi, dövlətin və cəmiyyətin fəaliyyətinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi, insanlar arasında dayanıqlı, sarsılmaz əlaqələrin qurulması, qayda-qanunun yaradılması, ziddiyyətlərin yüngülləşdirilməsi və aradan qaldırılması və bu məqsədlərlə mümkün kompromiss, çıxış yollarının araşdırıb-tətbiq edilməsi kimi ali məqsədləri güdən H., hər bir vətəndaşın, eləcə də ictimaiyyətin iradəsini idarə edən şəxsə (şəxslərə) tabe edilməsi ilə nəticələnən, ictimai həyatın xarakterinə və səviyyəsinə uyğun olan, hər hansı bir sosial icmanın normal fəaliyyət göstərməsi vasitəsidir.

Digər elmi mənbələrdə H. anlayışı bu cür təqdim edilir: idarəetmə imkanlarına malik olan nüfuz.

HAKİMİYYƏT BÖLGÜSÜ (müxtəlif mənbələrdə, -bu ya “*prinsip*” ya “*nəzəriyyə*” və ya “*doktrina*” adlanır) - bu, dövlət daxilində hakimiyyətin qarşılıqlı nisbət prinsipidir. Dövlətin, düzgün, effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün, bütün hakimiyyətin bir mərkəzdə cəmləşdirilməməsi və ondan sui-istifadəyə yol verilməməsi üçün biri-birindən asılı olmayan Qanunverici, İcra və Məhkəmə hakimiyyətləri mövcud olmalıdır. Beləliklə, dövlət hakimiyyətinin hər bir subyektinin azadlığını və sərbəstliyini təmin edən xüsusi mexanizm yaradılır. Dövlət hakimiyyəti orqanları-dövlət funksiyalarını və məsələlərini öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirmək məqsədi ilə, dövlət hakim səlahiyyətləri ilə təchiz edilmiş, dövlət məmurlarından ibarət olan (bəziləri bir şəxs tərəfindən, digərləri koleqial şəkildə idarə olunan), qanuni bərkidilmiş, təşkilati və təsərrüfatı baxımdan təmin edilmiş, dövlət mexanizminin tərkib hissəsidir.

Odur ki, H.B. prinsipinə müvafiq olaraq: Qanunverici Hakimiyyət-Parlament tərəfindən həyata keçirilir; İcra hakimiyyəti (Qanunları icra edən hakimiyyət) - ya Prezidentə və yaxud (Parlamentarizm şəraitində) Baş Nazirə mənsubdur; Məhkəmə Hakimiyyətini isə, ədalət mühakiməsi yolu ilə - Məhkəmələr həyata keçirirlər. Yuxarıda sadalanan institutlar (subyektlər) - dövlətin Ali hakimiyyət orqanları sisteminə aiddirlər, onlardan savayı Mərkəzi hakimiyyət orqanları sistemində: (Prezident Respublikası İdarəetmə Forması şəraitində) - Nazirlər Kabineti, Nazirliklər, Komitələr, Mərkəzi İdarələr, Milli və ya Mərkəzi Bank, Komissiyalar, Departamentlər və s. aiddirlər, onlardan savayı Yerli hakimiyyət orqanları sisteminə, dövlət quruluşundan asılı olaraq, Muxtar Respublika, Ölkə, Vilayət, Ştat, Konton, Quberniya, Ostan, Rayon və s. müvafiq qurumlar daxildirlər. Xüsusilə qeyd etmək labüddür ki, Bələdiyyələr müəyyən hakim səlahiyyətlərə malik olsalar da, onlar dövlət hakimiyyət orqanları sistemində daxil deyillər, onlar “yerli özünüidarə” orqanları adlanır.

Antik və orta əsr alimləri (Aristotel və s.) irəli sürdükləri “H.B.” ideyasını XVIII əsrin ortalarında C.Lokk və Ş.Monteskye müstəqil təlim şəklinə salmışdılar. “H.B.” ilk dəfə 1787 ABŞ Konstitusiyasında və Böyük Fransa inqilabının (1789-94) Konstitusiyaya aktlarında ifadəsini tapdı. Azərbaycan Respublikası da, “H.B.” prinsipini rəhbər tutur.

HAKİMİYYƏT NÜMAYƏNDƏSİ - dövlət hakimiyyəti, yaxud dövlət idarəçiliyi orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən müvafiq səlahiyyətli, vəzifəli şəxs; özünün bilavasitə xidməti tabeliyində olmayan şəxslər (idarə, müəssisə və təşkilatlar) barəsində də, hökmən icra olunmalı, göstərişlər vermək hüququna, müəyyən hallarda, hətta məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmək hüququna malik olan yuxarı və ya aşağı (misal üçün, hətta sırayı polis əməkdaşı, sırayı müfəttiş

və s.) dərəcəli, rənqli - dövlət məmuru. H.N.-nə müəyyən səlahiyyətlərlə yanaşı, onların üzərinə əlavə məsuliyyət də qoyulur. H.N. həm özü, həm də digərlərini qanun-lar çərçivəsində hərəkət etməyə və qaydalara riayət etməyə cəlb etməlidir. Qanun-qaydaları pozan H.N. digər (sırası) vətəndaşlarla müqayisədə daha ağır cəzalandırılır; eyni zamanda H.N.-nə tabe olmama, ona mane olma, ona müqavimət göstərmə - müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. H.N.-nin qeyri-qanuni hərəkətləri (cinayət və xataları) naşılığı, səhvi və yanlışlığı hakimiyyəti və dövləti nüfuzdan salır.

HAKİMİYYƏT RESURSLARI - (fransız *ressource* - köməkçi vəsait) - hakimiyyəti və onun təməlini möhkəmləndirmək, insanları, cəmiyyəti (dövləti) idarə etmək üçün istifadə olunan (və ya istifadəsi mümkün olan) real və potensial vasitələr. H.R. onun təməlinə irəli gəlir, eyni zamanda nisbətən müstəqildirlər və öz mahiyyətinə görə, həmin təməllərdən əhəmiyyətli dərəcədə genişdirlər. Odur ki, hakimiyyətin sosial-texnoloji halqasında, stabil və effektiv idarəçiliyin təmin edilməsində əsaslandırılmış göstərişin (Əmrin, Fərmanın, Qərarın və s.) qəbul edilməsi; onun tətbiq edilməsi; həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsi; başqaları (idarəolunanlar) tərəfindən onun icrasının labüdlüyünə inandırılması, doğru-dürüst icrasına görə təşviq edilməsi və, eyni zamanda nalayiq icra edilməsinə və yaxud icra edilməsinə görə cəzalandırılmasının təmin edilməsi məqsədlərlə aşağıdakı H.R. mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər: 1) ilk və ən vacib H.R. idarə edən şəxsin (idarəetməyə iddialı şəxsin - bu fərdi şəxs və ya dövlət məmuru ola bilər) müəyyən xarizmatik keyfiyyətləridir, hansı ki, ona vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyə, öz yerində və vaxtında lazım olan doğru-dürüst qərarı (göstərişi, Fərmanı, Əmri və s.) qəbul etməyə imkan verir; 2) pul və digər maddi nemətləri (o cümlədən,

imtiyazlar), hansı ki, bütün təşəbbüslərin təşviqinə xidmət edir və idarəçilikdə zəruri olan tələbatları ödəyir; 3) kütləvi informasiya vasitələri (KİV), hansı ki, cəmiyyətin səfərbər edilməsində, idarə edilməsində və yönləndirilməsində danılmaz rol oynayır; 4) təşkilati resurslar, hansı ki, cəmiyyətin fəal üzvlərini öz daxilində hakim - tabeçilik iyerarxiyası strukturunda birləşdirməklə, yəni insanları vahid strukturda birləşdirməklə birgə fəaliyyət göstərməyə xidmət edən cəmiyyətin (eləcə də, dövlətin) idarəçiliyində “nüvə” və ya “lokomotiv” funksiyasını daşıyır (misal: siyasi partiya və ya digər təşkilat) bunun davamı olaraq; 5) insan potensialı, bu termin özündə idarəçilik üçün vacib olan üç mühüm amili cəmləşdirir: a) insanların savad və bacarıq keyfiyyətləri; b) kütləvilik və; c) “qüvvə”, hansı ki, cəmiyyəti (eləcə də, dövlət hakimiyyət orqanlarını) özü ilə hesablaşmağa vadar edir; 6) məcbureddici resurslar, hansı ki, müvafiq idarəçilik göstərişlərini (Əmr, Fərman, Sərəncam və s.) icra etməyən subyektə qarşı inzibati və maddi xarakterli, arzuolunmaz sanksiyaların tətbiqinə gətirib çıxarda bilər; 7) normativ resurslar, hansı ki, qanunvericilik aktlarında (Konstitusiyaya, Qanunlar və digər hüquqi aktlar), təşkilat daxili Nizamnamə, Əsasnamə və s. eləcə də, yazılmayan “mənəvi-etik kodeksi” daxilində insanları, təşkilatı, cəmiyyəti və dövləti idarəetmək imkanları verir və xüsusi olaraq; 8) icra aparatı, hansı ki, idarəedici göstərişlərin (Əmr, Fərman, Sərəncam və s.) texniki baxımdan hazırlanmasına (tərtib etməsinə) kömək etməkdən başlayaraq, onun tətbiqini həyata keçirir, tətbiqinə mane olan məsələləri yerində həll edir, hətta həyata keçirilmədiyinə görə müəyyən cəza tədbirlərindən istifadə edir, yəni onun həyata keçməsinə əlində olan bütün üsul və vasitələrlə nəzarət və təmin edir və idarəedən şəxs qarşısında hesabat verir (məsuliyyət daşıyır).

H.R.-dən elmi surətdə əsaslandırılmış və peşəkarcasına

istifadə edilməsi həm hakimiyyətin özünü, həm də idarəedən şəxsin mövqelərini bərkidir, əks halda, yəni H.R.-ndan qeyri-peşəkar, volyuntarist istifadə edilməsi hakimiyyətin həm əsaslarını parçalayır, dağıdır, həm də kritik (krizisli) vəziyyətlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxardır.

HAKİMİYYƏTİN EFFEKTİVLİYİ (latm *ef-fectus* - təsir) - hakimiyyət dairəsinin bacarıq göstəricisi, hakim səlahiyyətlərinin hakimiyyət və hakimiyyət mexanizminin keyfiyyət göstəricisi, hakimiyyət tərəfindən öz vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirilməsi dərəcəsini göstərən, onun (hakimiyyətin) ən vacib inteqral xarakteristikalarından biri. Praktiki olaraq bu, o deməkdir ki, hakimiyyət göstərişlərin (Əmr, Fərman, Sərəncam, Qərar və s.) tabeliyində olan bütün şəxslər (cəmiyyət) tərəfindən sözsüz (şərtsiz) qəbul edilməsi, qısa müddətdə (dərhal) minimal israfla maksimal fayda (keyfiyyət) ilə icra edilməsidir. H.E.-nin əsas kriteriyaları bunlardır: hakimiyyət (idarəedən) subyektinin legitimliyi (qanuniliyi) və onun cəmiyyət içərisindəki nüfuzu; hakimiyyət göstərişlərin (Əmr, Fərman, Sərəncam, Qərar və s.) və ümumiyyətlə hakimiyyətin fəaliyyətinin rasionallığı, məqsədəuyğunluğu, pragmatikliyi; hakimiyyət strukturunun (aparattm və mexanizminin funksionallığı; təşkilati-texniki və kadr təminatı; hakimiyyət göstərişlərinin (Əmr, Fərman, Sərəncam, Qərar və s.) icra edilməsinə və ya nalayiq icra edilməsinə görə təsirli sanksiya (cəza) sisteminin mövcudluğu və mükəmməl nəzarət sisteminin mövcudluğu.

HAVA ƏRAZİSİ REJİMİ - beynəlxalq hüququn institutu: beynəlxalq və Milli hava məkanlarından istifadə etməsini nizamlayan hüquq prinsipləri və normaları sistemi. Beynəlxalq hava məkanı dedikdə heç bir dövlətə mənsub olmayan, neytral hava başa düşülür. Ondan istifadə üçün ekoloji tələblərdən sarayı heç bir məhdudiyət yoxdur. Milli hava məkanı dedikdə isə, Yer kürəsinin mərkəzi nöqtəsi istiqə-

mətindən, dövlətin bütün quru və su ərazilərinin sərhəd xətti boyunca başlanan və kainata qədər uzanan şaquli düz səth daxilindəki, həmin dövlətin süverinliyi və yurisdiksiyası yayılan hava zonaları başa düşülür, ondan istifadə qaydalarını ekoloji tələbləri nəzərə almaqla, dövlət özü həll edir, beynəlxalq istifadəsi isə məxsusi beynəlxalq razılaşmalar ilə nizamlanır. Burada istifadə anlayışına mülki və hərbi hava gəmilərin uçuşu, kimyəvi tullantıların havaya buraxılması, külək enerjisinin alınması və s. daxildir.

HƏCZ - dövlət satılması; rekvizisiya; müstəsna hallarda, xüsusi zərurət olduqda və fəvqəladə vəziyyətdə (müharibə, təcavüz, təbii fəlakət, epidemiya və s.), yalnız qanunla müəyyən edilmiş qaydada, səlahiyyətli dövlət orqanı xüsusi qərarı ilə əmlakın (mülkiyyətin) fiziki və hüquqi şəxslərdən dəyəri ödənilməklə-məcburi alınması və dövlət hesabına keçirilməsi. Bəzi hallarda, H. (rekvizisiya) müvəqqəti olaraq həyata keçirilir, yəni həmin müvəqqəti hal sona çatdıqda alınmış əmlak (mülk) əvvəlki sahibinə qaytarılır (eyni qiymətlə satılır). Mülkiyyətçi öz hüquqlarını H. vasitəsilə pozulduğunu güman etdikdə - Məhkəməyə və ya yuxarı dövlət orqanına şikayət verə bilər.

HƏMKARLAR İTTİFAQI - əmək fəaliyyətli sahəsində çalışan işçilərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsinə yönəlmiş ümumi məqsəd və vəzifələri olan, lakin siyasi və ya kommersiya və ya digər məqsədləri olmayan, əmək fəaliyyətilə bağlı olan vətəndaşların könüllü ictimai ittifaqı. H.İ.-nin fondu, onun üzvlərinin üzvlük haqqı hesabına formalaşır və işçilərin maraqlarının ödənilməsinə sərf edilir.

H.İ. müxtəlif sahələrdə əmək fəaliyyəti göstərən işçini Ali dəyər kimi qəbul edərək, onun əmək və yaşayış şəraitini, istirahət və sosial-mədəni qayğılarını yaxşılaşdırmaq, idrakı-əmək intizamını bərkidmək, peşə keyfiyyət və dərəcələrini

artırmaq, qabaqcıl əmək təcrübəsini həyata keçirmək işçilərin pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək və, hətta müdiriyyətlə işçilər arasında yaranan mübahisələrin həllinə öz töhvələrini vermək və digər ülvi məqsədlərdən ibarətdir. Bunlardan savayı, H.İ.-nm praktiki fəaliyyətində, işçilər və onların ailələri üçün yaşayış və yardımçı binaların tikilməsi, sosial-iaşə, mədəni, idman obyektlərinin tikilməsi, istirahət və müalicə-sanatoriya obyektlərinin tikilməsi, bununla yanaşı işçiləri istirahət, təhsil, peşə ixtisasını artırma müəssisələrinə göndərilməsi, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi və s. hallarına rast gəlmək olar. İşçilərin pozulmuş hüquqlarının bərpası məqsədi ilə H.İ.-ləri Məhkəməyə müraciət edilməsi, vəkillərin (advoqatların) cəlb edilməsi, yuxarı dövlət (və, hətta Ali hakimiyyət) orqanlarına müraciət edilməsi, bundan savayı, piket, mitinq, nümayiş və s. təşkil etməsi üsul və vasitələrinə əl atırlar. H.İ. özünüidarəetmə təşkilatıdır və onun Ali orqanı H.İ. qurultayıdır, H.İ.-nm başçısı hesabatıdır və proqramını həmin qurultayda qəbul edilir.

HƏMRƏYLİK (rus analoqu *солидарность* fransız analoqu *solidaire*, latın *solidus*-məhkəm, bərk sözündən) - 1) həmfikirlik, eyni məsələyə dair müxtəlif, fərqli subyektlərin (şəxslərin, sosial qrupların, partiyaların siyasi, hərəkətlərin, xalqların və s.) fikirlərinin, arzu və diləklərinin, iradələrinin, məqsədlərinin uzlaşması; maraqların, mövqələrin, baxışların yaxınlığı və ya ümumiliyi əsasmda hərəkətlərin, təşkilatların və ya fərdi şəxslərin iradəvi surətdə biri-birini dəstəkləməsi. Siyasi H. özünü, müxtəlif siyasi subyektlərin təşkil etdiyi birləşmə aksiyalarında, birləşmə və ya fərqli (lakin eyni məzmunlu) çıxışlarda, bəyatlarda, seçkilərdə eyni şəxslərə və ya referendumda eyni məsələyə səs verməkdə və digər formalı bir-birini dəstəkləməkdə biruzə verir. *İttifaqdan* fərqli olaraq H.-də tərəflər bir-birinin qarşısında heç bir öhdəlik götürmürlər, hərçənd H. sazişlə də bərkidilə bilər; 2) birləşmə məsuliyyəti.

HƏRBİ DOKTRİNA (latm *doctrina*-təlim) - dövlətin Ali hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul edilən, hərbi siyasətin (müdafiənin) ümdə prinsiplərini rəhbər tutan, tam hüquqi qüvvəyə malik olan, dövlət aktı; hərbi quruculuğun istiqamətini, ölkənin və silahlı qüvvələrin müharibəyə hazırladığı, müharibənin aparılması üsul və formalarmı müəyyən edən rəsmi baxışlar və müddəalar sistemi, ictimai quruluşun xarakteri, dövlət siyasəti, ictimaiyyətin inkişaf səviyyəsi, elmi-texniki nailiyyətlər və mümkünüyü ehtimal edilən müharibə haqqmda təssəvürlərlə bağlıdır. H.D. dövlətin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü, xalqın təhlükəsizliyini müdafiə edilməsi ideyaları üzərində təşəkkül tapır.

HƏRBİ VƏZİYYƏT - xüsusi hüquqi vəziyyət; müstəsna hallarda (müharibə, hərbi təcavüz, dövlət (hakimiyyət) çevrilişi və ya ona cəhd, siyasi böhran, kütləvi ixtişaşlar, hətta təbii fəlakət və s. baş verdikdə) dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, əhalinin təhlükəsizliyini, qayda-qanunun qorunması naminə, Konstitusiyada və digər qanunlarda göstərilmiş qaydada, dövlətin müvafiq səlahiyyətli orqanı (adətən Ali baş komandanı) tərəfindən müəyyən müddətə (və ya müddətsiz), həmin neqativ hallarm aradan qaldırılmasma və məqsədə nail olunmasma qədər, dövlətin bütün ərazisində və ya ərazinin bir hissəsində elan edilən və tətbiq olunan xüsusi (hərbi) hüquqi rejim H.V.-in ən xarakterik cəhətləri bunlardır: H.V. elan edilmiş yerlərdə hərbi hakimiyyətin səlahiyyətinin genişləndirilməsi, hərbi qurumlarm, o cümlədən, hərbi tribunalm səlahiyyət dairəsinin genişləndirilməsi; müdafiənin, ictimai qaydanın və dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanlarmm funksiyalarmın cəbhə, ordu və hərbi dairələrin hərbi şuralarma, hərbi birləşmələrin Ali komandanlığma keçməsi; mühüm hərbi, iqtisadi, sosial obyektlərin xüsusi nəzarət altına alınması; vətəndaşlarm üzərinə ölkənin müdafiəsi sahəsində əlavə

vəzifələrin qoyulması (misal: hərbi, əmək, intizam mükəlləfiyyəti və s.), “komendant saatmm” tətbiq edilməsi, gediş-gəlişin məhdudlaşdırılması və s., o cümlədən: insan hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması, kütləvi tədbirlərin qadağan edilməsi, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) üzərində nəzarətin gücləndirilməsi və s.

HƏYAT SƏVİYYƏSİ (ingilis analoqu *level of living*) - cəmiyyətin (onun hər bir üzvünün) maddi, mənəvi və sosial tələbatların ödənilməsi, istehlak nemətləri ilə təminat dərəcəsi (vəziyyəti). H.S. onun müxtəlif tərəflərini əks etdirən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi ilə, istehlak olunan maddi nemətlərin və xidmətlərin ümumi həcmi, ərzaq və qeyri-ərzaq malların, həmçinin xidmətlərin istehlak səviyyəsi, əhalinin (onun hər bir üzvünün payma düşən) real gəliri, əmək haqqı və ictimai istehlak fondların həcmi, yığılmış mülkün və pul ehtiyatların həcmi, iş (əmək) şəraitinin, iş vaxtının və istirahət vaxtın uzunluğu, mənzil-kommunal şəraiti, insan hüquq və mənafələrinin qorunma, təmin olunma səviyyəsi, insan həyatın, ümumi nisbətdə, uzunluğu səviyyəsi, eləcə də təhsil səhiyyə, mədəniyyət və s. göstəriciləri ilə ifadə olunur. H.S. bilavasitə dövlətdə mövcud olan dövlət-hüquqi rejimdən, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, eləcə də məhsuldar qüvvələrin inkişafından və istehsal münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi böhranlar, o cümlədən, beynəlxalq böhranlar, çevirilişlər, inqilablar, ələlxüsus müharibələr H.S.-nə mənfi təsir göstərir. Onun (H.S.-nin) dinamikası iqtisadi qanunların fəaliyyəti və məqsədi ilə müəyyənləşdirilir.

HİMN (dövlət himni) (yunan *hymnos*-təntənəli musiqi) - dövlətin patriotik çalarlı musiqi əsəri, dövlətin keçirdiyi bütün rəsmi və təntənəli tədbirlərində ifa edilir. H. dövlətin, onun suverenliyinin vacib atributudur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət H.-i, patriotik

çalarlı musiqili əsərdir. Musiqisi Üzeyir Hacıbəyova, sözləri Əhməd Cavadə məxsusdur.

HÖKMƏRANLIQ - hakimiyyətin həyata keçirilməsini səciyələndirən anlayış. H.-m həyata keçirilməsi institusional forma alır və cəmiyyətdə H. edən və tabe olan qruplara parçalanmaması, həmçinin xüsusi idarəetmə aparatının ayrılmasını nəzərdə tutur, hərçənd hakimiyyət resurslarına malik olmayan şəxs (qrup), bir qədər məhdud çərçivədə olsa da, öz biliyinə, bacarığına, nüfuzuna arxalanaraq H. edə bilər. M. Veber hakimiyyəti və H.-ı fərqləndirərək qeyd edir ki, H. hakimiyyəti qabaqlayır. H. anlayışında belə bir faktın ehtimalı qeyd olunur ki, hakimiyyət əmri obyektin itaət etməsi ilə qarşılaşır. Veberə görə H.-m üç tipi mövcuddur: 1) ənənələrə, əxlaqa, müəyyən davranış adəti ilə şərtlənən, demokratik (ağsaqqallar şurası), patriarxal (tayfa rəhbərlərinin hakimiyyəti), irsi (monarxi hakimiyyəti) və sonuncunun bir növü olan sultanlıq kimi tanınan ənənəvi H.; 2) xarizmatik H.; 3) idarə edən və tabe olan arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş, könüllü şəkildə müəyyən edilmiş hüquqi normaların qəbul olunmasına əsaslanan leqal (rasional - bürokratik) H.

HÖKUMƏT - Nazirlər Şurası və ya Nazirlər Kabineti - Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanıdır və İcra hakimiyyəti sisteminə daxildir, bütövlükdə ölkə miqyasında (və yaxud Muxtar Respublika miqyasında Nazirlər Kabineti təşkilində), ona tapşırılmış inzibati, iqtisadi, hüquqmühafizə, hərbi-müdafiə, elmi-texniki, sosial-mədəni, quruculuq sahələrində rəhbərliyi həyata keçirir. H. Parlamentarizmlı dövlətdə Parlament tərəfindən öz siyasi konsepsiyalara uyğun formalaşdırılır, onun məqsəd və vəzifələri və iş qaydası müəyyənləşdirilir (statusu Konstitusiyaya ilə və müvafiq qanunverici aktlar ilə müəyyənləşdirilir), eyni zamanda o (H.), müvafiq (formalaşdırılan) orqanlar qarşısında hesabatlı və cavabdehdir.

H.-ə adətən Baş Nazir və ya Nazirlər Kabinetinin, Nazirlər Şurasının sədri, Premyerministr, Kanslar və, yaxud bəzi ölkələrdə bilavasitə dövlət başçısı idarə (rəhbərlik) edir. H.-ə H. başçısından savayı: onun müavinləri, Nazirlər, digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının (komitələrin, agentliklərin, xidmətlərin və s.) rəhbərləri və H. aparatı daxildir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ümumi qaydaları müəyyən etmək üçün “Qərarlar”, digər məsələlər üzrə isə “Sərəncamlar” qəbul edir. Qərar və Sərəncamlarda başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onlar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

HÖKUMƏT BÖHRANI - müxtəlif (siyasi, hüquqi, iqtisadi, hərbi və s.) səbəblərdən Hökumətin öz funksiyalarının rahat və sərbəst icra edə bilməməsi və yaxud onun (Hökumətin) yalnız, səhv siyasəti nəticəsində yaranmış mürəkkəb siyasi vəziyyət. Burada “müxtəlif səbəblər” deyəndə, konkret olaraq ümumsiyasi böhran, kəskin forma almış siyasi çəkişmə, Konstitusiyaya - hüquq böhranı, hüquqi kəsur (boşluq), konfuz (dolaşiq), kolliziya (hüquq normalarının toqquşması, ziddiyyəti), iqtisadi böhran (inflyasiya, hiperinflyasiya), hərbi toqquşmalar, çevriliş, təcavüz, eləcə də şəxsi faktorlar, yəni Hökumətin (bütöylükdə və ya onun konkret üzvlərinin) qeyri-peşəkarlığı, səriştəsizliyi və hətta cinayətkarlığa səhvi (korrupsion qalmaqalı), Hökumətdaxili və ya Hökuməti formalaşdıran Parlamətdaxili intriqalar, köhnə Hökumətin vaxtının sona yetməsi və yeni Hökumətin hələ də formalaşdırılmaması, Hökumətin öz ligitimliyini itirməsi, hətta Hökumət üzvlərinin öz vəzifələrini dondurulması, vəzifəni buraxıb-qaçması və s. nəzərdə tutulur. H.B. da dövlətin, cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinə mənfi təsir göstərir və, hətta böyük faciə ilə nəticələnmə bilər. H.B.-nda ciddi siyasi tədbirlərə əl atılır, o cümlədən: Parlamənt Hökumətə etimadsızlıq göstərir; Hökumət (və ya onun konkret üzvləri) istefaya göndərilir;

Hökümət funksiyalarını dövlət başçısı öz üzərinə götürür, keçid Höküməti yaradılır və s.

HUMANİZM (latm *humanus*-insani, bəşəri) -insan ləyaqətinə və hüquqlarına hörməti, şəxsiyyət kimi onun qiymətliyini ədalət prinsipi timsalında, insanların rifahı, onların hərtərəfli inkişafı, ictimai həyatda insan üçün əlverişli şərait yaradılması haqqında qayğıyı ifadə edən baxışların məcmuəsi. H. bərabərlik, ədalət kimi bəşəri prinsipləri insan münasibətlərinin norması sayır. O (H.), hər cür fanatizmin, radikallıq, nankorluğun, bədxahlıq, başqaların nöqtəyi-nəzərinə və biliyinə hörmətsizliyin antipodudur.

HÜQUQ (ərəb; latm analoqu *jus, juris*) - geniş mənada H. - cəmiyyətin dövləti iradəsini ifadə edən, dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilən (qəbul edilən) və pozuntulardan qorunan, ümumbəşəri xarakter daşıyan, tərbiyəvi və inandırıcı əhəmiyyətlə bərabər nizamlayıcı və məcburedici mahiyyət daşıyan, formal qeydiyyatla alınmış, hakim ümum-məcburi normalar sistemidir. Dar mənada H. - yol verilən hərəkətlərin ölçüsü və formasıdır. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə, dövlət idarəetmənin zəruri aləti olan H., eyni zamanda cəmiyyətdə və dövlətdə şəxsiyyətin vəziyyətini (statusunu) əks etdirir və onun mənafeyinin qorunması vasitəsidir. H.-un köməyi ilə, dövlət insanların davranışlarını nizamlayır, ictimai münasibətlərin müəyyən dairəsini məcburi münasibətlər kimi təsbit edir.

H. dövlətlə, eyni zamanda yaranıb, formalaşır və inkişaf edir. *Üstqurumun* bir hissəsi olan H. cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, onun sosial strukturu ilə, siyasi münasibətlərlə müəyyən edilir, tarixi ənənələr, hakim ideologiya və bir sıra digər amillər də H.-a təsir göstərir. H.-la nizamlanan ictimai münasibətlər - *hüquq münasibətləri* adlanır. H. pozuntusu müəyyən H.-i məsuliyyətə səbəb olur. Bax həmçinin *beynəlxalq hüquq*.

HÜQUQ QABİLİYYƏTİ - dedikdə, dövlət tərəfindən ərsə gətirilmiş, qanunla nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələrə malik olmaq ümumi (abstrakt) imkanı, onları daşımaq qabiliyyətinə malik olmaq başa düşülür, yəni bu sadəcə olaraq, hüquqa malik olmaq deyil, hüquqa malik olmaq qabiliyyətidir.

HÜQUQ MÜHAFİZƏ ORQANLARI - qanunçuluğun qorunması, cinayətkarlığa və digər hüquqpozuntularma qarşı mübarizə aparmaq məqsədlərini daşıyan, müvafiq səlahiyyətlərlə təchiz edilən, dövlət orqanları məcmuəsidir. H.M.O.-nm fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri, elə admdan bəlli olur ki, hüququ və qayda-qanunu müxtəlif pozuntulardan mühafizə etmək, pozulmuş hüquqları bərpa etmək, eyni zamanda dövlət və şəxsi mülkiyyəti qorumaq, insanların həyat və sağlamlığını müxtəlif təcavüzlərdən qorumaq, eləcə də insanların şərəf və ləyaqətini qorumaq üçün bütün zəruri tədbirləri görmək və cinayətkarlığa səbəb olan şəraiti aradan qaldırmaqdan ibarətdir. H.M.O. öz fəaliyyətlərini qanunçuluq və ədalət prinsipləri üzərində qururlar. H.M.O. təyinatları ilə, funksiyaları ilə və təşkili qaydaları ilə fərqlənən, lakin ümumi məqsədlərə xidmət edən, dövlət tərəfindən təmin edilən və dövlətin admdan çıxış edən müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanlarıdır. H.M.O. ümumi funksiyalarla yanaşı, hüquq-mühafizə orqanlarının hər birinin təyinatma müvafiq olaraq, xüsusi funksiyaları da icra edirlər.

Azərbaycan Respublikası H.M.O. sisteminə: Məhkəmələr, Prokurorluq, Ədliyyə Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi daxildilər, eyni zamanda müxtəlif dövlət orqanları və komissiyaları da bu cərgəyə aid etmək olar (o cümlədən: yetkinlik yaşma çatmayanların işləri üzrə, korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə və inzibati komissiyalar, xüsusi şöbələr və s.), çünki onların üzərinə də hüquq-mühafizə sistemində müəyyən səlahiyyətlər qoyulur.

HÜQUQ NORMASI – bu, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və qorunan ictimai münasibətləri nizamlayan, davranış və ya təməlqoyucu qaydalar və normalar şəklində ifadə olunmuş, ümumməcburi, formal-müəyyənləşdirilmiş yazılı təlimatdır. H.N. iki əsas ümumməcburi hüquqi tələblər üzərində qurulur: 1) davranış qaydaları; və 2) təməlqoyucu normalar.

Davranış qaydaları - birbaşa nizamlayıcı normalardır və “necə etmək lazımdır” sualma cavab verir. Təməlqoyucu normalar - hüquqi nizamlamanın ümumi əsaslarını müəyyən edirlər və “necə olmalıdır” sualma cavab verir.

H.N.-nin strukturu - bu, onun tərkibinin üç elementlərinin (hipotez, dispozisiya və sanksiya) birliyi ilə və qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə edilən, - daxili quruluşudur.

HÜQUQ POZUNTUSU - bu, hüquq elmində, şəxsin dövlətə, cəmiyyətə və digər şəxslərə qarşı təqsirkar, qanunazidd fəaliyyəti ilə (fəaliyyətsizliyi ilə) zərər yetirmək kimi müəyyən edilir; ictimai təhlükəliyi ilə səciyyələnir. Fəaliyyətsizlik ilə törədilmiş H.P: “etməli idi, lakin etmədi” prinsipi üzərində qurulur. Məsələn: hərbi xidmətə getməli idi, lakin etmədi; borcunu qaytarmalı idi, lakin qaytarmadı və s.

H.P. ilə vurulan zərərin aşağıdakı növləri elmə bəllidir: maddi və mənəvi; fiziki və əqli; ölçülən və ölçülməz; bərpa olunan və bərpa olunmaz; əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli növləri. İctimai təhlükəliyindən (zərərindən) və dərəcəsiindən asılı olaraq H.P. *cinayət* və *xəta* kateqoriyalara bölünür.

HÜQUQ POZUNTULARININ PROFİLAKTİKASI - hüquq pozuntularını doğuran əsas və səbəblərə qabaqcadan xəbərdarlıqda öz təşəkkülünü tapır, yəni hüquq pozuntuların qarşısını almaqdan ötrü, törədilən hüquq pozuntuların mahiyyətini, onu doğuran səbəbləri araşdırmaq, müəyyən etmək və mümkün dərəcədə aradan qaldırmaq, H.P.P.-nin əsas funksiyasıdır.

HÜQUQ SIYASƏTİ - 1) siyasi subyekt tərəfindən

(vətəndaş, ictimai-siyasi təşkilat (partiya) və hərəkət, dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən) hüququn inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, ictimai münasibətləri - *ictimai-hüquq münasibətləri* çərçivəsinə salınması, hüququn nüfuzunun qaldırılması, vətəndaşların, müəssisə və təşkilatların hüquqa, tam və dolğun şəkildə riayət olunması cəlb edilməsi, hüququn qorunması, hüquq pozuntusuna qarşı qəti mübarizə aparılması kimi Ali məqsədlərə xidmət edən (siyasi) fəaliyyət; 2) hüquqi islahatın sinonimi.

HÜQUQİ DÖVLƏT (ərəb; alman analoqu *Rechtsstaat*; ingilis-sakson terminologiyasında "*Rul of Law*") – "H.D." terminini elmə İ.Kant daxil etmişdir; bu, qanunun aliliyi, vətəndaşın şəxsiyyətinə hörmət, onun hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan maraqlarının sarsılmazlığı və xalqın hakimiyyəti üzərində özünü əks etdirən dövlətdir. H.D.-də bütün münasibətlər ancaq hüquq normaları ilə nizama salınır. Bu hüquq normaları, demokratik prinsiplərə əsaslanmaqla bərabər, ölkə daxilində nizamintizamın möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır.

H.D. əsas təzahürləri aşağıdakılardan ibarətdir: bütün ictimai və siyasi institutlara, bütün vətəndaşlara və ictimai həyatın bütün sahələrinə Konstitusiya və Qanun normalarının və tələblərinin yayılması; şəxsiyyəti hüquq nizamlaşdırmanın ali məqsədi kimi qəbul edilməsi, şəxsiyyətin ləyaqətinin ali məqsəd kimi qəbul edilməsi (əks halda, qeyri - H.D.-də ali məqsəd, ali dəyər kimi ideoloji çərçivə, siyasi və ya iqtisadi səmərə çıxış edir); dövlətin vətəndaş qarşısında və vətəndaşın dövlət qarşısında qarşılıqlı məsuliyyəti; vətəndaşlar tərəfindən hüququn və qanunun hörmət və nüfuzunun qəbul edilməsi, başqa vətəndaşların maraqlarına zərər yetirməyən həyat tərzini keçirmək vəzifəsinin qəbul edilməsi; bütün mübahisəli məsələlərin həllində Məhkəmələrin xüsusi yeri; bütün vətəndaşların və institutların Məhkəməyə tabeçiliyi,

dövlət orqanlarımın və vəzifəli şəxslərin qeyri-qanuni hərəkətlərindən Məhkəmə qaydasında şikayət etmə şəraitinin olması; ədalət mühakiməsi orqanlarımın dövlət idarəçilik orqanlarından asılı olmaması (müstəqil olması); qanunlara riayət edilməsinə Konstitusiya nəzarətinin olması və s.

Demokratiya, hüquqi dövlətin ayrılmaz hissəsidir.

HÜQUQİ DÜŞÜNCƏ - insanların, sosial qrupların, cəmiyyətin qanunçuluğa, qaydalara, haqq-ədalətə münasibətlərini, onlarda nəyin hüququayyğun və nəyin hüquqazidd olması haqqında təsəvvürlərini ifadə edən prinsiplər, ideyalar, baxışlar məcmuəsidir.

HÜQUQİ FAKT - qanunla müəyyən edilən konkret hüquq münasibətlərinin əmələ gətirilməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə səbəb olan müəyyən həyati şərt və vəziyyətlərdir. Hüquq münasibətlərin funksiya göstərməsi üçün, H.F. bilavasitə əsas və səbəb rolunu oynayır. H.F. iki halda meydana gəlir: hadisə və hərəkət nəticəsində. Bunlar, öz növbəsində, zaman ölçüsü ilə, birdəfəlik, müddətli və həmişəlik hüquqi akt kateqoriyalarına bölünürlər (qəza, təhsil, ölüm və s.).

Hadisələr - insan iradəsindən asılı olmayaraq əmələ gələn hüquqi faktlardır. Hadisələr gözlənilən (qanunla müəyyən edilən zamanın başlanması və ya qurtarması anı, işin başa çatması və s.) və gözlənilməyən (təbii, texnogen hadisələr və s.) - müstəvilərə şaxələnir. Hərəkətlər - insanın iradəsindən irəli gələn hüquqi faktlardır, onlar da öz növbəsində hüquqa-uyğun və hüquqa - zidd kateqoriyalarına bölünür.

HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİ - tarixi inkişaf gedişində əldə edilmiş və yenidən təkrar olunan hüquq sərvətlərinin (prinsiplərin, normaların, kateqoriyaların, biliklərin, hüquqi-texniki, hüquqi-təşkilati normaların) məcmuəsidir, eyni zamanda, hüquq mədəniyyəti, şəxsiyyətin və cəmiyyətin keyfiyyəti -

hüquqi vəziyyətidir. Mahiyyətinə görə bu, hüquq düşüncəsinin, hüquq texnikası və praktikasının yüksək nailiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən, onun real funksiyasında istifadə olunan, hüquqi fəaliyyətin bütün müsbət hissələrinin məcmuəsidir.

HÜQUQİ TƏHSİL - insanların daxili aləminin etiqadına və oriyentirinə (istiqləndirilməsinə) çevirməsi məqsədi ilə, hüquqi dəyərlərin cəmiyyətə və hər bir insanın düşüncəsinə, heysiyyətinə çatdırılması üçün, xüsusi (elmi, texniki, pədaqoji) vəsaitlər, izah etmə metodu, üsul və vasitələrinin yaradılmasını və tətbiqini nəzərdə tutan, məqsədyönlü fəaliyyətdir.

HÜQUQİ TƏRBIYƏLƏNDİRMƏ - hüquqi təcrübənin əldə edib-ötürülməsində məqsədyönlü fəaliyyətdir, hüquq normalarına riayət edilməsinə, yerinə yetirilməsinə və istifadə olunmasına zəmin olan müsbət düşüncələrin, dəyərlərin, baxışların formalaşması məqsədi ilə, insan düşüncəsinə və davranışına mütəmadi surətdə təsir etmək deməkdir.

HÜQUQİ ŞƏXS - hüquq münasibətlərinin müstəqil subyekti. Onun əsas dörd xüsusiyyətləri vardır, o cümlədən: 1) xüsusi mülkiyyət; 2) hakim iyerarxiyası ilə kollektiv birlik; 3) öz adından müvafiq hüquqlar əldə etmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə malik olmaq və; 4) Məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi iştirak edə bilmək.

Hər bir H.Ş.-in yaranmasının və fəaliyyət göstərməsinin məqsəd və səbəbləri mövcuddur. Hansılar ki, onun nizamnaməsində qeyd olunur. *Hüquq münasibətlərində* H.Ş.-lər iki subyektlər kateqoriyasına bölünür: 1) sahibkar statuslu subyektlər və; 2) qeyri-sahibkar statuslu subyektlər. Birinci kateqoriyaya aiddir: banklar, şirkətlər, səhmdar cəmiyyətləri və s.; ikinci kateqoriyaya aiddir: ictimai birliklər, fondlar, siyasi qurumlar və s. H.Ş.-lər dövlət, ictimai və mülki təmayüllü ola bilərlər. Odur ki, dövlət və ya qeyri-dövlət

qurumları (idarə, müəssisə, təşkilat) və, o cümlədən, beynəlxalq təşkilatlar - H.Ş.-lərdir. H.Ş. ədliyyə orqanından (nazirliyindən) qeydiyyatdan keçməklə və ya (əgər beynəlxalq H.Ş.-dən söz gedirsə) dövlətlərarası müqavilə (saziş) ilə həmin anda yaranmış hesab edilir; H.Ş. öz məqsədinə çatdıqdan sonra və ya H.Ş.-in müflisləşməsi nəticəsində, və ya digər səbəblərdən könüllü və ya məcburi surətdə (Məhkəmə vasitəsilə), ləğv edilə bilər. Ləğv olunmuş H.Ş.-in mülkiyyətinin aqibəti isə, qanunvericilik aktları ilə məxsusi olaraq şərtləndirilir. O (ləğv olunmuş H.Ş.-in mülkiyyəti), ya təsisçinin (təsisçilərin) mülkiyyətinə çevrilir, ya dövlət hesabına keçir və ya ləğv olunmuş mülki şəxsin məqsədlərinə sərf edilir.

HÜQUQİ VƏZİFƏLƏR - vəzifələr, hüquqlara paralel funksiya göstərir, hüquq və vəzifələr biri-birini tamamlayır, yəni bir subyekt üçün hüquq, qarşı subyekt üçün vəzifəyə çevrilir. Hüquqlar və vəzifələr bərabər mütənəsb hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Hər bir qanun, müəyyən hüquqlar yaratmaqla yanaşı, həmin hüquqlardan irəli gələn vəzifələri də və, hətta hüquqi məsuliyyətləri də müəyyən edir. Hüquqi baxımdan vəzifə, qanun tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, məcburilik xarakteri daşıyır. Bu, “gücə” arxalanan sosial nizamlaşmanın hakim formasıdır, yəni burada dövlət məcburiyyəti mümkündür. Hüquqi vəzifələrdə həm şəxsi, həm də ictimai maraqlar özünü biruzə verir. Hüquqi vəzifələr vasitəsilə, hüquq münasibətlərində, səlahiyyətli tərəfin maraqları qənaətlənir.

H.V. - dövlət, hüquq və şəxsiyyətin optimal qarşılıqlı əlaqəsinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir, onsuz nə balanslaşdırılmış (tənzimlənmiş) hüquq sistemi, nə effektiv hüquq nizamlanması, nə də dürüst hüquq qaydası mümkün deyil. Onlar, cəmiyyətin dayanıqlığını və stabilliyini saxlayan, Konstitusion institutların normal fəaliyyətinin mühüm

şərtləridir.

H.V., ictimai həyata əminamanlıq, qanun-qayda gətirmək məqsədlərini güdən, dövləti-məqsədəuyğunluqlu, düşünülmüş, səmərəli, obyektiv şərtləndirilmiş davranışm növü və ölçüsüdür.

H.V.-lər, ictimaiyyətin normal inkişafma mane ola biləcək özbaşmalığm, xaosun və bütün növ destruktiv elementlərin qarşısını ala biləcək bir səddir.

Vergilər və başqa dövlət ödənişləri vəzifələri hər kəsdən, qanun tərəfindən müəyyən edilmiş vergiləri və digər ödənişləri tam həcmdə və vaxtmda ödənilməsini tələb edir, və qanundan kənar ödənişlərin ödəməsini mümkünsüz edir; *Vətənə sədaqət vəzifələri* - vətənə sədaqətin müqəddəsliyini, dövlətin Ali hakimiyyət orqanların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətini (o cümlədən, and içməsini) tərənnüm edir və andmı pozan şəxslər qarşısında müəyyən qadağalar qoyur; *Vətəni müdafiə vəzifəsi* - vətəni müdafiə etməyi, hərbi xidmət keçməyi vətəndaşlardan tələb edir, eyni zamanda hərbi xidmət keçməyin mümkün olmadığı halda, alternativ xidmətlə əvəz edilməsini mümkün edir və s.

HÜQUQİ YARDIM - 1) (dövlətlər arasında H.Y. haqqmda müqavilələr) - dövlətlərin ədliyyə orqanlarının (Məhkəmələr, Prokurorluq, notariat və s.) və digər hüquq mühafizə orqanların mülki, ailə, cinayət və s. işləri üzrə biri-birinə (qarşılıqlı) H.Y. göstərmək sahəsində əməkdaşlığı barədə bağladıkları beynəlxalq müqavilə. H.Y. haqqmda müqavilələr hər bir dövlətin vətəndaşların digər dövlətin ərazisində şəxsi və əmlak hüquqların qarşılıqlı tanınmasını və riayət etməsini təmin etmək məqsədini güdür. Müqavilə, eyni zamanda başqa-başqa dövlətlərin hüquq mühafizə orqanların (Məhkəmələrinin) yurisdiksiyasını qəbul etmək, onların qərarların, tapşırıqların qarşılıqlı olaraq icra etmək (lakin, istənilən qərar və ya tapşırıq almış ədliyyə idarəsi öz

dövlətin qanunvericiliyini tətbiq edə bilər), sənədlərin qarşılıqlı göndərmək, cinayətkarları qarşılıqlı qaytarmaq, hüquqi məsləhətləşmə və müşavirələr keçirmək və s. məsələləri nəzərdə tuta bilər; 2) demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətlərdə dövlət tərəfindən vətəndaşlara (qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda pulsuz, yəni dövlət hesabına) verilən, təmin edilən hüquq; prosesual qanunvericiliyə uyğun olaraq, həbs edilən, cinayət törədilməsində ittiham olunan hər bir vətəndaşa, onun razılığı ilə dövlət hesabına müdafiəçisinin (vəkil - "advokat") cəlb edilməsi.

X

XALQ HAKİMİYYƏTİ – bax *demokratiya*.

XAOS (qədim yunan *chaos*, *chaino*-geniş açırım, püskürürəm) - cəmiyyətdə, ictimai münasibətlərdə hökm sürən özbaşmalığ, qanunsuzluq, qarma-qarışıqlıq, hərc-mərclik; 2. (Qədim yunan əsətirində) dünyanı və ondakı həyatı əmələ gəlməsindən daha əvvəl mövcud olmuş qarma-qarışıqlıq, qeyri-mütəşəkkil aləm, ilkin mənası: sonsuz kütlə.

XARİCİ VƏTƏNDAŞ – bax *əcnəbi*.

XARİZMATİK LİDER (yunan *charisma*-mərhəmət, şəfqət, bərəkət, nemət, fitri istedad, allah vergisi və ingilis *leader*-aparıcı, rəhbər) – cəmiyyət tərəfindən istedadı, qabiliyyəti qeyri-adi (fövqəltəbii, fitri) olmasın inanılan, nüfuzu qeyri-şərtsiz qəbul edilən, şəxsiyyətinə pərəstiş edilən - ictimai-siyasi xadim, rəhbər, başçı, yol göstərən, öndər. Bu inam, həmin şəxsin (X.L.-in) yüksək səviyyəli təlim-təhsili ilə, dərin bilik və zəkası ilə, bacarığı, nailiyyətləri və bol təcrübəsi ilə bərkidilir. Bütün digər apponentləri ilə müqayisədə X.L.-in hər tərəfli üstün olması səciyyəvidir. X.L., bir qatda olaraq, özünü mürəkkəb (kritik) sosial-siyasi vəziyyətlərdə, - özünün yürütdüyü siyasət ilə, özünün

davranışı və nitqi ilə və nəhayət, cəmiyyəti, xalqı idarə edə bilməsi ilə biruzə verir.

XATA (bəzi mənbələrdə *xəta*) - şəxsin dövlətə, cəmiyyətə və digər şəxslərə qarşı təqsirgarcasın törətdiyi, ictimai təhlükəli hüquq pozuntusu. X. - özünün minimal dərəcəli ictimai təhlükəliyi ilə (zərəri ilə) fərqlənir (cinayət ilə müqayisədə). Xətalər ictimai həyatın müxtəlif sahələrində törədilir, müxtəlif təcavüz obyektlərinə və hüquqi nəticələrə malikdirlər. O, mülki, inzibati və intizam hüquq pozuntularına təsnif edilir. Eyni zamanda, hüquq elmi, prosesual hüquq pozuntularını da fərqləndirir. Məsələn: Məhkəməyə təhkim edilən şəxsin Məhkəməyə gəlməməsi; Məhkəməyə qarşı hörmətsizlik və s.

Cinayətə görə cəzalar, yalnız Məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilə bilər, lakin X.-lərə görə cəzaları həm Məhkəmələr, həm də qanunvericilik aktları ilə məxsusi şərtləndirən hallarda, digər vətəndaşlar da tətbiq edə bilərlər. Xəbərdarlıq, tənbeh, töhmət, şiddətli töhmət, pul cəriməsi, əmək haqqından müəyyən faiz miqdarda tutulması və s. X.-yə görə cərimə sanksiyalarıdır.

XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTLƏRİ (rus analoqu *благотворительное общество*) - əhali arasında mədəni-maarif işləri aparan (yəni nə siyasi, nə də kommersiya təmayüllü olmayan) müxtəlif istiqamətli (təhsil, incəsənət, kitabxanaçılıq və s.) təşkilatlar. 1905-ci il inqilabdan sonra – Sovet işğalına qədər Azərbaycanda: “Nəşrimaarif”, “Nicat”, “Səfa”, “Səadət”. “Həmiyyət” X.C. -ləri mövcud olmuşlar. X.C.-nin əsas məqsədləri teatr truppaları təşkil etmək, yoxsul şagird və tələbələrə yardım göstərmək, kitabxana, qiraətxana, məktəb açmaq və s. olmuşdur. 1919-cu ildə Bakıda konkret peşə təyinatlı X.C. təsis edilmişlər, o cümlədən: “Müəllimlər İttifaqı”, “Aktyorluq İttifaqı”, “Təlim və tərbiyə əncüməni”, “Tərəqqi” və s.

XUNTA (ispan *junta*-yığıncaq, birlik, kollegiya) – 1. ispan dili yayıldığı ölkələrdə müxtəlif ictimai-siyasi təşkilat, birlik, toplantı və ittifaqların, habelə dövlət orqanlarının adı; 2. bir sıra ölkələrdə hakimiyyəti qeyri-kontitusion (misal: hərbi çevriliş) vasitəsi ilə ələ keçirilmiş hərbiçi və ya qarışıq (hərbçi-mülki) qruplaşmaların yayılmış adı; onlara “*hərbi X.*” da deyilir. “X.” termini bəzi hallarda, bir sıra ölkələrdə mövcud olan (əsasən hərbiçilər hakimiyyətli) mürtəce rejimləri bildirmək üçün də istifadə olunur. Misal: Paraqvayda – hərbiçilərin diktaturası; Çilidə - Pinoçet diktaturası; 18-21 avqust 1991-ci ildə, keçmiş Sovet İttifaqında “QKÇP” (rus analoqu *ГКЧП* – fəvqəladə hallar üzrə dövlət komitəsi) – özünü adlandıran qurum tərəfindən (“səkkizlər” tərəfindən) hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdi olmuş, lakin məqsədlərinə nail olmamışdır.

İ

İCRA(EDİCİ) HAKİMİYYƏT – Ali, (Mərkəzi) Hökumət və Yerli İcra hakimiyyəti orqanları; “hakimiyyət bölyüsü prinsipinə” uyğun olaraq dövlətdə biri-birini tarazlaşdıran üç hakimiyyət orqanlarından (Qanunverici və Məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına alternativ) biri; qanunları icra edən (həyata keçirən, tətbiq edən) müstəqil hakimiyyət orqanı. Bununla yanaşı, bu və ya digər şəkildə digər hakimiyyət orqanları ilə müəyyən hüquqi asılılığı vardır, misal üçün: İ.H. – (“Hökumət”) – Qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən formalaşdırıla və buraxıla bilər, onun (Qanunverici hakimiyyətin) qarşısında hesabatlıdır; bütün digər hüquqi və fizik şəxslər kimi – Məhkəmə orqanlarının qərarlarını yerinə yetirməyə borcludur. Parlamentli idarəçilik forması (Parlamentli Respublika; Parlamentli Monarxiya) olan ölkələrdə İ.H. – Konstitusiyaya görə dövlət başçısıdır (Prezidentə,

Monarxa) və Hökumətə məxsusdur. Prezidentli Respublikada isə dövlət və Hökumət (Baş Nazir institutu olmaq şərti ilə) başçısı eyni şəxsdir – Prezident, o, hüquqi cəhətdən İ.H.-i təmsil edir.

İCTİMAİ RƏY – ictimaiyyətin (xalqın, millətin, sosial qrupun, cəmiyyətin) ümumi maraqlarına, tələbatına aid olan, toxunan gerçəkliyin faktlarına, hadisələrinə, proseslərinə və ya ictimai maraq kəsb edən siyasi subyektlərin (fərdi şəxsin, ictimai təşkilatın (partiyanın, birliyin), dövlətin), başqa xalqların millətlərin, sosial qrupların fəaliyyətinə müsbət, biganə, mənfi, bizzə hallarda isə, ifrat şəkildə ifadə olunan münasibətini təsbit edən kütləvi şüurun mövcudluğudur və (açıq və ya gizli) təzahürü üsuldur. İ.R. - məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində və kor-təbii şəkildə formalaşır. Yalnız demokratik şəraitdə İ.R. dövlət idarəçiliyi tərəfindən nəzərə alınır. İ.R. ilə hesablaşmayan və, hətta ona zidd gedən siyasət – iflasa məhkumdur. İ.R.-in doğru-dürüst araşdırılması, öyrənilməsi, təhlili və məqsədyönlü istiqamətə yönəldilməsi siyasi subyektdən ötrü müəyyən perspektivlər vəd edir. İ.R. sosioloji sorğular, pibissidlər, referendumlar, seçkilər, eləcə də diskussiyalar, dialoqlar və s. üsul və vasitələri ilə araşdırılıb öyrənilir və kütləvi informasiya vasitələri (KİV), kütləvi tədbirlər, çıxışlar, nitqlər, təbliğat, videorliplər, plakatlar, yenə də, diskussiyalar, dialoqlar və s. üsul və vasitələr ilə müəyyən istiqamətə yönəldilir.

İCTİMAİ TƏŞKİLATLAR – vətəndaşların maraq və mənafeyini ifadə edən, onlar tərəfindən könüllü surətdə yaradılan, dövlətin qanunları və öz nizamnamələri əsasında müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən, müəyyən (siyasi, iqtisadi, humanitar və hüquqi yardım, elm və təhsil, incəsənət, idman və s.) mahiyyət kəsb edən, müəyyən quruluşa, aparata və iyerarxik idarəçilik sistemində malik olan (bəzi hallarda isə, hətta yerli qurumlarına, filiallarına malik olan), üzvlərinin üzvlük haqqı,

sponsorlar, qrantlar, (əgər kommertiya təşkilatıdırsa) öz gəlirləri hesabma maliyyələşdirilən, ictimai problemlərin həllinə, sosial-mədəni münasibətlərin inkişafına və, hətta dövlətə təsir göstərə bilən-birlik, ittifaq, ictimai subyekt. Hüquqi status baxımdan İ.T. - *hüquqi şəxslərdir*. İ.T. konkret olaraq özünü siyasi partiyalar, kooperativlər, fondlar, dərnəklər, həmkarlar ittifaqları, təşəbbüs qrupları, cəmiyyətlər və s. formalarda təcəssüm edilir. İ.T.-da öz atributlarının mövcudluğu istisna deyil.

İCTİMAİ-İQTİSADİ FORMASIYA – konkret istehsal üsulu üzərində əsaslanan, özünün iqtisadi bəziisi, siyasi, hüquqi, ideoloji üstqurumu ilə, özünün ictimai düşüncə formaları ilə xarakterizə edilən – ictimaiyyətin tarixi müəyyən tipii: tarixə 5 növ İ.-İ.F. bəllidir: quldarlıq, feodal, burjua, kapitalizm və sosializm, hərçənd bəzi mənbələrdə burjua və kapitalizm formasıyaları vahid şəkildə göstərilir; 6-cı növü isə kommunizm İ.-İ.F.-sıdır, lakin bu yalnız Marksizm-Leninizm nəzəriyyəsində qalmışdır, yəni praktikada baş verməmişdir, bəzi hallarda “İ.-İ.F” termini - “sosial quruluş” anlayışının sinonimii kimi işlədilir, “İ.-İ.F” anlayışı ilk dəfə marksizmdə işlədilmişdir. Hər bir İ.-İ.F. bəşəriyyətin progressiv inkişafının müəyyən tarixi pilləsini ehtiva edir, hər birisi özünün meydana gəlməsinin və inkişafının spesifik qanunlarına malikdir, lakin onların (ya hamısının və ya bir neçəsinin) ümumi funksional qanunları vardır, misal; özünə məxsus: hakim-tabeçilik qanunları; “güc” qurumlarının, - ordunun funksional qanunları; vergi və rüsum qanunları; bəzilərinde: rəqabət və qiymət qanunları və s. Bir İ.-İ.F.-nin digəri ilə əvəz edilməsi - sosial inqilab nəticəsində baş verir. İ.-İ.F. tarixin bir dövrünü digərindən fərqləndirməyə və ümumiyyətlə, müəyyən formasiya çərçivəsində tarixi hadisələrin tədqiqinə, istehsalın inkişafının eyni mərhələsində olan müxtəlif ölkələrin ümumi və əsas xüsusiyyətlərini araşdır-

mağa və cəmiyyətə vahid “sosial orqanizm” halmda baxmağa imkan yaradır. Bax həmçinin *sosial quruluş*.

İCTİMAİ-SİYASİ HƏRƏKAT – müəyyən ictimai-siyasi məqsədlərə (siyasətə təsir göstərmək və ya hakimiyyəti ələ keçirmək, əldə saxlamaq və hakimiyyət vasitəsi ilə öz siyasətini həyata keçirmək və. s.) nail olmaqdan ötrü müxtəlif insanların, kütləvi və qeyri-mütəşəkkil (kor-təbii) şəkildə ümumi (vahid) ideya, mövqe, konsepsiya əsasında birləşərək aktiv ictimai – siyasi fəaliyyət göstərməsi. İctimai-siyasi qurumlardan (partiya, birlik və s.) – İ.-S.H. onunla fərqlənir ki, birinci çoxşaxəli siyasi konsepsiya üzərində qurulduğu halda, ikinci adətən konkret məqsədli olur (misal: azadlıq (müstəqillik) hərəkatı; demokratik hərəkat); birincinin ideya və konsepsiyaları müəyyən sənədlərdə (partiya nizamnaməsi, seçki platforması və s.) həkk olunduğu halda, ikinci üçün bu mütləq deyil; birinci özündə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini öz daxilində cəmləşdirdiyi təqdirdə, ikinci həm müxtəlif təbəqələri, həm də konkret təbəqəni (misal: fəhlə, tələbə və s. hərəkatı) öz daxilində cəmləşdirə bilər; birinci təşkilatlaşmış şəkildə və konkret lideri ilə fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə, ikinci qeyri-mütəşəkkil (bir qədər də xaotik) və konkret lideri olmadan da (və ya bir neçə lideri ilə) fəaliyyət göstərə bilər; birinci uzun davamiyyətli fəaliyyət göstərə bildiyi halda, ikinci, bir qayda olaraq məqsədlərinə nail olduğu halda daxildən (və ya ehtiyacsızlıqdan) dağıla, parçalana bilər.

İDARƏ – dövlət qurumu növü, yaxud ictimai təşkilatların aparatı, qanun, eləcə də daxili Nizamnamə (Əsasnamə) əsasında, qarşımda duran dövlət və ya ictimai funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün yaradılır. İ.-lərin müəyyən struktur (quruluşu), hakim iyerarxiyalı qulluqçular ştatı, əmlak bazası var; müvafiq olaraq dövlət, yaxud yerli büdcədən və ya ictimai təşkilatların vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Sərən-

cam vermək hüququndan istifadə edən və müstəqil smetası olan İ., bir qayda olaraq, *hüquqi* şəxs statusuna malikdirlər.

Dövlət İ.-si anlayışma aşağıdakılar daxildir: 1. Mərkəzi və Yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarımın aparatı; 2. Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları - nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr, yerli orqanlar – Yerli İcra hakimiyyəti icraiyyə komitələri; onların şöbələri və baş idarələr; 3. sosial-mədəni və maddi istehsalla bağlı olmayan digər funksiyaları həyata keçirən qurumlar (məktəblər, kitaxanalar, xəstəxanalar, teatrlar və s.)

İDARƏETMƏ (rus analoqu *управление*; ingilis analoqu *gövernment, control, management*) – müxtəlif təbiətli (bioloji, sosial, texniki) mütəşəkkil sistemlərin elementi, funksiyası. Bu, həmin sistemlərin (strukturunun) saxlanması, fəaliyyət rejiminin davam etdirilməsini, fəaliyyət proqramını, məqsədinin həyata keçirilməsini təmin edir. *Sosial İ.* – hər bir cəmiyyətin mühüm daxili xassəsidir və cəmiyyətin müəyyən keyfiyyət spesifikasiyasını nizama salması, saxlanması, təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün ona məqsədyönlü təsir göstərilməsidir. Bu təsir cəmiyyətin sistemli təbiəti, əməyin ictimai xarakteri, insanların öz həyat fəaliyyətində, maddi və mənəvi məhsulların mübadiləsi prosesində ünsiyyətin zəruriliyi ilə şərtlənir. İ.-nin məqsədi, mahiyyəti və imkanları ilk növbədə, ictimai münasibətlər quruluşunun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İ. səlahiyyətləri qanunvericilik aktlarında (Konstitusiyaya, Qanunlara) və daxili normativ qaydaları tənzimləyən Nizamnamə (Əsasnamə, Direktiv, İnstruksiya)lər də təsbit olunur.

İ. prosesinin əsas mərhələləri: informasiyanın toplanması və təhlili; onların əsasında məqsədin (məqsədliyin) müəyyən edilməsi; həmin məqsədin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş müəyyən qərarın hazırlanması, həmin qərarın yerinə yetirilməsi üçün fəaliyyətin təşkili; həmin qərar üzərində

nəzarət edilməsi (kadrlarm seçilməsi və yerləşdirilməsi daxil olmaqla); fəaliyyətin nəticələri haqqında informasiyanm toplanılması, təhlili və ideal halda bu prosesin fasiləsiz tsikli. Praktiki həyatda, cəmiyyətdə kor-təbii və şüurlu İ. formaları mövcuddur. Kor-təbii İ.-insanm müdaxiləsini nəzərdə tutmur, - bu, müxtəlif qanunauyğunluqlarm (bazar, adət-ənənə, vər-dişt və s.) qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir; şüurlu İ.-verilmiş proqram üzrə fəaliyyət göstərən xüsusi İ. orqanları-nm mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Xüsusilə qeyd etmək labütdür ki, İ.-nin iki mütləq şərti tələb olunur: a) nüfuz (avtoritet) və; b) məhsuliyət (yəni İ. orqanm və ya vəzifəli şəxsin Əmr, Sərəncam, Qərar və ya göstərişini icra etməməyə görə həmin icra etməyən subyektə qarşı müəyyən neqativ nəticələrin baş verməsi mümkün-lüyü).

İDENİTAR DEMOKRATIYA (latm *idenitas* – eynilik) – xalqm iradəsi ilə dövlətin fəaliyyətinin eyniliyinin təsdiqinə əsaslanan demokratik konsepsiya. Bu model Ali hakimiyyətlə – xalqm bir-başə ünsiyyətinə maneçilik törədən nümayəndəlikdən (təmsilçilikdən) (J.J.Russo), eləcə də hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən imtinanı (Leninizm nəzəriyyəsi və praktikası) özündə əks etdirir.

İDEOKRATIYA (yunan *idea* – anlayış, təsəvvür və *kratos* – hakimiyyət) – müəyyən ideyalar, aparıcı prinsiplər, təsəvvürlər, dünyagörüşləri əsasmda cəmləşmiş avtoritar idarəçilik sistemi; ideya hökmranlığı. Burada ideologiya hakimiyyət aləti deyil, məhz hakimiyyətin özüdür. İ. şəraitində müxtəlif şəxslər, qruplar, hətta siyasi partiyalar hakimiyyətə gələ və biri-birini əvəz edə bilər, lakin bütün hakimiyyət subyektləri vahid ideologiyann göstərişlərini, istiqamətlərini, tələblərini həyata keçirməlidirlər. İ.-ilə – *partokratiya* və *agiokratiya* (müqəddəs şeylərin, yerlərin, ziyarətgahların müvafiq olaraq, onların başçılarınm, sahiblərinin, vəliəhtlərinin hakimiyyəti)

arasmda müəyyənd analogiya aparmaq olar. Prinsip etibarı ilə bütün, hətta demokratik, sivil dövlətlər də İ. özünü bürüzə verir. Lakin, əgər əksər (demokratik) dövlətlərdə aparıcı ideya ümumbəşəri dəyərlərə (demokratiyaya, humanizmə və s.) söykəndiyi halda, bəzi dövlətlərdə isə İ. (misal: teokratik dövlətlərdə və ya keçmiş SSRİ-də “kommunizm” ideologiyasmm hakimiyyəti) daha çox nəzərə çarpır.

İKİLİ VƏTƏNDAŞLIQ – bax *bipatridlər*.

İKİPALATALI SİSTEM – (bikameralizm) – Ali hakimiyyət, təmsilçi (nümayəndəli) orqanm – Parlamentin quruluşu; Ali Qanunverici orqanm (Parlamentin) iki hissədən (palatalardan) ibarət olması (yuxarı və aşağı palata). İ.S. həm unitar, həm də (əsasən) (mürəkkəb quruluşlu, çox millətli, çox saylı) federativ dövlətlərdə mövcuddur, o cümlədən; Fransa, İtaliya, Niderland, Belçika, Norveç, Yaponiya və s. (unitar dövlətlər) və, eləcə də Almaniya FR, Rusiya Federasiyası, ABŞ, Kanada, Braziliya, Meksika, Argentika, Avstraliya və s. (federativ dövlətlər). İ.S.-li dövlətlərdə (yuxarı və aşağı) palatalarm funksiyaları, səlahiyyətləri müxtəlif ola bilər: bəzilərinde səlahiyyət üstünlüyü yuxarı palataya, digərlərində aşağı palataya verilir, bəzilərinde isə onlar (palatalar) bərabər səlahiyyətlidirlər. Aşağı palata ümumxalq səsverməsi yolu ilə formalaşır və seçilmiş şəxslər – “Deputat” adlanır, yuxarı palatanm formalaşması isə hər bir İ.S.-li dövlətdə müxtəlif ola bilər, o cümlədən: onlar (yuxarı palatanm üzvləri) ya dövlət başçısı tərəfindən təyin olunur, ya xalq tərəfindən birbaşa və ya dolay (çoxdərəcəli) seçkilər yolu ilə seçilir, ya irsi əlamətlərə görə (misal: Böyük Britaniya, İrlandiya, Belçika) irəli sürülür və, yaxud qarışıq yollarla: bir hissəsi xalq tərəfindən seçilir, digər hissəsi təyin edilir, bəzi hallarda, qalan hissəsi isə irsən irəli sürülür və onlar, bir qayda olaraq – “Senator” adlanır, (Böyük Britaniyada isə “Lordlar” adlanır). Müxtəlif dövlətlərdə palatalar da müxtəlif adlanır, misal:

Rusiyada – Federasiya Şurası və (Dövlət) Duması; ABŞ-da Senat və Konqress; Böyük Britaniyada - Lordlar və təmsilçilər palataları; Almaniyada - Bundesrat və Bundestaq İ.S. ilk dəfə XIV əsrdə İngiltərədə yaranmışdır.

İKİPARTİYALI SİSTEM - siyasi münasibətlərdə uzun inkişaf dövrünü keçmiş və artıq ənənəyə düşmüş, dövlət idarəçiliyində biri-birini əvəz edən və biri-birinə qarşı müxalifətdə olan yalnız iki siyasi partiyam siyasi arenada mövcudluğu və digər partiyaların hakimiyyətə gəlməsinin mümkünsüzlüyü, bu (iki) partiyalarla rəqabət apara bilməsinin mümkünsüzlüyü cəmiyyətin düşüncəsində köklənməsilə xarakterizə edilən mürəkkəb, nadir siyasi sistem. İ.S.-in nümunəsi kimi ABŞ-nı (burada respublikaçılar və demokratlar partiyaları siyasi hakimiyyətdə biri-birini əvəz edir) və Böyük Britaniyanı (burada isə, konservatorlar və leyboristlər partiyaları siyasi hakimiyyətdə biri-birini əvəz edir) göstərmək olar. İ.S.-də üçüncü partiya-ların dövlətin təmsilçi orqanlarına gələ bilməməsi-nin səbəbləri qismində, onların reytinglərinin xalq arasında ənənəvi olaraq az olması və majoritar seçki sisteminin sərt tələbləri çıxış edir.

İQAMƏTGAH (latm analoqu *residere, residens*) – dövlət başçısımm, hökumətin, hökumət başçısımm və ya dövlətin ali inzibati vəzifəli şəxslərin və yaxud beynəlxalq təşkilatların yerləşdiyi möhtəbər bina və ya binanın müəyyən otaqları. İ. adı gedən vəzifəli şəxslərin ya işləməyi və ya həm işləməyi, həm də yaşamağı üçün nəzərdə tutulur; istirahət və ya təbiət güşəsində yerləşən İ.-müvafiq olaraq, istirahət etmək üçün nəzərdə tutulur. Xarici səfərə çıxan dövlət, hökumət və s. başçısımm həmin xarici dövlətdə müvəqqəti yaşadığı bina və ya xüsusi mehmanxana otaqları da İ. adlanır. Bəzi mənbələrdə səfirlik binalar da, - İ. adlanır.

İQTİSADI BÖHRAN – Hökumətin apardığı səhv iqtisadi siyasəti nəticəsində, ağır sosial-iqtisadi, siyasi nəticələrə

gətirib çıxardan makroiqtisadi tənəzzül, iqtisadi sistemin dağılmasmm daha qüdrətli və gur prosesi, o cümlədən: istehsal həcmnin kəskin azalması, iqtisadi qurumların kütləvi surətdə iflasa uğraması, sərmayə (kapital) qoyuluşunun ixtisar edilməsi, işsizliyin sürətlə artması, pulun və digər qiymətli kağızların məzənnəsinin kəskin surətdə aşağı düşməsi, pul-kredit sisteminin pozulması. İ.B.-ı oyadan səbəb kimi, müharibələri, havalarm quraqlıq keçməsinə (və digər iqlim po-zuntularını), xarici intervensiyanı (diversiyani), inhisarçılığı, dövlət borclarımm artması, dövlət vəsaitinin tükənməsini və s. göstərmək olar. Son nəticədə İ.B. vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin düşməsinə və ümumiyyətlə inkişafın geriləməsinə gətirib çıxardır. İ.B.-ı aradan qaldırmaqdan ötrü dövlət, iqtisadiyyatın vergi və kredit vasitələri ilə (bəzi hallarda, radikal iqtisadi üsul və vasitələrlə, misal: dövlət inhisarçılığın artırılması, sərt maliyyə-kredit siyasəti və, hətta iqtisadiyyatın militarizasiyası və s.) iqtisadi sabitliyin qurulmasına çalışır. İ.B. öz miqyasına görə: dövlətdaxili və beynəlxalq həcmli ola bilər. İlk dəfə İ.B. 1825-ci ildə Böyük Britaniyada, sonra 1836-cı ildə ABŞ və Böyük Britaniyada baş vermişdir, 1847-ci ildə isə Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələrini bürümüşdür.

İQTİSADI HAKİMİYYƏT – dövləti, cəmiyyəti və konkret şəxsləri iqtisadi üsul və vasitələrlə idarəedilməsi. Burada “iqtisadi üsul” deyəndə – təzyiq və təşviq nəzərdə tutulur; “vasitələri” deyəndə isə – pul, mal, mülk və digər dəyərli varlıqlar nəzərdə tutulur. İ.H.-in gücü bilavasitə iqtisadi idarəetmə vasitələrinin defisitindən, iqtisadi idarəetmə subyektinin səlahiyyətlərindən (bəzi hallarda həmin səlahiyyətlər olmasa da, idarəçilik mümkündür), iqtisadi idarəedilən subyektin iqtisadi idarəetmə vasitələrinə olan ehtiyacından (yəni onun müstəqillyini təmin edə bilən və ya məhdudlaş-

dıran miqdarda maddi nemətlərə malik olmasmdan) və s. asılıdır. İqtisadi idarəetmədə (hakimiyyətdə) – idarəedilən subyektin şəxsi keyfiyyətləri də (hərislik, acgözlük və ya toxgözlük və s.) az rol oynamır.

İQTİSADI QURULUŞ (sistem, uklad) – istehsal vasitələri üzərində sahibliyin müəyyən forması ilə və ona müvafiq olan istehsalat münasibətləri ilə əlaqəli olan, müəyyən təsərrüfat növünü ehtiva edən – ölkənin iqtisadi sektoru. Eyni cəmiyyətdə müxtəlif İ.Q. növləri birgə mövcud ola bilər. İ.Q. sayı, təsərrüfatda onların xüsusi çəkisi və onların biri-biri ilə əlaqəsi hər bir ölkənin konkret – tarixi inkişaf şəraitindən asılıdır. İ.Q. – bilavasitə ölkənin ictimai-iqtisadi forması ilə əlaqəlidir. *Kapitalizm* şəraitində iqtisadi münasibətlər kapitala əsaslanan bazar iqtisadiyyatı (tələb-təklif qanunları) üzərində qurulur, bundan savayı burada, bir quruluş kimi xırda – əmtəə münasibətləri mövcuddur (kəndli və sənətkar təsərrüfatları); bəzi inkişafdən geri qalmış ölkələrdə isə, feodal və, hətta təsərrüfatda patriarxal münasibətlərin qalıqları qalmaqdadır. *Sosializm* şəraitində istehsal vəsaitlərinin milliləşdirilməsi və yeni müəssisələrin qurulması nəticəsində formalaşan dövlət (ümumxalq) mülkiyyəti – onun İ.Q. – nun, təməlini təşkil edir. Sosializm quruluşunun təsiri altında patriarxal, feodal və burjua, xırdaəmtəə təsərrüfatları tədricən əhəmiyyətini itirir, kapitalist münasibətləri isə, ümumiyyətlə ləğv edilir, lakin burada “plan” iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, özünü maliyyələşdirən “təsərrüfat hesablı” kooperativ birlikləri də istisna olunmur. Bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçid dövründə isə İ.Q. - çoxşaxəli xarakter alır. Bununla yanaşı, patriarxal və dövlət-kapitalist quruluşları da mövcud ola bilər.

İQTİSADI SİYASƏT – cəmiyyətin mənafeyi naminə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlər sistemi; iqtisadi həyatın inkişafının müəyyən prinsiplərinin qorunub – saxlanılmasından ötrü, maddi istehsalat və qeyri-maddi istehsalat

sferası sahələri arasında məlum proporsiyaların (nisbətini) qorunub - saxlanılmasından ötrü, eləcə də əhalinin iqtisadi aktivliyinin stimullaşdırılmasından ötrü – dövlət fəaliyyəti; iqtisadiyyat elminin bir sahəsi. İ.S. –in qarşısında duran məsələlərin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi – dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasıdır. Siyasi-iqtisadi nizamlanmanın konkret məqsədlərindən asılı olaraq: büdcə-maliyyə, kredit-pul, investisiya (sərmayə), vergi və rüsum və s. İ.S. növləri fərqləndirilir. İ.S.-in qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün əsas vasitələr: ictimai istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və bütün iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsidir. İ.S.-ə əsaslı vəsait qoyuluşu və məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi, gəlir və qiymət, əmək haqqı, maliyyə-kredit və demografiya siyasəti daxildir. Müasir şəraitdə təbiətdən səmərəli istifadə edilməsi və ətraf mühitin qorunması - İ.S. -in müstəqil sahəsi kimi formalaşır və inkişaf edir. İ.S.-in mühüm tərkib hissəsi olan xarici İ.S. - dinc yanaşı yaşama prinsiplərinə ardıcıl riayət edilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya, yaxın və uzaq dövlətlərlə sabit və qarşılıqlı surətdə əlverişli əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə böyük təsir göstərir.

İQTİSADI ZONA – dövlətin dəniz ərazilərindən kənar olan (və ona bitişik olmayan), həmin dövlətə mənsub olan dəniz rayonu, harada ki, həmin dövlət dənizin içində, dənizin dibində və yerin altında (təkində) mövcud olan təbii resursların kəşfiyyat aparılması, emalı, qorunması və idarəedilməsi kimi suveren hüquqlara malikdir. Həmin dövlət İ.Z.-da, eyni zamanda digər iqtisadi fəaliyyət növləri ilə də məşğul olmaq hüququna malikdir, misal: süni adaların və qurğuların yaradılması və istifadəsi, (dəniz) elmi tədqiqatların aparılması, dəniz mühitinin qorunub saxlanması və s. yurisdiksiyası. Dövlət öz İ.Z.-sından istifadə edərək, digər dövlətlərin

hüquq və maraqlarına riayət etməlidir, hansılar ki, beynəlxalq qanunlarla müəyyən edilmişdir. İ.Z.-nm enliyi, 200 dəniz milindən artıq olmamalıdır.

İQTİSADİYYAT (ərəb; ingilis analoqu *economics*; rus analoqu *экономика*: yunan *oikonomiké* – ev təsərrüfatını idarəetmə məharəti sözündən) – 1. tarixən şərtləndirilmiş istehsal münasibətlərinin məcmusu, cəmiyyətin iqtisadi bazisi. İ. bütün digər ictimai münasibətlərin əsasını təşkil edir və cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. İ.-in özəyini isə, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri təşkil edir; 2. ölkənin xalq təsərrüfatı, o cümlədən, maddi istehsal və qeyri-istehsal sahələri. İ.-m inkişafının spesifikasiyası və qanunauyğunluqları – istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi ilə və istehsal münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyənləşdirilir; 3. elm sahəsi, ictimai elmlər qrupunun tərkib hissəsi. İctimai - iqtisadi formasiyalar çərçivəsində cəmiyyətin iqtisadi quruluşunun obyektiv qanunauyğunluqlarını, iqtisadi münasibətlər inkişafının spesifikasiyasını, ölkə iqtisadiyyatının sahələrini (istehsal, xidmət, kənd təsərrüfatı nəqliyyat, rabitə və s.) və funksional (maliyyə-kredit, pul tədavülü, qiymətlərin əmələ gəlməsini və s.) əlamətlərini və ya onun (ölkənin) bölgələrinin, o cümlədən, regionun, dünyanın iqtisadiyyatını, eləcə də istehsalın bəzi şərt və elementlərini öyrənir, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrdəki prosesləri, hadisələri nəzəri təhlil edir, həyat nemətlərinin istehsalı və bölgüsü sahəsində təcrübə tövsiyələr işləyib hazırlayır. İ. elmi sistemində – *siyasi iqtisad* elmi əsas rol oynayır.

İMMİQRASIYA (latın *immigran(t)i*s - köçüb yerləşdirilən) - bax *migrasiya*.

İMMUNİTET (latın *immunitas*-azadolma) – toxunulmazlıq – 1. dövlət və beynəlxalq əhəmiyyətli yüksək vəzifə tutan şəxsin rahat və sərbəst işləməsi üçün, onun hüquqı təqib və təzyiqlərdən azad edən hüququ; 2. beynəlxalq hüququn

mühüm institutlardan biri. İ. hüququ sahiblərinə qarşı yalnız, mürəkkəb prosedur qaydalarına riayət etməklə hüquqi məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilə bilər. İ. fərdi şəxslərlə yanaşı müəyyən təşkilatlara da şamil edilir, yəni onlar da qonaq olduğu dövlətin yurisdiksiyasından azad olunurlar; 3. Orta əsrlərdə Avropa dövlətlərində feodalların-sahib olduğu ərazilərdə yaşayan əhali üzərində hakim səlahiyyət ilə (Məhkəmə, vergiyığıcı və s.) bağlı imtiyazları, belə İ. bir qayda olaraq, kral fərmanı ilə qanuniləşdirilirdi.

Təyinatma görə: Prezident, Deputat, Diplomat və, hətta tibbi və bioloji və s. İ.-lər növü fərqlənir.

İMPERATİV MANDAT – hakimiyyət orqanı (bir qayda olaraq Parlamentə) seçilmiş şəxsin (Deputatın) qanunvericilikdə (Konstitusiyada və digər qanunlar da təsbit olunmaqla), yalnız və yalnız seçicilərin iradəsi və tapşırığına uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi. Həmin seçici təlimatları seçilmiş şəxs (Deputat) tərəfindən pozularsa, yerinə yetirilməzsə, həmin vəzifəli şəxs (Deputat) təcili surətdə geri çağırıla bilər. İ.M. institutu bəzi avtoritar və, o cümlədən, sosialist rejimli dövlətlərdə mövcu olmuşdur, müstəsna hal kimi Bundeştaqda (Almaniya Parlamentində) istifadə olunur. Orada İ.M.-ı seçicilər deyil, federal torpaq hökumətləri verir. Deputatlar isə öz növbəsinə, həmin təlimatları həyata keçirməyə borcludurlar. Bir sıra ölkələrdə isə (İtaliya, Fransa və s.) İ.M. - qanunvericilikdə qadağan edilir.

İMPERİYA (latın *imperium* – Qədim Romada Ali hərbi hakimiyyət; e.ə. I əsrin sonunda Avqust dövründən) – dövlət başçısı monarx (“imperator”) olan dövlət; dövlətləri, xalqları məcburi surətdə vahid siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi sistemə cəlb etmiş və mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirmiş iri dövləti ifadə edən ad. İ. güclü, qüdrətli dövlətin təsir dairəsini öz hüdudlarından aşaraq başqa əraziləri, xalqları zəbt edərək və digər formada genişlənməsi (ekspansiyası) nəticəsində

əmələ gəlir. Asılı ərazilər üzərində mərkəzi hakimiyyət nüfuzunu güc vasitələrilə saxlanması; müxtəlif növ separatçılığa, muxtariyyata, suverenliyə və digər özgələşmə cəhdlərinə qarşı amansız və dərhal əks-təsir münasibət göstərilməsi; öz təsir dairəsinin genişləndirməsi yeni-yeni xalqların, ərazilərin əsarət altına alınması, satış bazarlarının, xammal mənbələrinin ələ keçirmə siyasətlərinin yürüdülməsi; özünün müəyyənləşdirildiyi normaları, qaydaları, qanunları, dəyərləri, kriteriaları müxtəlif icma formalarına məcburi yayma təşəbbüsü İ. üçün xarakterikdir. Tarixdən göründüyü kimi, İ.-lərin dağılması ictimai inkişafın qaçılmaz tendensiyasıdır.

İMPIÇMENT (ingilis *impeachment*-ittiham etmək, mühakimə etmək) - dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının vəzifəli şəxsləri (o cümlədən, Prezidenti) tərəfindən qanunların kobud surətdə pozulduğu təqdirdə, Parlament tərəfindən həmin vəzifəli şəxsləri vəzifədən kənarlaşdırmağa yönəlmiş hüququ və ya mürəkkəb hüquqi - prosedir qayda.

İNAUQURASIYA (ingilis *inauguration*-vəzifəyə keçmək (başlamaq); latın *inaugurare*-nəyəsə ithaf etmək) - 1) seçilmiş dövlət başçısının (Prezidentin), həmin vəzifəni icra etməsinin başlanmasını tərənnüm edən, rəsmi təntənəli mərasim. İ. mərasimi, bir qayda olaraq, rəsmi və digər qonaqların iştirakı ilə, dövlət bayrağının gətirilməsi ilə, dövlət himninin çalınması ilə, andiçmə mərasimi ilə, vəzifəni təsdiq edən sənədin verilməsi ilə və s. təntənəli bəzənmiş sarayda keçirilir; 2) elmi, bədii, musiqi əsərinin geniş insan kütləsinə rəsmi təqdimat mərasimi. 3) Qədim Romada dini mərasimlərlə müşayiət olunan, avquqlar (müqəddəs kollegiya) tərəfindən keçirilən, kimisə vəzifəyə təyin olunmasına və ya hər hansısa yaşayış məntəqəsinin müəyyən təyinat verilməsinə yönəlmiş təntənəli akt.

İNDOKTRİNASIYA (latın *doctrina* – təlim) – bu və ya

digər hakmiyyət subyektləri, institutları tərəfindən (nadir hallarda müstəqil təşkilat tərəfindən) müəyyən məqsədlərin, dəyərlərin, ideologiyaların konkret şəxslərə, cəmiyyətə, xalqa məcburi surətdə yerilidməsi, qəbul etdirilməsi. İ. inzibati, maliyyə, mediya və s. resurslardan istifadə edilməklə yeridilir. İ.-nm son məqsədi, hətta İ. obyektinin şəxsi maraqlarına, mövqeyinə zidd olsa da, İ. yürüdən subyektin şəxsi maraqlarının təmin edilməsi üçün – münbit ictimai rəy, şərait yaratmaqdır. İ. -qeyri-demokratik siyasi-hüquqi rejimli dövlətlər üçün səciyyəvidir. İ. vasitəsi ilə, misal üçün: *şəxsiyyətə pərəstişkarlıq* aşılır.

İNFLYASIYA (latm *inflatio* – hədsiz artırılma, şişirtmə) – Hökumətin apardığı səhv iqtisadi siyasəti nəticəsində, ağır sosial-iqtisadi, siyasi nəticələrə gətirib çıxaran makro-iqtisadi tənəzzül, o cümlədən, tədavüldə olan pul kütləsinin (xarici valyuta ilə müqayisədə) dəyərinin, alıcılıq qabiliyyətinin düşməsi, ümumi qiymətlərin artması. İ.-ni oyadan səbəblər kimi, müharibələri, havalarm quraqlıq keçməsinə (və digər iqlim pozuntularını), xarici intervensiyanı (diversiyanı), inhisarçılığını, dövlət xərclərinin gəlirləri üstələməsinə, dövlət vəsaitlərini az və ya çox qeyri-gəlirli sahələrə həddən ziyadə xərclənməsi və s. göstərmək olar. Son nəticədə İ. vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin düşməsinə və ümumiyyətlə inkişafın ləngidilməsinə gətirib çıxarır. *Hiper İ.* - İ.-nm apogeyasıdır. İ.-nm qarşısını almaqdan ötrü *deflyasiya* siyasəti yürüdülmür.

İNHİSAR (ərəb-məhdudlaşdırma; yunan analoqu *mónos və poléō*) – siyasi, iqtisadi və ya iqtisadi-siyasi subyektin (bir və ya bir qrup şəxsin, təşkilatın, dövlətin) siyasi, hüquqi, iqtisadi sahədə tək başına, rəqabətsiz mövcud olmasına, fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradan, təbii və ya süni (bəzi hallarda isə, qeyri-qanuni) şəkildə yaradılan, formalaşan və ya mənimsənilən üsul və vasitələrin məcmusu: 1. *siyasi İ.* –

qeyri-demokratik rejimli dövlətlər üçün səciyyəvi olan, əksər və ya bütün hakimiyyət, inzibati-maliyyə, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) və s. rusursların bir və ya bir qrup şəxsin əlində (qeyri-qanuni, ədalətsiz) cəmləşməsi və digər, rəqib siyasi subyektlərlə rəqabət aparmaq üçün “yox” dərəcəsində məhdud imkanların yaradılması: 2. *hüquqi İ.* – qanun (və qanunqüvvəli aktların) qəbulu, eləcə də, silah-sursatın, təhlükəli maddələrin istifadəsinin və s. hüquqların yalnız və yalnız dövlətə (onun müvafiq orqanlarına) mənsub olması; siyasi hüquqların, torpaq alqı-satqısı hüquqların yalnız və yalnız dövlət vətəndaşlarına mənsub olması (hərçənd, bəzi dövlətlərdə həmin hüquqlar bu və ya digər şəkildə əcnəbilərə də və s. verilə bilər) və s. hüquqlar; 3. *iqtisadi İ.* - maksimum dərəcədə gəlir götürmək və (və ya) bazarı nəzarət altında saxlamaq məqsədilə, kapitalın öz əllərində cəmləşdirməklə (rəqibləri bazardan sıxışdırıb çıxartmaq ilə), iqtisadiyyatın bir və ya bir neçə sahəsini (misal: istehsalat, emal, ticarət, bank-maliyyə, nəqliyyat və s.) bir və ya bir qrup şəxs, təşkilat və ya dövlət tərəfindən təbii və ya süni (bəzi hallarda isə, qeyri-qanuni) üsul və vasitələrlə ələ keçirilməsi, mənimsənilməsi. İqtisadiyyat elminə - “*İ. sikli*” termini bəllidir. Yəni emal, hasilat, əkin-biçin fəaliyyətindən başlayaraq – hazır məhsulun pərakəndə satışının eyni subyekt tərəfindən təşkil edilməsi. *Beynəlxalq İ.* – iqtisadi İ.-m xüsusi kateqoriyasıdır. İqtisadi İ. rəqabəti “öldürməsinə” görə, qiymətləri öz xoşu ilə diktə etməsinə görə, işsizliyin artırılmasına və, nəhayət siyasətə təsir göstərdiyinə görə – dövlət və cəmiyyət üçün arzuolunmazdır.

İNQİLAB (ərəb; latın analoqu *revolutio* – döndərilmə, çevrilmə) – 1. təbiətin, cəmiyyətin və idrakin dialektik inkişafının qanunauyğunluğunun vacib bir təzahürü kimi, bir keyfiyyəti vəziyyətdən digərinə sıçrayışlı keçidi; hadisələrin inkişafında qısa müddətdə keyfiyyət dəyişikliyi, - elə buna

görə də İ. təkamüldən və islahatdan fərqlənir; 2. bax *sosial inqilab*.

İNQİLABI ŞƏRAİT – sosial inqilabı yetişdirən zəruri ictimai-siyasi şərtlər məcmusu, geniş insan kütlələrinin, xalqm mövcud ictimai-siyasi quruluşdan, siyasi idarəçilik üsul və vasitələrindən, metodlarmda ədalətsizliklərdən tənğə gəlməsi (bezməsi), yəni sosial inqilaba zəmin olan obyektiv və subyektiv amillərin tetişməsi; ictimai-siyasi münasibətlərdə ziddiyyətlərin son dərəcədə kəskinləşməsi. İ.Ş.-in klassik düsturu bundan ibarətdir: “yuxarılar”, köhnə idarəçilik metodları ilə daha idarə edə bilmirlər – “aşağılar” isə, köhnə idarəçilik metodları ilə daha idarə olunmaq istəmərlər. Bir tərəfdən: İ.Ş. –in mövcud olmayan yerdə, sosial inqilabın baş verməsi – mümkünsüzdür, digər tərəfdən: geniş insan kütlələrinə, xalqa arxalanmayan sosial inqilab –mümkünsüzdür! Lakin, hələ İ.Ş. mövcud olması həmişə sosial inqilabla nəticələnmiş, odur ki, burada subyektiv amillər: aparıcı siyasi qüvvələrin mövcudluğu, vəziyyəti düzgün dərk etmək bacarığı, yüksək təşkilati qabiliyyət, bunlardan savayı həmin subyektin maddi, texniki, informasiya və bəzi hallarda isə, hətta hərbi resursların mövcudluğu vacib şərtlərdəndir. Ümumilli böhran olmadan - qalibiyyətli sosial inqilab mümkün deyildir!

İNSAN HÜQUQLARI VƏ AZADLIQLARI – 1. Sosial-iqtisadi, mədəni, şəxsi və s. tələbatların ödənilməsindən ötrü, dövlət insan və vətəndaşları müvafiq hüquq və azadlıqlarla təmin edir və onların müdafiəsini öz üzərinə götürür. Eyni zamanda, hər kəsə, qanunla qadağan olmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ verilir. Hüquq – ümum-məcburi sosial normalar sistemidir, yəni bir tərəfin hüququ, qarşı tərəf(lər) üçün icrası məcburi olan hüquqi vəzifələr xarakteri daşıyır. Lakin, hüquqi azadlıq heç bir tərəf üçün icrası məcburi xarakter

daşımır. Hərçənd, istər hüquq, istərsə hüquqi azadlıqlar, dövlət tərəfindən təmin olunur və onların həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. 2. İnsanlar irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bərabər hüquqlara və azadlıqlara malikdirlər. Hüquqların bu qaydada təsbit edilməsi beynəlxalq hüquq normalarına tam şəkildə cavab verir, humanizm və ədalət ideyaları timsalmda mənəvi dəyərləri özündə əks etdirir.

Şəxsi hüquqlar - insanın və şəxsi tələbatlarının ödənilməsi və onların maraqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi üçün verilir. *Sosial-iqtisadi hüquqlar* – insanın yaşayış şəraitinin yaradılmasından ötrü maddi vəziyyətini və rifahını təmin edilməsi üçün verilir. *Mədəniyyət hüquqları* - şəxsiyyətin mənəvi varlanması üçün və mədəni tələblərinin ödənilməsi üçün insana verilir. *Təbiətdən istifadə hüquqları* - insanın sağlam təbii mühitdə yaşamaq və təbii sərvətlərdən istifadə etmək üçün verilir. *Hüquqlarını müdafiə etmək hüquqları* - bu, (pozulmuş) hüquqlarını və qanuni maraqlarını qanunlarla yol verilən bütün üsul və vasitələrlə müdafiəsi üçün insana verilən hüquqi təminatdır. *Siyasi hüquqlar* - dövlətin idarəçiliyində iştirak etmək üçün yalnız dövlətin vətəndaşlarına verilir, nə əcnəbilərə, nə də vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi hüquqlar verilmir və s.

Fikir və söz azadlığı - hər kəsə öz fikrini və əqidəsini açıqlamaq azadlığını verir və onlardan döndərilməyinin məcbur edilməsinə yol verilmir. Eyni zamanda, irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqata və təbliğata yol verilmir. *Vicdan azadlığı* - hər kəsə dinə münasibətini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək azadlığını verir. Eyni zamanda, dini etiqadlardan sui-istifadə edərək, ictimai və hüquq qaydalarının pozuntularına yol verilmir. 5.

Sərbəst toplaşmaq azadlığı - insanlara dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər qurmaq hüquqi azadlıqları verir. *Məlumat azadlığı* - hər kəsə (o cümlədən, kütləvi informasiya vasitələrinə - KİV) qanuni yollarla məlumatları axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığını verir. *Yaradıcılıq azadlığı* - hər kəsə ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa növ yaradıcılıq azadlıqlarına təminat verir və s.

İNSPIRASİYA (latm *inspiratio* – təlqin, təsir etmə, inandırma) – təsir göstərmə; subyekt müəyyən hərəkətlərə, fəaliyyətlərə təhrik etməkdən, meylini artırmaqdan ötrü digər subyekt tərəfindən qeyri-aşkar, xəlvəti həvəsləndirməsi, oyatması.

İNSTITUT (siyasi institut) (latm *institutum* – təsisat, müəyyənləşdirilmə) – 1. siyasi həyatın müstəqil təzahürü, siyasi sistemin qeyri-canlı varlığı, misal: dialoq İ. seçkilər İ. digər siyasi aksiya İ.-ləri və s.; 2. səlahiyyətli (Qanunverici) subyekt tərəfindən qəbul edilmiş ictimai-siyasi münasibətləri (seçki, impiçment, sərbəst toplaşmaq və s. münasibətləri) nizamlayan eyni adlı hüquq İ.-u, o cümlədən: seçki hüququ İ.-u; impiçment hüququ İ.-u; sərbəst toplaşmaq hüququ İ.-u və s.; 3. mürəkkəb quruluşlu, müəyyən iyerarxiyalı, məqsəd - məramlı, fəaliyyət mexanizmlili, hətta öz aparatına malik olan siyasi subyekt, o cümlədən: siyasi partiya, kütləvi informasiya vasitəsi (KİV), dövlət orqanı, fond və s.

İNTERPELİYASİYA (latm *interpellatio* – hərfi mənada: nitqin kəsilməsi) – bax *Deputat sorğusu*.

İNTİZAM (ərəb; latm analoqu *disciplina*) – ictimai inkişaf prosesində təbii yollarla və ya dinin, adətin, mədəniyyətin təsiri altında, bəzi hallarda isə dövlət qanunvericiliyi təsiri altında formalaşan, cəmiyyətin maraqlarına cavab verən və onun əksər üzvləri tərəfindən riayət edilən davranış qaydaları məcmuəsi. İ. cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün zəruri

qaydan saxlanması və müdafiə olunması vasitəsidir, o, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburidir. İ. qaydaları cəmiyyətdə tədris, təbliğat, tərbiyələndirmə, maddi və mənəvi stimullaşdırma və, hətta onun pozulmasına görə müəyyən təzyiqlə vasitələrinin, o cümlədən; maddi, mənəvi, inzibati sanksiyalarınm tətbiqi mümkünlüyü vasitələrilə, şüurlu şəkildə qəbul edilir və qorunur. Cəmiyyətdə iki növ İ. mövcuddur: ümumi – icbari və; xüsusi (təşkilat daxili, partiya, əmək, istehsal, texnoloji, xidməti, hərbi, müqavilə, maliyyə, nəqliyyat, tədris, ekoloji). İ. dövlət və cəmiyyət tərəfindən qorunur.

İNTİZAM MƏSULİYYƏTİ - əmək hüququ normalarında nəzərdə tutulmuş qaydalarda, öz əmək vəzifələrini qanuna zidd olaraq, təqsirli surətdə yerinə yetirməməsi və yaxud nalayiq yerinə yetirməsinə görə, yəni “intizam xətası” törədildikdə, işçinin daşılmalı olduğu cəzadır.

Əmək intizamı pozulduqda, işə götürən (mədiryyə) tərəfindən aşağıdakı qaydada intizam tədbirləri tətbiq olunur: töhmət; sonuncu xəbərdarlıqla şiddətli töhmət; əmək haqqının 25%-na qədərindən çox olmaması şərti ilə, cərimə etmək və; əmək müqaviləsini ləğv etmək (yəni işdən azad etmək). İşin xüsusiyyətlərinə görə, işə götürən tərəfin daxili nizamnaməsinə uyğun digər intizam tədbirləri də nəzərdə tutula bilər. Məsələn: işçinin vəzifəsini və ya rütbəsini alçaltma.

İşçiyə qarşı intizam tədbirləri tətbiq edildikdə, bu, onun əmək kitabçasında qeyd olunur.

İNZİBATI-ƏRAZİ QURULUŞU – sosial-siyasi tələbatdan irəli gələn, vahid dövlət daxilində, mərkəzi və yerli idarəetməni asanlaşdırmaq məqsədi ilə dövlət ərazilərinin müəyyən hissələrə (vilayətlərə, quberniyalara, ştatlara, rayonlara və s.) bölüşdürülməsidir. Yerli dövlət orqanları sistemi və özünüidarəetmə orqanları həmin inzibati-ərazi vahidlərində yaradılır və fəaliyyət göstərir. Dövlət ərazisini inzibati-ərazi

vahidlərinə bölüşdürülməsi tarixi, coğrafi, iqtisadi, etnik tərkib amilləri ilə əlaqələndirilir.

İSLAHAT (ərəb; fransız analoqu *réforme*, latın analoqu *reformare*) – mövcud quruluşun əsaslarını məhv edilməməsi şərti ilə ictimai həyatın bu və ya digər tərəfinin dəyişdirilməsi, yenidən qurulması, təzələnməsi. Mahiyyət etibarı ilə İ. – dəyişiklik deməkdir, lakin hər bir dəyişiklik hələ İ. demək deyil, yəni İ. deyəndə – yaxşılığa, təkmilləşməyə, inkişafa doğru dəyişikləri başa düşmək labütdür. Formal baxımdan “İ.”-lər yeni məzmunlu qayda-qanunların tətbiqi kimi düşünülür. Miqyasma görə, məcazi mənada – “bir addım” da və geniş əhatəli tədbirlər kompleksi də – İ. adlanır. İ.-lərin konkret növü məsələsinə gəldikdə isə, o (İ.), siyasi, iqtisadi, hərbi, hüquqi, sosial və s. sahələrini ya bütövlükdə və ya onların müəyyən istiqamətlərini əhatə edə bilər, misal; dövlət idarəçiliyi İ.-i; maliyyə İ.-i, hətta əlifba İ.-i və s. İ.-m *inqilabdan* fərqi budur ki, birinci halda hakimiyyət eyni siyasi qüvvələrin əlində qalır, ikinci halda isə, hakimiyyət yeni siyasi qüvvələrin əlinə keçir; birinci halda yalnız progressiv inkişafdən danışmaq olar; ikinci halda isə, inkişafın istiqaməti sonradan bəlli olur; onlar mahiyyət, məzmun, əhatə dairəsi, tətbiq üsulu və s. ilə fərqlənilir.

İSTİBAD (ərəb; yunan analoqu *despotéia*) bax- *despotizm*.

İTAƏTSİZLİK - dövlətin və ya onun konkret vəzifəli şəxsin yürütdüyü siyasi xətt və ya atdığı, təşkilati-siyasi addım və yaxud, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai-siyasi quruluş, sosial (hüquqi, mənəvi-etik) normaların, bir qrup insanların, sosial-siyasi birliyin, həmkarlar ittifaqının, siyasi partiya(lar)ın və ümumiyyətlə xalqın maraqlarına zidd gətirdiyi təqdirdə, buna etiraz əlaməti olaraq müxtəlif formada ifadə olunan, üzərinə düşən və ya tələb olunan vəzifələri, öhdəlikləri qeyri-zorakılıq şəkildə icra edilməməsi, icradan boyun qaçırılması. İ. müxtəlif formada özünü biruzə verə bilər, o

cümlədən: obstrukt itayətsizlik və təşkilatlanmış şəkildə: mitinq, demonstrasiya, tətıl, piket və, hətta Məhkəməyə şikayət və s.

İTTİFAQ (birlik) - 1. iki və ya bir neçə şəxsın, qruplarm, partiyalarm, cəmiyyətlərin, xalqlarm mükəmməl birliyi; həmin subyektləri özündə cəmləşdirən təşkilat, birlik; 2. ümumi (siyasi, iqtisadi (maliyyə), hərbi və s. məqsədlərə nail olmaqdan ötrü bir sıra dövlətin ümumi fəaliyyətlərini koordinasiya etməsindən ötrü, rəsmi surətdə tərəflər arasmda imzalanmış (yəni tərəflərin öhdəliklərinə müəyyən səlahiyyətlər və funksiyalar düşən) – könüllü birlik; 3. bir sıra dövlətin (xalqm) vahid Ali hakimiyyətli dövlət daxilində birliyi (misal Sovet İ.-ı). Bax həmçinin *federasiya*; 4. (1905-ci il noyabr – 1906-ci illərdə Bakıda yaradılmış və fəaliyyət göstərmiş) – Azərbaycanda eser təşkilatı; 5. 1908-09-cu illərdə Bakıda H.M.Vəzirovun redaktorluğu ilə nəşr edilmiş gündəlik ictimai, iqtisadi və ədəbi qəzet; 6. *İ.Məclisi* – İsveçrədə əhali tərəfindən 4 il müddətinə seçilən, bərabər-hüquqlu iki palatadan (Milli Şura və Kontonlar Şurası) ibarət olan Ali federal qanunvericilik orqanı. O, İ. Şurasının üzvlərini, İsveçrə Prezidentini və vitseprezidentini, ordu baş komandanını və başqalarını seçir, xarici əlaqələr, büdcəni təsdiq edir, Ali ədliyyə nəzarəti və s. də Məclisin səlahiyyətinə aiddir; 7. *İ. Şurası* – İsveçrədə Ali Federal İcra Hakimiyyəti orqanı, Federal Hökumət; 8. *İ.-i müsəlmin* – 1905-ci ilin avqustunda Rusiya müsəlmanlarınm 1-ci qurultaymda (Nijni Novqorod) təsis edilmiş və 1914-cü ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, 15 nəfərdən ibarət daimi bürosu olmuş - ümumrusiya müsəlmanları İ.-ı; 9. (qramatikada) bağlayıcı. 10. Bax *həmkarlar ittifaqı*;

İYERARXIYA (yunan *hieros*-müqəddəs və *arché*-hakimiyyət) - sistemin elementlərinin yuxarıdan aşağıya yerləşməsi, cəmiyyətdə hakim-tabeçilik münasibətlərinin mürəkkəb

sistemi. XIX əsrədək xristian kilsəsinin quruluşunu xarakterizə etmək üçün “İ.” terminindən istifadə edilmişdir: *İyerarx* – yepiskop rütbəli keşiş. Sosial elmlərdə hakimiyyət strukturunu, xüsusilə bürokratiyanı xarakterizə etmək üçün işlədilirdi: elmi araşdırmalar nüfuz İ.-sı, sərvət İ.-sı, hakimiyyət və nəzarət İ.-sı mövzularına həsr olunmuşdur.

K

KADASTR (fransız, ingilis *cadastre*, alman *Kadaster*, rus *кадастр*) – (siyahı, reyestr) – rəsmi orqanların, yaxud idarələrin tərtib etdiyi siyahı (cədvəl), misal: *Torpaq kadastrı*; (iqtisadi) vergi ödəməli olan obyektlərin sistemləşdirilmiş məlumat toplusu, qeydiyyat siyahısı.

KANDİDAT(URA) (latm *candidatus* – ağ rəngli geyinmiş; Qədim Roma Respublikasında dövlətin ali vəzifələrinə namizəd olan vətəndaşlar öz üzərlərinə ağ rəngli paltar geyinməklə (latm *candida* – ağ toqa) (bürüncək; bədənə sarılan parça sözündən) - həmvətənlərinin rəğbətini qazanmaq məqsədilə küçələrdə gəzirdilər və özlərinə səs verməyə təklif edirdilər) – bax *namizəd*.

KANSLER (alman *Kanzler*, latm *cancellarius*) – tarixdə və müasir dövrdə bəzi dövlətlərdə yüksək vəzifəli şəxslərin və ya məmurların statusu: 1) orta əsr Avropa dövlətlərində möhürdar, kral dəftərxanasına və arxivinə başçılıq etmiş şəxs; 2) Çar Rusiyasında *dövlət K.-i* yüksək mülki rütbə; -general-feldmarşal rütbəsinə müvafiq idi; 3) Almaniyada (1871-1945-ci illər) hökumət başçısı *reyxkansler* adlanırdı; 4) AFR və Avstriyada *federal K.* - hökumət başçısıdır; 5) Böyük Britaniyada *xəzinədarlıq K.-i* (maliyyə naziri); *Lord K.* isə hökumətin Ali hüquqi məsləhətçisi olmaqla yanaşı həm lordlar palatasının, həm də Ali Məhkəmənin sədridir; Lankastor hersoqluğunun *K.-i* (portfelsiz nazir); 6) İsveçrədə *ittifaq K.-i* İttifaq Məclisi və İttifaq Şurasının rəhbəridir.

KARYERİZM (fransız *carrière* – qaçış, həyat yolu, ictimai mövqe sözündən) - əsas məqsədi şəxsi uğura, xidməti iyerarxiya pilləsi ilə yüksəlişə nail olmaqdan ibarət olan davranış prinsipi. K. özünüzlüyündə qüsurlu deyil, çünki o, insanları öz üzərində çalışmağa, əlavə bilgilərə can atmağa, davranışma diqqət yetirməyə vadar edir, lakin bəzi hallarda karyera naminə ifratçılığa yol verilir, o cümlədən: eqoizm, prinsipsizlik, rəhbərlik qarşısında məttahlığa və, hətta korrupsiyaya gətirib çıxardır. Təsadüfi insanların müəyyən vəzifələrə gəlibçixmasını qarşıma alınması məqsədi ilə müəyyən tədbirlərə əl atılır, o cümlədən: test, attestasiya, seçkilər və yaxud müəyyən təhsilin, iş stajının tələb olunması və s.

KASSASIYA (son latın *cassatio* – ləğvetmə, məhv etmə) - 1) qanuni qüvvəyə minmiş Məhkəmə qətnamələrindən, hökmlərindən yuxarı Məhkəməyə şikayət və ya protest vermə və; 2) həmin yuxarı (K. İnstansiyası) Məhkəməsi tərəfindən işdə olan və əlavə təqdim edilən materiallar üzrə yoxlaması, aşağı Məhkəmələrin fəaliyyətinə nəzarətin əsas növü Apellyasiya İnstansiyası Məhkəməsindən fərqli olaraq K. İnstansiya Məhkəməsi son instansiya olmaqla, daha da geniş səlahiyyətlərə malikdir və qərarı qətidir; 3) *seçki K.-sı* – Konstitusiyamız və ya seçki qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində seçkilərin etibarsız (qanuni qüvvəsi olmayan) tanınması, qəbul edilməsi.

KAUDİLİZM (ispan *caudillo* – başçı, rəhbər) – hərbi güc (zorakılıq) vasitəsi ilə hakimiyyəti ələ keçirən və hakimiyyət edən, - Latın Amerika ölkələrinin diktatorların hökumət sistemi.

KEÇİD (“HİBRİD”) REJİMLƏR (latın *hibrida, hybrida* – mələz) - milli mentalitet və ya tarixin mürəkkəb inkişafının nəticəsində konkret zaman çərçivəsində, eyni dövlətdə bir-birinə əks olan, hətta zidd gələn (demokratiya və avtoritar

tarzm) siyasi-hüquqi rejimlərin cəmləşməsi. Burada “konkret zaman çərçivəsi” termini, müxtəlif cəmiyyətlərin özünə-məxsus xüsusiyyətlərdən asılı olaraq müxtəlif dövrləri bildirir, həmin dövr hər bir cəmiyyətdə (dövlətdə) fərqli ola bilər, o cümlədən: bir neçə ildən – bir neçə yüz illərə qədər. Bəşəri inkişafın təcrübəsi göstərir ki, demokratik rejimli dövlətlərin sayı artır – bunun müqabilində isə, əks tendensiya da müşaiyət olunur. K. (“H.”) R. -in nümunələri kimi – *diktokratiyanı, delegativ demokratiyanı və demokraturanı* göstərmək olar.

KLERİKALİZM (son latın *clericalis* – kilsə, ruhani) – cəmiyyətin siyasi və mənəvi həyatında kilsənin rolunu gücləndirməyi tələb edən ictimai-siyasi cərəyan. K. bu və ya digər dərəcədə bütün dini axımların, məzhəblərin məqsədidir. Lakin, o (K.), Katolik kilsənin aktivliyində daha qabarıq müşaiyət olunur. K. artıq dini təşkilatları, dini aparatı aşaraq, siyasi partiyalara, siyasi ideologiyaya və digər ictimai birliklərə israr edir və, hətta həmkarlar ittifaqları və birliklər yaradır. K. dini heysiyyatlarla oynamaqda təsəlli tapır.

KOALİSİON HÖKUMƏT – 1) Parlament seçkilərində heç bir siyasi partiya (siyasi blok) tam (Hökuməti formalaşdırmaq, onun fəaliyyətini istiqamətləndirmək) hüququnu qazanmadığı təqdirdə, Parlamenta seçilmiş (partiyaların üzvü Deputatların sayını birləşdirdikdə – “*kvalifikasiya çoxluğu*” təşkil edən) iki və ya daha çox siyasi partiyaların (siyasi blokları) könüllü surətdə birləşərək formalaşdırılmış (istiqamətləndirilmiş) Hökumət. K.H.-in formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi, olduqca mürəkkəb prosesdir, çünki burada: rəqib partiyaların (bəzən, hətta ideologiyaların) münayəndələrinin birləşməsi və birgə fəaliyyət göstərməsi; nazirlər “portfellərinin” (vəzifələrinin) bölüşdürülməsi və ən çətini; K.H.-in strategiyasını, konsepsiyasını birgə hazırlamaq tələb olunur. Bir qayda olaraq, Hökumətin, o cümlədən,

K.H.-in formalaşdırılması üçün Deputat səsi limiti, zaman miqdarı və formalaşdırılmadığı təqdirdə hansı hüquqi – prosedur qaydalarına riayət olunması qaydaları – Konstitusiyaya isə müəyyənləşdirilir. 2) Nadir hallarda, əgər vətən təhlükə altında qaldıqda (müharibə, təbii fəlakət) bütün siyasi partiyalar, siyasi bloklar və s. tərəfindən, ümumi çıxış yolu tapmaq məqsədi ilə formalaşmış Hökumət.

KODEKS (latm *codex* – kitab) -1) qanun külliyatı – bax *məcəllə*; 2) “etik K.-i” – tarixin inkişaf prosesində formalaşmış və müəyyən ictimai mühitdə cəmiyyətin əksər üzvləri tərəfindən könüllü surətdə riayət edilən, tabe olunan etik normaları, qaydaları məcmuəsi. Etik K.-si insanları biri-biri ilə davranışı və münasibətləri münasib şəkildə tənzimləyir.

KOLLEĞİALLIQ (latm *collegium* – birlik, yoldaşlıq) - ümumi əhəmiyyətli işlərin bir qrup şəxslər (kollegiya) müzakirəsi və həlli; kollegial orqanm həyata keçirdiyi rəhbərlik metodu; təkbaşma idarəetmənin alternativi. K. tapşırılan iş üçün kollegiya (büro, komitə, məclis və s.) üzvünün ümumi və şəxsi məsuliyyətinin uzlaşdırılmasını tələb edir. Onun məqsədi atılan addımın, fəaliyyətinin mütarazlıgını təmin etməkdən ibarətdir. K. məsələyə dərin və hərtərəfli düşünərək yanaşmağı təmin edir. Bir sıra orqanlar (partiyalar) Məhkəmələr (o cümlədən: Beynəlxalq Məhkəmələr), Parlamentlər (o cümlədən, Beynəlxalq Parlamentlər) və s. məhz K. prinsipi üzərində fəaliyyət göstərirlər.

KOMİSSİYA (latm *commissio* - tapşırıq) - dövlətin hakimiyyəti orqanı və ya beynəlxalq təşkilat tərəfindən müəyyən məqsədlərlə yaradılan və müvafiq səlahiyyətlərlə təmin edilən, daimi və ya müddətli və ya konkret məsələ üzrə fəaliyyət göstərən hesabatlı kollegial orqan.

KOMİTƏ (latm *committere* – tapşırmaq, həvalə etmək) – 1) xüsusi tədbirlərin icra edilməsindən ötrü və ya müəyyən sahədə idarəşiliyi tətbiq etməsindən ötrü və, yaxud ümumi

idarəçiliyi həyata keçirilməsindən ötrü təşkil olunmuş dövlətdaxili və ya beynəlxalq kollegial orqan. Misal: Avropa Şurası Nazirlər K.-si; Dövlət Müdafiə K.-si; Dövlət teleradio K.-s (SSRİ-də); Rusiyada XIX əsrin əvvəllərindən “məxvi K.”; 2) siyasi partiyalarda, ictimai birliklərdə idarəçiliyi həyata keçirən – seçkili, kollegial rəhbərlik orqanı və yaxud hərəkata, ictimai fəaliyyətə rəhbərlik edən orqan, misal: “tətil K.-si”, “mətbuat K.-si” və, hətta “yoxsulluq K.-si” və s. K. *komissiyadan* daha yüksək statusu ilə, müstəqilliyi ilə fərqlənir.

KOMPETENSİYA (latm *competentia* – hüquqa əsasən məlik olmaq) – hər hansı dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin qanunla müəyyən olunmuş səlahiyyətlərinin (hüquq və vəzifələrinin) məcmusu.

KONFEDERASIYA (son latın *confoederatio* – ittifaq, birlik, *confoederere* – sazişlə birləşdirmək sözündən) – 1) müəyyən iqtisadi, siyasi, hərbi və s. məqsədlərə nail olmaq məqsədilə, fəaliyyətlərini birgə koordinasiya etmələri üçün, öz müstəqilliklərini saxlamaqla yanaşı, müstəqil dövlətlər ittifaqıdır (birliyidir). K.-nm idarə olunmağında qarşılıqlı, bərabər hüquqlu razılaşma əsas rol oynayır, yəni burada məcburiyyət yoxdur. Eyni zamanda, K.-ya daxil olan müstəqil dövlətlər, ümumi məqsədlərə çatmaq üçün, vahid idarəçilik orqanları, vahid büdcə, vahid təyinatlı hərbi birləşmələr və s. yarada bilərlər. *Federativ* dövlətdən fərqli olaraq K.-da vahid ərazi quruluşu, vahid vətəndaşlıq, vahid vergi və hüquq sistemi yoxdur, K. hüquqi təməlində Konstitusiya deyil, məhz ittifaq sazişi durur. K. son nəticədə ya federativ dövlət yaratması ilə və ya dağılması ilə nəticələnir. Müasir dövrdə İsveçrə - K. adlanır; MDB-ni (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) də K. adlandırmaq olar, Avropa qitəsində gedən inteqrasiya prosesləri K. görüntülərini formalaşdırır; 2) eyni məqsəd və məramlı ictimai təşkilatların

ittifaqı, birliyi (misal: əmək K.-sı, Beynəlxalq həmkarlar K.-sı).

KONFRANS (son latm *conferentia*, latm *confero* – bir yerə yığram sözündən) – hər hansı bir məsələni müzakirə etmək üçün Hökumət orqanlarınm, siyasi partiy və bloklarm, ictimai, elmi və s. təşkilatların nümayəndələrinin yığmcağı, müşavirəsi; *mətbuat K.-ı* fərdi şəxs və ya dövlət orqanın, partiyam, digər ictimai birilyin nümayəndəsinin həmin nümayəndəsi olduğu orqanm, təşkilatm fəaliyyəti barəsində, kütləvi informasiya vasitələrinə (KİV) geniş şəkildə müsahibə verməsi.

KONQRES (latm *congressus* – görüş, yığmcaq) – 1) dövlət, ərazi, təşkilat, birlik(lər) rəhbərlərinin və yaxud səlahiyyətli nümayəndələrinin müəyyən məqsədlərdən ötrü adətən geniş heyətli yığmcağı, toplantısı, həmçinin beynəlxalq konfransm bir növü (sülh tərəfdarlarınm dünya K.-i, elmi K., və s.); 2) ABŞ və bir sıra Latm Amerikasını ölkələrinin (Boliviya, Braziliya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Honduras və s.) Ali Qanunverici orqanm və ya (əgər ikipalatalı sistemdirsə) aşağı palatasının adı. Fransada Parlamentin hər iki palatasının birgə iclası K. adlanır; 3) Bir sıra dövlətlərdə, xalqlarda siyasi partiyaların, milli təşkilatların adı.

KONSERVATİZM (fransız *conservatisme*, latm *conservare* – qoruyub saxlamaq, mühafizə etmək) - (mühafizəkarlıq) - geniş mənada; cəmiyyətin siyasi, elmi, incəsənət və s. həyatında köhnəlik tərəfdarlığı, köhnəpərəstlik, köhnə qaydaqanuna meyillik, onları müdafiə etmə, dəyişilməzliyin tərəfdarlığı, bütün yeniliyə və, hətta proqresə (tərəqqiyə) zidd olma. Siyasi K. - tarixi boyunca əsriyə gəlmiş və millətə, dinə, nigaha, ailəyə, təhsil və tərbiyəyə, mülkiyyətə münasibətdə həkk olunmuş dövlətvə ictimai həyat formasının, ilk növbədə mənəvi-hüquqi təməllərin qorunub-saxlanmasına yönəlmiş ideologiya və praktika. K.-i irticaçılıqdan

(*obskurantizmdən*) fərqləndirmək labütdür, əgər K. -tərəqqinin nailiyyətlərini qəbul edirsə, ondan istifadə edirsə, irticaçılıq – mütərəqqilik ilə mübarizə aparır, əvvəlki mərhələyə yönəldir. Müasir şəraitdə texnokratiya üçün K. səciyyəvidir. Əgər K. demokratiyanı tərənnüm edirsə, eyni zamanda o (K.), həddən ziyadə liberallıq əleyhinədir.

KONSESSİYA (latm *concessio* – icazə, güzəşt) – dövlətə və yaxud dövlət daxilində Bələdiyyəyə məxsus olan torpaqların, (yer altı) təbii sərvətlərin və digər təsərrüfat obyektlərin istifadə, istismar, quruculuq işləri və s. etməkdən ötrü müəyyən şərtlərlə yerli və ya xarici şəxslərə və ya iqtisadi qurumlara verilməsi haqqında müqavilə. K.-nm ümdə məqsədi sərmayədarları cəlb etməkdən ibarətdir.

KONSTITUSİON MONARXİYA (ərəb analoqu *məşrutə* – Parlamentli monarxiya) – (məhdud monarxiya) – bəzi dövlətlərdə (xalqlarda) mürəkkəb siyasi-hüquqi inkişaf prosesi nəticəsində, tarixi monarxik institutu saxlanılmaqla, lakin məhdudlaşdırılmaqla yanaşı, demokratik dəyərləri, dövlətin idarəçiliyində xalqın iştirakını bu və ya digər səviyyədə tərənnüm edən Konstitusiyanın da paralel mövcudluğunu şərtləndirən mürəkkəb siyasi-hüquqi rejim. K.M.-nm iki növü vardır: *dualistik M.* – yəni burada Monarx İcra hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirir, Hökuməti buraxmaq və s. geniş hüquqlara malikdir və; *Parlamentli M.* - yəni burada qanunvericilik funksiyası Parlamentdə, icra funksiyası isə Hökumətdə cəmləşir, Monarxın hakimiyyəti isə formal (simvolik) xarakteri daşıyır. Bəzi mənbələrdə buna “seremonial Monarxiya” deyilir yəni onun (Monarxın) fəaliyyəti rəsmi mərasimlərə, ziyafətlərə, təntənəli yığıncaqlara başçılıq etmədən ibarətdir. K. M. nümunələrini Böyük Britaniya, İsveç, İspaniya, Niderland, Yaponiya və s. dövlətlərin timsalında müşaiyəət etmək olar.

KONSTITUSİONALİZM – 1) Hakimiyyət bölgüsü və

onların Konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılması əsasmda, eləcə də insan hüquq və azadlıqların təminatı əsasmda *dövlət* ilə *vətəndaş cəmiyyətinin* qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən siyasi-hüquqi nəzəriyyə; 2) dövlət, cəmiyyət və hər bir vətəndaş tərəfindən Konstitusiyaya sadıq qalması; Konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılan idarəçilik; Konstitusiyaya və Konstitusiyaya tərəfindən daha geniş ictimai-siyasi münasibətləri tənzimləməklə – ictimai-siyasi mühitə gen və bol şəkildə sirayət etməsi; 3) Konstitusiyalı monarxiyanı ən yaxşı idarə üsulu hesab edən elmi və praktiki cərəyan.

KONSTITUSIYA (latm *constitutio* - quruluş, müəyyən etmək) - dövlətin Əsas Qanunu, dövlətin ictimai, siyasi və iqtisadi quruluşunu, idarəetmə formasını və dövlət quruluşu formasını, şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini, mərkəzdə və yerlərdə hakimiyyət orqanlarının təşkili qaydasını və konsepsiyasını, ədalət məhkəməsinin təşkilini və əsas prinsiplərini, seçki hüququ əsaslarını özündə təsbit edir. Eyni zamanda, K., dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətlərini müəyyənləşdirir, dövlət və vətəndaş münasibətlərinin hüquqi əsaslarını təsbit edir, vətəndaşı sosial-iqtisadi, siyasi və digər hüquqlarla təmin edir. K. – qanunvericiliyin bazisi (əsası, özü) rolunda çıxış edir və heç bir qanunvericilik aktı K.-ya zidd gedə bilməz, qəbul olunan bütün aktlar K.-ya uyğun olmalıdır, onun icrası və ya ona riayət edilməsi K. hüququ subyektləri tərəfindən məcburidir! K. xalq tərəfindən qəbul edilir və onun dəyişdirilməsinin, düzəliş və əlavə edilməsinin xüsusi mürəkkəb prosedur qaydaları vardır.

KONSTITUSIYA HÜQUQU - insanların əsas hüquqlarının və azadlıqlarının mühafizəsinə yönəlmiş və bu məqsədlə dövlətin məcburi qüvvəsi ilə təmin edilmiş, dövlət hakimiyyətinin müəyyən sistemini təşkil etmiş, xalqın ümumməcburi iradəsini ifadə edən hüquq normaları məcmuəsidir.

Həmin tərifdə dövlət, - hüquq normalar sistemi simasında təcəssüm olunan, xalqın ümumməcburi və ya dövləti iradəsini və onun üsullarını ifadə edən şəkildə, K.H.-nin mahiyyəti əhatə olunur.

KONSTITUSIYA QURULUŞU - müəyyən dövlətin Konstitusiyası ilə və digər Konstitusiya – hüquqi aktları ilə müəyyənləşdirilən və qorunan siyasi-hüquqi, iqtisadi və sosial münasibətlər sistemi: 1) dövlətin statusu; (demokratiya, (Konstitusiyalı) monarxiya, teokratiya); 2) dövlət inzibati-ərazi quruluşu (ümumi ərazisi, mərkəzi (paytaxtı), subyektləri); 3) hakimiyyət quruluşu (Ali, Mərkəzi, Yerli hakimiyyət orqanları sistemi, səlahiyyətləri və onların qarşılıqlı hüquqi münasibətləri); 4) insan (vətəndaş) hüquq və azadlıqları sistemi; 5) sosial-iqtisadi münasibətlər sistemi.

KONSTITUSIYA MƏHKƏMƏSİ – bir sıra dövlətlərdə yeganə yaxud əsas funksiyası Konstitusiya nəzarətini həyata keçirməkdən ibarət olan – dövlətin xüsusi orqanı. K.M. tarixdə ilk dəfə olaraq 1920-ci ildə Avstriyada təsis edilmişdir, həmin dövrdən başlayaraq K.M. institutu dünya miqyasında geniş yayılmışdır. Müxtəlif dövlətlərdə K.M. müxtəlif cür formalaşır, misal: K.M. üzvləri Almaniyada, Xorvatiyada – Parlament tərəfindən seçilir; Avstriyada, Kiprda – dövlət başçısı tərəfindən təyin edilir; İtaliyada – Prezident, Parlament və magistratura təyin edir; Rusiya Federasiyasında - Prezidentin təqdimatı ilə, Federasiyası Şurası (yəni Parlamentin yuxarı palatası) tərəfindən təyin edilir; Azərbaycan Respublikasında isə – Prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis təyin edir və o (K.M.) 9 Hakimdən ibarətdir; (Rusiya Federasiyasında 19 Hakimdən ibarətdir).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Konstitusiyaya subyektinin sorğusu əsasında (yəni, AR Prezidentinin, AR Milli Məclisinin, AR Nazirlər Kabinetinin, AR Ali Məhkəməsinin, AR Prokurorluğunun, Naxçıvan MR Ali

Məclisinin sərəğusu əsasında) (yəni, şəxsi təşəbbüs istisna olunur) Azərbaycan Respublikası Qanunlarım, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamlarım, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarlarım, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərar və Sərəncamlarım, mərkəzi İcra hakimiyyəti orqanlarım normativ hüquqi aktlarım, Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilən dövlətlərarası (hökumətlərarası) müqavilələrin və Naxçıvan Muxtar Respublikası qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ aktlarım; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasın uyğunluğu məsələsini həll edir, bununla bərabər, aşağı dövlət hakimiyyəti və Bələdiyyə orqanlarım qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlarım, yuxarı dövlət hakimiyyəti orqanlarım qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlara uyğunluğu məsələsini həll edir, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik, İcra və Məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü ilə bağlı mübahisələri həll edir və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir, həmin bu şərhin özü hüquqi qüvvəyə malikdir, və nəhayət, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi, Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri də həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında keçirilən bütün seçkilərin və referendumların nəticələri, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən yoxlanılır və müəyyən-ləşdirilir və yalnız bundan sonra hüquqi qüvvəyə minir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi öz səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərə dair “Qərar” qəbul edir və həmin qərar Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdirlər və təkrar şikayət qəbuləilməzdir.

KONSTRUKTİV (latın *constructio* – quraşdırma, qurma) – ictimai həyatın, ictimai münasibətlərin normal axarı ilə uzlaşan və, hətta onların inkişafını arzulayan, onların

pozulmasma, dağıdılmasma qarşı çıxan mövqe, akt (hərəkət). Dövlətə, cəmiyyətə açıq-aşkar hörmət və ehtiram ruhunda, məhz quruculuq, təkamül məqsədlərini güdən, əgər problemlər varsa, onların humanizm prinsipləri əsasında haqlı-ədalətli həllini arzulayan: 1) mövqe; 2) fəaliyyət.

KONTİNENTAL ŞELF (latm *continens* – qitə və ingilis *shelf* – sahiləyən rayon) – 1) qitə çöküntüləri ilə çərçivələnən, sahil dövlətə mənsub olan Dünya okeanının dib hissəsi; 2) beynəlxalq dəniz hüququna müvafiq olaraq, K.Ş.-ə daxil olan eni 200 dəniz milinə və ya xarici sərhədlərə qədər uzanan okean və ya dəniz dibinin altındakı təbii sərvətlərə, sahil dövlətin suveren hüququ yayılır. O (sahil dövlət), özü və ya onun razılığı ilə həmin sərvətlər istismar oluna bilər, yeri gəlmişkən həmin suveren hüquq K.Ş. boyunca su səddinin qalıqlığına (dəniz sərvətlərinə) və hava ərazisinə yayılır.

KONTRASİQNATURA (kontrassiqnasiya) (son latm *contrasignatura*, *kontr* – əks və *signare* – imzalamaq) – bir sıra dövlətlərdə: 1) Baş nazirin, yaxud onun müvəkkilinin, dövlət başçısı və ya Parlamentin qəbul etdiyi normativ aktın hüquqi qüvvəyə minməsi üçün imzalanması; 2) Hökumət başçısı (Baş nazir) tərəfindən verilən akt üzərində əlaqədar Nazirin imzası. K. – o deməkdir ki, aktın hüquqi və siyasi məsuliyyətini onu imzalayan Nazir daşıyır.

Bir sıra dövlətlərin Konstitusiyasında (ABŞ, Almaniya, Fransa, Yaponiya və s.) – K. prinsipi bərkidilmişdir. K. qaydalır tarixdə ilk dəfə 1701-ci ildə Böyük Britaniyanın “Quruluş haqqında Akta” və 1711-ci ildə Lordlar Palatasının qərarında ərsəyə gətirilmişdir. *Ratifikasiya* – K.-nin özünəməxsus bir növüdür.

KOOPTASIYA (latm *cooptatio* – əlavə seçki) – mürəkkəb sosial-siyasi vəziyyətlərdə, əlavə seçkilərin keçirilməsinin mümkünsüz olan təqdirdə seçkili kollegial orqanın boş (vakant) yerlərinə, həmin orqanın qərarı ilə seçki keçirilmə-

dən yeni üzvlərinin daxil edilməsi. K. qərarı müvafiq orqanm ümumi yığıncağmda təsdiq olunur.

KREATURA (latm *creatura* – yortma) – kiminsə himayəsi ilə irəli sürülmüş; (məcazi) kiminsə adamı.

KRİMİNOGEN VƏZİYYƏT (durum) (latm *crimen, criminalis* - cinayət, cinayətə aid olan) - müəyyən cəmiyyətdə, dövlətdə, müəyyən zaman çərçivəsində, cinayətkarlığm səviyyəsinin və dinamikasının göstəricisi. Burada cinayətkarlığm statistikasının, meyilliyinin, cinayətkarlığa qarşı aparılan mübarizənin effektivliyinin (səmərəliliyinin), cinayətkarlığm kəmiyyət və “keyfiyyət” göstəricisinin, cinayətlərin müxtəlif ərazi bölgüsünün, sosial təbəqə və yaş bölgüsünün, bütövlükdə cinayətkarlığm və konkret cinayətlərin səbəblərinin, sosial, milli amillərinin, cinayətin ictimai həyatm müxtəlif sahələrindən (ailə, məişət, əmək və s. münasibətlərindən) irəli gəlməsinin, ictimai-siyasi, iqtisadi hadisələrin, proseslərin ona təsirinin, miqrasiya proseslərinin ona təsirinin və s. öyrənilməsi və təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

KRİTİKA (yunan *kritiké* – araşdırma, mühakimə etmə məharəti) – bax *tənqid*.

KURIAL SEÇKİLƏR - bəzi dövlətlərdə seçkilər milli, dini, irqi və ya müəyyən senzlərlə, dərəcələrə və ya kurialara bölən - dövlətin təmsilçi (hakimiyyət) orqanlarma keçirilən seçki sisteminin bir növü, yəni burada namizədin şəxsi (bilik, bacarıq, işgüzarlıq) keyfiyyətləri deyil, məhz müvafiq mənsubiyyət önəm kəsb edir. Misal: İraq Palamentinə seçkilərdə ərəblərə, kürdlərə və türkmənlərə seçilmək üçün müəyyən kvota ayrılmışdır; Fici dövlətinin təmsilçi palatasma seçilmək üçün ficilərə, hinduslara və “ümumi” Deputatlara müəyyən kvota ayrılmışdır; Zimbabve dövlətində Parlamentin aşağı palatasma ağ və qara dərilil deputatlağa namizədlərə müəyyən kvotalar müəyyənləşdirilmişdir. Yeri gəlmişkən,

istər Fici və istər Zimbabve dövlətlərində həmin kvotalar əhalinin (müvafiq millətə, irqə) nisbətləri ilə uyğun gəlmir, yəni kvotalar müəyyən kateqoriya insanlara ümumi əhali nisbətində çox və ya az ayrılır.

KÜTLƏ - qeyri-mütəşəkkil, məkan, zaman və maraqca yaxmıqlı bir qrup insanm qisamüddətli, yığışlıb - bir yerə toplaşması və yüksək dərəcəli komfomizmlə (oxşar, uyğun) yekdil, emosional fəaliyyət göstərməsi. K. düşünmür, o liderlərin təhriki ilə yalnız öz ehtiraslarma tabedir. K.-nm xarakterik cəhətləri bunlardır: dözümsüzlük, idarəolunmaz, soyuqqanlı düşünə bilməməzlik, təxərrüslük, emosionallıq və son həddə əsəbilik, acıqlıq, hirslilik. K. içərisində olan fərdlər üçün öz məsuliyyət hissini itirilməsi, ehtirasların oyanması, (“hamı kimi”) prinsipi ilə fəaliyyət göstərməsi səciyyəvidir. Ehtiraslara qapılmış K. - böyük dağıdıcı qüvvəyə malikdir, məhz bu qüvvədən istifadə edərək inqilablar, çevrilişlər (devrilişlər), toqquşmalar və s. baş verir. K.-lərin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: təsadüfi, okkazonal (misal: yol - nəqliyyat hadisəsi yerində); içərisində panika olmaqla (misal: təbii fəlakət) – ekspressiv; ekstazik (misal: rok konsertlərində; dini messalarda); aqressiv (misal: talan, tarmar, qırğın); konvensional (burada yığımm səbəbi ümumi dəyər və normalar nəzərdə tutulur, misal: futbol fanatlarınm toplantısı). Bir sıra hallarda K. bir formadan – digər formaya keçməsi mümkündür.

KVORUM (latm *quorum (praesnetia sufficit)* – kimlərin (iştirakı kifayətdir) - İngiltərədə hakimləri təyin etdikdə istifadə edilən ifadənin ilk sözü) – yetərsay: qanun – qayda ilə, əsasnamə və nizamnamə ilə, rəqlamentlə, müvafiq orqanm qərarı ilə müəyyən edilmiş yığıncağm, məclisin, konferensyanm, qurultaym və s. səlahiyyətli hesab etmək və işə başlamaq üçün iştirakçılarınm mütləq, zəruri sayı. K. yığılmadıqda həmin orqanm fəaliyyəti etibarsızdır, qeyri-

qanunidir. Həmin orqanm hər hansı bir üzvündə K. şübhə doğurarsa, o, iştirakçıları saymaqdan ötrü yığıncağm rəhbərliyinə müraciət edə bilər. Əgər K. ümumi iştirakçıların minimum tələb olunan sayıdırsa, *kvota* həmin yığıncaqda konkret aktm qəbul edilməsi üçün ona səs verənlərin minimum tələb olunan sayıdır, misal: AR MM-nin (Parlamentin) K.-u azı 83 Deputatm iştirakıdırsa, qanun qəbul etmək üçün isə (kvota) azı 63 Deputatm səs verməsidir.

KVOTA (latın *quota*-hər kəsə düşən hissə; *quot* - nə qədər) - yetərsay; 1) kollegial orqan tərəfindən akt(lar)m qəbul edilməsinə səlahiyyəti çatması üçün, onun üzvlərinin (səslərin) minimum limiti; 2) beynəlxalq təşkilatların üzvü olan dövlətlərin (onların iqtisadi potensialma uyğun olaraq) ödəməli olduqları üzvlük haqqı limiti; 3) beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ümumi istifadədə olan təbii nemətlərin dövlətlər arasında istifadə üçün bölüşdürülmüş pay; 4) tutulmalı olan verginin mütləq tarif dərəcəsi; vergi norması; 5) inhisarçı kartel sazişinə daxil olan iştirakçı müəssisə üçün müəyyən olunan məhsul istehsalı, satışı, ixracı, yaxud idxalmda iştirak edənlərin payı; 6) *seçici K.* -sı - bir deputat mandatı almaqdan ötrü seçkilərdə yığılmalı olan (yığılmış) minimum seçici səsi. 7) "*təbii*" *kvota* - seçkilərdə, seçki dairəsində ümumi verilmiş sayların, həmin seçki dairəsindən seçilən Deputatların sayma bölünməsi ilə hesablanan - seçki K.-sının bir növü.

Q

QANUN - əksər hallarda dövlətin qanunvericilik hakimiyyəti orqanı (Parlament) tərəfindən, nadir hallarda referendum vasitəsilə xalq tərəfindən qəbul edilən (və yalnız onlar tərəfindən əlavələr edilə, dəyişdirilə və ləğv edilə bilən), ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrini nizamlayan,

ümum-məcburi qaydaları müəyyənləşdirən, dövlətin, xalqın iradəsini ifadə edən, Konstitusiyadan sonra ikinci dərəcəli Ali hüquqi qüvvəyə malik olan normativ aktdır. Bu, o deməkdir ki, bütün digər aktlar ona uyğun olmalı (ona zidd getməməli) və hamı tərəfindən birmənalı icra olunmalıdır (riayət edilməlidir). Qanunun icra olunmaması, nalayiq icra edilməsi və yaxud ona qarşı hörmətsizlik, müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

QANUNÇULUQ VƏ HÜQUQ QAYDASI - kateqoriyalar eyni prinsiplər üzərində formalaşan hüquq subyektlərinin hüquqları, azadlıqları, vəzifələri və mahiyyəti ilə uyğunlaşan və formal normativ fərqləndirici xüsusiyyətə malik olan kateqoriyalar: *qanunçuluq*-ictimai münasibətlərdə qanuna uyğunluq vəziyyətini formalaşdırmaq məqsədi ilə, qanunlara və onlara müvafiq qəbul edilən digər hüquqai aktların dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər, insanlar (statusundan asılı olmayaraq) və ictimai birliklər tərəfindən düzgün və dönmədən yerin yetirilməsindən ibarət olan və qanunun aliliyini hiyfz edən siyasi-hüquqi vəziyyəti; *hüquq qaydası*-ictimai qaydanm əsas tərkib hissələrindən biridir, qüvvədə olan qanunvericilik əsasmda təşəkkül tapan ictimai münasibətlər sistemidir. Hüquq qaydası cəmiyyətdə qanunçuluq prinsiplərinin reallaşmasmm nəticəsidir. Qanunçuluq – hüququn bərqərarı üçün vasitədir; hüquq qaydası – hüququn həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Qanunçuluq olan yerdə-hüquq qaydası da var. Qanunçuluq olmayan yerdə-hüquq pozuntuları, özbaşmalıq, məsuliyyətsizlik, xaos, anarxiya və s. mövcuddur.

QANUNLARIN KOLLİZİYASI (latm *collisio*-toqquşm) - dövlətdaxili (milli) və ya beynəlxalq hüquqi aktlarda (iki və ya daha çox normativ, hüquqi aktlarda), eyni məsələnin tənziqlənməsinə müxtəlif yanaşma, mövqe olmasmdan irəli gələn uyğunsuzluq, ziddiyyət, yəni qanunvericilik aktlarınm bir-birinə zidd getməsi. Q.K. ictimai münasibətlərin normal

tərzdən qurulmasma ciddi əngəl törədir. Dövlətdaxili ictimai münasibətlərdə Q.K. problemi-həmin (konkret) hadisəyə bilavasitə aidiyyəti olan normativ aktın tətbiq edilməsi ilə; və ya ən axırcı qəbul olunmuş normativ aktın tətbiq edilməsi; ümumi və xüsusi aktların uyğunsuzluq şəraitində - xüsusi aktların tətbiq edilməsi ilə; aşağı orqanların aktları, eləcə də aşağı orqan ilə - yuxarı orqanların aktları bir-birinə zidd gedirsə - yuxarı orqanın aktı tətbiq edilməklə-həll edilir. Beynəlxalq münasibətlərdə isə Q.K. -*kollizisiya normaları* (yəni konkret halda hansı dövlətin qanunun tətbiq edilməsini müəyyən edən normalar) əsasmda həll edilir.

QANUNVERİCİ HAKİMİYYƏT - Parlament; müstəqil hakimiyyət orqanı; “hakimiyyət bölgüsü prinsipi”nə uyğun olaraq dövlətdə bir-birini tarzlaşdıran üç hakimiyyət orqanlarından (İcraedici və Məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına - alternativ) biri; Konstitusiyadan sonra Ali hüquqi qüvvəyə malik olan normativ aktları - “qanunları” qəbul edilməsi sahəsində müstəsna hüquq sahibi olan orqan, lakin qanunlardan savayı Q.H.-i qərarlar, dövlət büdcəsi aktlarını qəbul edir, dövlətin tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq aktları ratifikasiya (təsdiq) edir. İcra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət edir, bəzi hallarda isə, hətta Hökuməti formalaşdırır və istefaya göndərmək hüququna malikdir. Bax həmçinin *Parlament*.

“QAPALI CƏMİYYƏT” - İngilis filosofu Karl Popper tərəfindən işlənilib-hazırlanmış anlayış. Qapalılıq ideyası *izolyasionizm*ə müvafiq irəli sürülmüşdür və sosial strukturun yenilikləri (modernisasiyanı) yox dərəcədə çətin qəbul etməsini, inkişafın ilkin mərhələlərində donub qalmasını, cəmiyyətin son dərəcədə konservativ mövqedə olmasını və s. nəzərdə tutur. “Q.C.”-lər qeyri-demokratik siyasi-hüquqi rejimli dövlətlər üçün səciyyəvidir, lakin burada qapalılıq yalnız sərt inzibati idarəçilik metodları ilə tətbiq olunmur, bu

qapalıq cəmiyyətin marağ, mövqə və baxışlarından irəli gəlir. Bununla yanaşı, sivilizasiyanın inkişafı - Popperə görə “Q.C.”-lərdən - “açıq cəmiyyət” sistemi istiqamətində gedir.

QARIŞIQ İDARƏETMƏ FORMASI - Prezident idarəetmə forması ilə Parlamentarizm dövlət idarəçilik formalarının vəhdətindən irəli gələn mürəkkəb dövlət idarəçiliyi forması kosepsiyası. Q.İ.F. şəraitində hər bir Ali hakimiyyət orqanı (Prezident və ya Parlament) bir-biri ilə müqayisədə mütarazlıq və qarşılıqlı təvazülə prinsipi əsasmda fəaliyyət göstərməsini ehtiva edir. Q.İ.F. hər iki Ali hakimiyyət orqanlarını (Prezident və ya Parlamenti) bir-biri ilə müqayisədə səlahiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsini nəzərdə tutmur, yəni dövlət - Ali hakimiyyət orqanları bir-biri ilə müqayisədə mütarazılıq və qarşılıqlı təvazülə prinsipi əsasmda idarə olunur. Q.İ.F. - hər iki Ali hakimiyyət orqanlarını (Prezidenti və Parlamenti) bir-biri ilə münasibətdə kompromisə meyilli edir, əks halda konfrontasiya hər iki Ali hakimiyyət orqanlarının subyektlərinə (vəzifəli şəxslərinə; konkret olaraq Prezident və Deputatlar) vəzifələrindən getməsinə qədər, məhrumiyyətlər ilə nəticələnmə bilər. Q.İ.F. şəraitində Hökumət həm Prezidentin, həm də Parlamentin qarşısında məsuliyyətli (hesabatlıdır). Parlamentin Prezidentə qarşı “impichment” qəbul etməsi səlahiyyəti və Prezidentin “Parlamenti buraxılması” səlahiyyəti, həmin institutların bərabər hüquqi müstəvidə olmasına işarə edir.

QARIŞIQ SEÇKİ SİSTEMİ - Ali Qanunvericilik orqanı (Parlamentə) seçkilərdə, Deputatların həm *majoritar*, həm də *proporsional* qaydada seçicilər tərəfindən seçilməsi. Q.S.S.-də deputat mandatları qanunvericilikdə müəyyən olunmuş faiz nisbəti ilə, hər iki seçki sistemi ilə seçilmiş Deputatlara paylanır. Burada “faiz nisbəti” dedikdə, hər iki seçki sistemi ilə seçilmə kvotası nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq, kvota seçki sistemləri arasında 50 faiz nisbəti ilə bölüşdürülür, lakin

digər kvotalarm da mövcudluğu müxtəlif dövlətlərdə istisna olunmur, misal: 40/60; 25/75 və s.

Q.S.S. həm majoritar, həm də proporsional seçki sistemlərinin üstün cəhətlərindən bəhrələnmə məqsədini güdür: əgər majoritar seçki sistemi-konkret şəxsin (namizədin) şəxsi keyfiyyətlərini, bilik və bacarığını qiymətləndirmək imkanını verirsə, proporsional seçki sistemi-siyasi partiyam siyasi konsepsiyasını, ideologiyasını və s. qiymətləndirmək imkanını verir.

QEYRİ-FORMAL BİRLİKLƏR (qeyri-qanuni qurumlar) - ümumi maraqlarla, tələbatlarla bağlı olan insanların təşəbbüsü ilə yaradılan, konstruktiv və ya destruktiv məqsədlər güdən, bu və ya digər səbəblərdən dövlət qeydiyyatmdan keçməyən ictimai birliklər (qurumlar). Q.-F.B.-in dövlət qeydiyyatmdan keçməməyin digər səbəbləri kimi, onların (Q.-F.B.-in) dövlətə və onun orqanlarma (korrupsiyaya, bürokratiyaya, digər növ təzyiqlərə) etirazm nümayişi formasıdır və yaxud onlar tərəfindən dövlətin hakimiyyətinin qeyri-legitim qəbul edilməməsidir. Dövlət orqanları tərəfindən qeydiyyata alınmaması və, ola bilsin, təzyiqlərə məruz qalması Q.-F.B.-in fəaliyyət göstərməsinə (və, hətta qapatmasına qədər) ciddi əngəl törədirsə də bu cür birliklərin (qurumların) müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etmələri halları tarixə bəllidir, məsələn, sovet hökuməti tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin qeydiyyatdan keçirməməsinə baxmayaraq, bu ikincilərə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməyin qarşısını ala bilmədi.

QƏRAR (rus analoqu *решение*) - 1) Ali hakimiyyət orqanmm - *Parlamentin* (Deputatların səsçoxluğu ilə) - Parlamentin təşkilati məsələlərinə dair, Hökumətin hesabatma dair, büdcənin icrasmm hesabatma dair, eləcə də Hökumətin formalaşdırılması, fəaliyyətinin qənaətbəxş olubolmamasma (*votum*) dair, yuxarı Məhkəmə orqanlarma hakimlərin

seçilməsinə dair və s. aktı; 2) Ali hakimiyyət orqanmm-Məhkəmənin (Hakimin, Hakimlər koleqiyasmm, Məhkəmə plenumunun və ya Rəyasət heyətinin) baxdığı konkret işlərin yekun nəticəsi xarakterli və ya ümumi göstəriş xarakterli aktı; 3) Mərkəzi Hakimiyyət orqanmm - Hökumətin (Nazirlər Kabinetinin) ən mühüm siyasi və təsərrüfat məsələləri barəsində qəbul etdiyi aktı; 4) dövlət və yaxud qeyri dövlət arbitajmda baxılan təsərrüfat mübahisəsinin həllinə dair aktı; 5) dövlət orqanmm və yaxud vəzifəli şəxsin konkret məqsədli istiqamətli aktı; 6) yerli İcra hakimiyyətinin idarəçilik xarakterli aktı; 7) Bələdiyyə orqanların yerli əhəmiyyətli aktları; 8) İctimai (siyasi) təşkilatların başçıları və ya kollegial üzvləri tərəfindən (misal: qurultay, kofrans, sessiya) məqsədlərini həyat keçirilməsi naminə qəbul etdikləri aktları.

Dövlətin Ali, Mərkəzi və yerli İcra hakimiyyət orqanlarınm və Bələdiyyələrin səlahiyyət çərçivələri Konstitusiyaya ilə, digər orqanların və ictimai(-siyasi) təşkilatların səlahiyyət çərçivələri müvafiq qanunvericilik (Qanun, Fərman, Direktiv və s.) aktları ilə müəyyən edilir. Hər bir Q. müəyyən məqsədlərə xidmət edir və hüquqi nəticələri əmələ gətirir. Dövlət orqanlarınm Q.-nm icra edilməməsi-müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Qəbul olunmuş Q. ya televiziya, radio, mətbuat vasitələri ilə yayılır, yaxud şəxsən təqdim olunur. Q.-lar əsasən yazılı olur, lakin şifahi də ola bilər.

QIZIL VALYUTA EHTİYATI - xəzinəyə və Mərkəzi Milli Banka Məxsus külçə və sikkə şəklində olan qızıl ehtiyatları, xaricdə, bank hesabmda olan əcnəbi valyuta vəsaiti, banknot və sikkə: - əsasən beynəlxalq ödəmə vəsaitinin ehtiyat fondu funksiyasını yerinə yetirir və zəruri halda ödəmə balansmm kəsirini ödəmək, həmçinin ölkənin milli valyutasmm məzən-nəsini qorumaq məqsədilə valyuta bazarma müdaxilə etmək üçün istifadə olunur. Onun azalması ölkənin valyuta

vəziyyətinin pisləşməsinə göstərir.

QIYAM (ərəb - “dirilmə”) - Hökumətə qarşı qüvvələrin, suiqəsd nəticəsində təşkil olunmuş silahlı çıxışı. Q.-m məqsədləri hakimiyyət çevrilişi, hakimiyyəti ələ keçirilməsi və ya hər hansısa siyasi qüvvələri (siyasi şəxsi) hakimiyyətə gətirilməsi, dövlət quruluşunu və ya idarəçilik formasını dəyişdirilməsi və ya dövlət ərazilərinin bir hissəsinin ayrılması, müstəqil dövlət yaradılması və s. ola bilər, yəni Q.-ya progressiv (konstruktiv) və ya regressiv (destruktiv) yönəmliliyə malik ola bilər. Q. sosial bazasına və miqyasına görə *putçdan* (yalnız hərbiçilərə arxalanan putçdan) özünün böyüklüyü ilə və *üsyandan* özünün kiçikliyi ilə fərqlənir, hərçənd cəmiyyətin, dövlətin ümumi tənəzzülü nəticəsində Q. üsyana çevrilə bilər. Lakin, ümumiyyətlə Q. bir qayda olaraq, əhalinin kütləvi dəstəyinə malik olmur və loyallıq xarakter daşıyır.

“QURU QANUN” (rus analoqu “*сухой закон*”) –alkoqolizmin xüsusi vüsət aldığı cəmiyyətlərdə, alkoqolizmdən irəli gələn neqativ hallardan (cinayətkarlığın artması, ailələrin dağılması, əhalinin ömür uzunluğunun ümumi göstəricisinin azalması və s.) xilas olmaq üçün, hətta dövlət tərəfindən müəyyən qanunları pozmaqla olsa da, öz gəlirlərindən imtina etməsi bahasına olsa da, - spirtli içki məmulatlarının istehsalının, idxalatının və satışının qəti şəkildə qadağan etməsinin şərti adı.

QURULTAY (monqol *xurultay*; müasir monqol *xuraldan*; türk *kurultay*; rus analoqu *съезд*-məclis, yığıncaq, toplanış) - 1) inqilabdan əvvəlki Monqolustanda hakim feodal sinfi nümayəndələrinin yığıncağı. Monqolustan ərazisində ibtidai icma quruluşunun parçalanması və erkən feodal birləşmələrinin yaranması (VIII-XI əsrlər) dövründən məlumdur. XII-XVII əsrlərdə dövlətin mühüm məsələlərinin həlli, o cümlədən, Monqolustanın böyük xanlarının seçilməsi üçün

vaxtaşırı çağırılırdı; 2) 1921-ci il Monqolustan xalq inqilabından sonra demokratik yolla seçilən xalq nümayəndələri məclisi; 3) Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra Xarəzm və Buxara Xalq Sovet Respublikalarında Ali dövlət hakimiyyəti orqanının adı. Orta Asiyada müttəfiq sovet sosialist respublikaları yaradıldıqdan sonra “Q.” termini eyni mənada işlədilmişdir; 4) Keçmiş SSRİ-də, 1917-1936-cı illərdə Sovetlər yığıncağı, sonralar isə xalq Deputatları yığıncağı. Dövlət hakimiyyətinin Ali orqanı; 5) Hər hansı təşkilatı və ya əhali qruplarının, hər hansı sahə xadimlərinin nümayəndələrinin yığıncağı; 6) bir sıra təşkilatlarda Ali orqan.

Q.-larda mərkəzi idarəçilik (icra) orqanlar seçilir, onların fəaliyyət xətti müəyyəmləşdirilir, onların hesabatları dinlənilir və təsdiq edilir, proqramlar və təməl sənədləri təsdiq edilir, yenidən nəzərdən keçirilir və ya dəyişiklik və əlavələr edilir. Q. tərəfindən qəbul olunan sənədlər - icrası üçün məcburidir və yalnız növbəti Q. tərəfindən dəyişilə, ləğv edilə bilər. Q.-m çağırılmasının vaxtaşırılığı, qaydası, onun tərkibi, səlahiyyət və funksiyaları və digər məsələlər-Nizamnamə və ya digər qanunvericilik aktı ilə müəyyən olunur.

L

LEGİSLATURA (latm *lex (legis)* - qanun və *latus*-daxil edilmiş, qoyulmuş) -1) səlahiyyət müddəti, həmçinin seçilmiş nümayəndəli orqanın fəaliyyət dövrü; 2) ayrı-ayrı ölkələrdə və ABŞ-m bəzi ştatlarında hakimiyyətin Qanunvericilik orqanlarının adı.

LEGİTİMASİYA (latm *legitimus*-qanuni, qanuniləşdirilmiş) - (qanuniləşdirmə, de-faktonu-de-yureyə çevirmə) – subyektin və ya aktın səlahiyyətli və ya qanuni olmasını qəbul

etmə (etdirmə) təsdiqləmə; ictimai-siyasi və hüquqi münasibətlərin bütün subyektləri tərəfindən vahid şərtlərin, vahid “oyun qaydalarının” qəbul edilməsinə yönəlmiş fəaliyyət (bu fəaliyyət adətən qanuni, ədalətli üsul və vasitələrlə həyata keçirilir, lakin bəzi hallarda L. qanunsuz, ədalətsiz üsul və vasitələrlə həyata keçirilir, misal: rüşvət, şantaj, təzyiq və s.): 1. pasport sistemi olmayan dövlətlərdə vətəndaşın şəxsiyyətini təsdiq etmə forması. Səlahiyyətli hakimiyyət orqanının tələbi ilə vətəndaşın şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlərin təqdim etməsindən ibarətdir; 2. mülki hüquqda vətəndaşın müəyyən hüquqi hərəkətləri həyata keçirmək hüququnun sübutu; 3. *hakimiyyət L.-si* – mürəkkəb siyasi-hüquqi proseslərin nəticəsində dövlətin legitim hakimiyyəti (və müvafiq qanunvericilik sistemi) olmadıqda müəyyən siyasi qüvvələrin (misal: “qeyri-legitim hakimiyyətin”, “marionet hakimiyyətin”, idarəetmə imkanları məhdud olan (və yaxud heç olmayan) qanuni legitim hakimiyyətin və yaxud, digər siyasi qüvvələrin) öz hakimiyyətini (müvafiq hüquqi aktlarını) həm dövlətdaxili həm də beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında məhz özünün “legal hakimiyyət” olduğunu isbat və təsdiq etməsinə yönəlmiş ictimai-siyasi, hüquqi fəaliyyət; 4. bax həmçinin *leqalizasiya, naturalizasiya*.

LEQALİZASIYA (ingilis *légal*-qanuni) – qanuniləşdirmə: 1. *konsul L.-si* – sənədlərdəki və aktlardakı imzaların həqiqiliyinin və onların konsulun olduğu dövlətin qanunlarına uyğunluğunun müəyyən və təsdiq edilməsi; 2. “*çirkli pulların*” *L.-si* – qeyri-qanuni (o cümlədən: rüşvət, mənimsəmə, oğurluq, qarət, kontrabanda, bronkonyerlik, dələduzluq, “insan alveri”, narkotik maddələrin və silah-sursatın qeyri-qanuni alveri və s.) üsul və vasitələrlə əldə edilmiş “kriminal bioqrafiyalı” pulların, qanunların boşluqlarından və “məmur tamahkarlığından” istifadə edərək təmizə çıxarılması, “yuyulması” cəhdləri; 3. bax həmçinin *legitimasiya, naturalizasiya*.

LİBERALİZM (latm *liberalis*-azad) – (adı demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizədən götürülmüşdür) – 1. müasir anlamda L. – insan və cəmiyyətin hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qiymətləndirən sistemdir. L.-in əsas ideyaları – insanın, onun hərəkətlərinin, fəaliyyətinin, azadlığının, azad sahibkarlığın, şəxsi mülkiyyətin, azad rəqabətin və bazarın, ictimai azadlığın (söz, fikir, vicdan, toplaşma və s.) hamı üçün bərabər qanunlar sistemi ilə qorunması və təminatı əsasmda – ictimaiyyəti birləşdirən siyasi və ideoloji cərəyan. L. XVIII-XIX əsrlərdə, burjuaziyanın mütləqiyyətə qarşı fəal mübarizə dövründə Avropada əmələ gəlmişdir. Onun (L.-in) tərəfdarları monarxın hüquqlarının Parlamentlə məhdudlaşdırmağı, konstitusiyalı quruluş yaradılması, adı (aşağı təbəqə) vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında iştirakı, zadəganların və ruhanilərin imtiyazlarının ləğv edilməsi və bir sıra demokratik azadlıqların uğrunda mübarizə aparmışdılar. *Mühafizəkarlıqdan* fərqli olaraq L. – daha mülayim mövqedən çıxış edir və demokratik institutları dəstəkləyir; 2. (məcazi) ictimai həyatın mənfəətə təzahürlərinə, ədalətsizliyinə, haqsızlığa qarşı – qeyri-prinsipiallıq, səhlənkarlıq, laqeyidlik, mübarizə aparmamaq, etiraz etməmək.

LİBERTARİZM (ingilis *liberty*-azadlıq) - özünü klassik liberal ənənələrinin davamçısı, müasir dövrün əsil yeganə liberalizmi elan etmiş ideya, siyasi istiqamət. Onun mahiyyəti: “şəxsiyyətin azadlığı fəlsəfəsi”, “səbatlı individualizm”-dir. L. tərəfdarları dövlətin siyasi sisteminin iqtisadi, sosial və siyasi aspektlərinə, fərdlərin qarşılıqlı münasibətlərinə, dövlət və cəmiyyət münasibətləri məsələlərinə yanaşmada, hətta liberallardan da sağ mövqe tuturlar, həmin mövqedən çıxış edərək kapitalizmin dövlət-monopolist əsaslarının dəyişdirilməsini tələb edir, individualizmin prinsiplərinin bərpasını və cəmiyyətin bütün sahələrdə qeyri-məhdud rəqabətin olmasını istəyirlər. L. tərəfdarlarının ideali-

azad sahibkarlığın kor-təbii bazar qaydalarıdır. Onlar azad bazara-azadlığın maddi təcəssümü kimi baxırlar: “minimum dövlət” (“kənarlaşdırılmış dövlət”) tələbini irəli sürərək “istehsalçılar demokratiyası” adından kiçik mülkiyyətçilərin müdafiəçisi kimi çıxış edirlər. L. nəzəriyyəçilərinin fikrincə (P.Noziq, D.Qilder, T.Xayek və b.), azad sahibkarlığın “eroziyası”, fərdin və ailənin məsuliyyəti staqnasiyaya və yoxsulluğa aparıb çıxarır. L. İdeyaların sürətli inkişafı XX əsrin 70-ci illərindən rəvnəqlənir.

LİDER (siyasi) (ingilis leader-aparıcı, rəhbər) – dövlətin, xalqın, siyasi partiyanın və yaxud, digər ictimai təşkilatın başçısı, rəhbəri; seçki marafonunun, sosioloji sorğunun başçısı, qalibi; özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə, biliyi və qabiliyyəti ilə, təcrübəsi və davranışı ilə digər şəxslərdən, cəmiyyətdə seçilən, həmin cəmiyyətə nüfuz, təsir edə bilən və, hətta onu (cəmiyyəti) idarə edə bilən fitri istedadlı şəxs. Fərdi və kütləvi psixoloji vəziyyəti düzgün dəyərləndirmək, tutduğu işin mahiyyətini dərinlən bilmək, mürəkkəb vəziyyətlərdə düzgün qərar qəbul edə bilmək və nəhayət, səmərəli nəticə verən siyasəti yürütmək – L. üçün səciyyəvidir. Eyni zamanda, siyasi təcrübəyə konstruktiv və destruktiv, demokratik və avtoritar (totalitar), “formal” və “qeyri-formal” və xüsusi kateqoriya *xarizmatik* liderlik institutları bəllidir. Cəmiyyət çoxşaxəli, dinamik və, hətta ziddiyətli bir varlıqdır, yalnız dərin zəkali, təşkilatçılıq qabiliyyətli, harada prinsipial mövqe göstərməsi vacibliyini və harada güzəşt getməyin vacibliyini bilən, öz imkanları ilə reallıq arasında nisbəti qiymətləndirə bilən, bir neçə addım qabağı “oxuya” bilən, bütün tərəflərin və, hətta rəqib tərəflərin mahiyyətini, məzmununu oxuya bilən şəxs-cəmiyyəti, siyasi partiyayı və nəhayət, dövləti idarə edə, bilər. Bax həmçinin *xarizmatik lider*.

“LİNÇ MƏHKƏMƏSİ” (LİNÇLƏMƏ) – qeyri-qanuni,

siyasətə sadıqlıq (bəzən, hətta zahiri, formal sadıqlıq) və, hətta onlara tərəfkeşlik, müdafiəçilik; 2. qanun dairəsində hərəkət etmə, qanuna müvafıqlıq; 3. özünü xeyirxah, bitərəf kimi göstərmə; işə vicdanla yanaşma; bir adama, bir şeyə nəzakətli, xeyirxah münasibət.

M

MAFIYA (italyan *maf(f)ia*) - öz məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü müxtəlif cinayət üsul və vasitələrinə müraciət edən (o cümlədən: zorakılıq, rüşvət, şantaj, terror, qətilər, kontra-banda, narkotik maddələrin qeyri-qanuni alqı-satqısı və s.), üzvləri arasmda mürəkkəb iyerarxik qarşılıqlı əlaqə (qarşılıqlı fəaliyyət) strukturu olan (bir qayda olaraq: başçıları qohumluq əlaqəsində olan), gizli mütəşəkkil cinayətkar dəstə. M. dövlət məmurları ilə əlaqələr qurmağa meyillidir. XVIII əsrin sonunda Siciliya adasmm (İtaliya) kənd yerlərində meydana gələn M. XX əsrdə İtaliyanm şəhərlərində də yayılmış və, hətta digər dövlətlərdə də kök salmışdır. “Siciliya M.-sı” anlayışı cinayətkarlarla inzibati və təsərrüfat strukturlarının birləşməsi və inhisarçılığın yaradılması üçün, siyasi məqsədlərlə insanlara, təşkilatlara qeyri-qanuni cinayətkarcasına təzyiq edilməsi üçün, mütəşəkkil şəkildə dövlət əmlakının mənimsənilməsi və s. üçün bir növ ümumiləşdirilmiş ismə çevrilmişdir.

MAJORİTAR SEÇKİ SİSTEMİ (fransız majorite – çoxluq) – seçki hüququna görə, Ali (Parlament) və yerli (Yerli Parlament, Bələdiyyə) nümayəndəli orqanlarını formalaşdıran seçkilər zamanı, seçicilərdən (vətəndaşlardan) ən çox səs toplamış konkret namizədi (namizədləri) seçilmiş hesab edən (qəbul edən), yəni seçkilərin nəticələrini müəyyən edən, seçki sistemi; seçki münasibətlərini nizamlayan hüquq normaları məcmuəsi. Belə halda, mandatlar konkret seçki

dairələrində qalib gəlmiş konkret (artıq seçilmiş) şəxslərə təqdim edilir. M.S.S.-də, namizədlər həm siyasi partiya(lar), həm bir qrup şəxslər (təşəbbüs qrupu) və, hətta həm də fərdi şəxsin (namizədin) özü tərəfindən irəli sürülə bilər. M.S.S. seçicilər üçün – seçilən namizədin şəxsi keyfiyyətlərini: birliyini, qabiliyyətini və s. imkanlarını qiymətləndirmək və seçmək imkanını yaradır. Beynəlxalq təcrübədə M.S.S.-nin aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olar: *mütləq (sadə)* – *çoxluğun* M.S.S.-i - verilmiş və etibarlı sayılmış səsələrin ümumi sayımm mütləq (yaxud sadə) səsçoxluğunu (yəni 50% + 1 səs) qazanmış namizədin seçilmiş hesab olunması; *nisbi çoxluğun* M.S.S.-i - hər bir rəqiblə müqayisədə (hətta 1 səs) üstünlüklə qalib gəlmiş namizədin seçilmiş hesab olunması və; *ixtisaslı çoxluğun* M.S.S.-i - qanunvericiliklə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş (misal: 3/2, 4/3, 5/4 və ya 60%, 65%, 70% və s.) rəqəmdən az olmayan səsələri yığmaqla qalib gəlmiş namizədin seçilmiş hesab edilməsi. *Proporsional Seçki Sistemi* – M.S.S.-nə alternativdir, hərçənd bəzi hallarda, beynəlxalq təcrübədə həmin bu iki seçki sistemləri, eyni seçkilərdə faiz nisbəti ilə tətbiq olunması halları istisna deyil.

MANDAT (latm *mandatum*-tapşırıq) – 1. səlahiyyəti təsdiq edən sənəd, seçilmiş şəxs tərəfindən, seçicilərin maraqlarını müdafiə etmək, onları təmsil etmək, onların adından çıxış etmək hüququ; 2. həmin səlahiyyətlərin fəaliyyət müddəti; 3. “M.” termini Roma hüququnda tapşırıq müqaviləsini bildirirdi; 4. XX əsrin birinci yarısında beynəlxalq hüquqda hər hansı dövlətə Millətlər Cəmiyyəti (Liqası) adından keçmiş Osmanlı imperiyasının ərazisinin bir hissəsini, yaxud Almaniya müstəmləkələrini idarə etmək üçün verilmiş səlahiyyət də M. adlanırdı.

MANİFEST (son latm *manifestum* – çağırış, latm *manifesto* – göstərirəm, açıram, *manifestus* – aşkar) – 1. hər hansısa bir təşkilatın öz siyasi görüşləri, baxışları barəsində rəsmi

müraciəti, bəyannaməsi; 2. Dövlət başçısının, yaxud Ali hakimiyyət orqanının hər hansı mühüm siyasi hadisə ilə əlaqədar xalqa müraciət aktı; 3. *Kommunist Partiyasının M.-i* – elmi kommunizmin və beynəlxalq fəhlə hərəkatının ilk proqram sənədi. VI fəsildən ibarət kiçik kitabçada marksizmin və onun fəlsəfi əsaslarının-dialektik və tarixi materializmin – əsas müddələrinin qısa şərhini verilməmişdir (1848). Orada sinfi mübarizənin, dövlət quruluşunun dəyişdirilməsinin və, hətta “proletariat diktaturasının” vacibliyi və s. müddəalar irəli sürülür.

MANİFESTASIYA (latm *manifestatio* – aşkar etmə, göstərmə) – nümayiş; geniş ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməkdən ötrü bu və ya digər ideyalara bağlılığı, həmrəyliyi, təsübbəkeşliyi və yaxud etirazı təntənəli surətdə bildirməsi üçün, kütləvi ictimai çıxış, tədbir. Vahid düşüncəli, vahid ideya tərəfdarlarının toplaşması, şüarların nümayiş etməsi (söyləmək, oxumaq), nitqlərin bəyan edilməsi, çağırışların edilməsi, transporantların dikəltməsi və s. formada həyata keçirilir.

MARGİNAL TƏBƏQƏ (latm *margo* – qıraq, kənar, mərz) – dövlətdə, cəmiyyətdə baş verən inqilabi dəyişikliklər, keçidlər dövrü, nəticəsində əvvəllər sahib olduğu, yer tutduğu sosial təbəqə - mövqelərindən kənara düşmüş, uzaqlaşmış sosial qrup. Buna, ictimai strukturun dərin çat verməsi, dağılması, həyat tərzinin və təsərrüfat formasının pozulması, transformasiyası xidmət edir, şərait yaradır. Ekstremal vəziyyətdə bu növ sosial təbəqə, ictimai münasibətlərin kəndarma çəkilir, iş yerini, malmı, mülkünü itirir, ictimai dəyərlərdən özgələşir və belə halda, onlar ya passivləşirlər və yaxud, əksinə öz əvvəlki mövqeləri uğrunda aktiv mübarizə aparırlar. “M.T.” termini siyasət elmi dairəsinə Böyük Fransa İnqilabi illərində (1789-1793) daxil olmuşdur. İnqilabi dəyişikliklərdən savayı M.T., eyni zamanda cəmiyyətin

düşgünlük, depressiya və, hətta inkişaf mərhələsində yarana bilər.

MEDAL (fransız *médaille*, italyan *medaglia*, latm *metallum* – metal) – 1. bir və ya hər iki tərəfində müəyyən bərelyefli kompozisiya təsvir olunmuş, dairəvi və ya çoxtərəfli metal döş nişanı; görkəmli xadimlərin, yaxud hadisələrin şərəfinə buraxılır, elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, idman və s. sahələrdə yüksək nailiyyətlər əldə etmiş şəxslərə təntənəli surətdə təqdim (təltif) edilən mükafat. M.-ı ya dövlət (dövlət başçısı) ya ictimai təşkilat (o cümlədən, beynəlxalq ictimai təşkilat, misal: Nobel Komitəsi, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi (BOK), ifaçıların müxtəlif beynəlxalq müsabiqə komitələri) və yaxud beynəlxalq təşkilatlar (misal: Avropa Şurası) təltif edə bilər. M. ilk dəfə XIV əsrdə İtaliyada buraxılmışdır.

MEDIAKRATIYA (ingilis *mass media* – kütləvi informasiya vasitələri və yunan *krátos* – hakimi-yət) – kütləvi informasiya vasitələrinin əhəmiyyəti, təsiri, hakimiyyəti; (məcazi mənada): “dördüncü hakimiyyət” (Qanunverici, İcraedici və Məhkəmə hakimiyyətlərindən sonra). Media olduqca böyük gücə malikdir, hətta insanları idarə edə biləcək və istiqamət verə biləcək qədər böyük gücə malikdir. Qeyri-demokratik siyasi-hüquqi rejimli dövlətlərdə ilk növbədə müstəqil informasiya vasitələrinin boğulması, müstəqil informasiya vasitələrinin inkişafına hər cür maneələr göstərməsi və nəhayət, informasiya vasitələrinin hakim dairələrin inhisarına alınması siyasəti – bir daha medianın qüdrətinin göstəricisidir; digər nümunə: bir sıra inqilab və çevrilişlərin məhz informasiya vasitələrinin köməkliyi ilə törədilməsi – bu da bir daha medianın qüdrətinin göstəricisidir. Müasir dövrdə istənilən hakimiyyət üçün medianın köməkliyi olmadan dövlətin idarəedilməsi mümkünsüz görünür.

MERİTOKRATIYA (latm *meritus* – layiqli və yunan *krátos*

– hakimiyyət) – hərfi mənada: ən istedadlıların, qabiliyyətliyətlilərin, zəkallıların hakimiyyəti; *texnokratik* utopiyanın bir növü; şəxsi dəyər və bacarıqları əsasında seçilmiş şəxslərdən ibarət Hökumət tərəfindən idarə edilən cəmiyyət ifadə olunur. M. - demokratik prinsipləri ikinci plana çəkir, cəmiyyətin idarə edən elitaya və idarə olunan kütləyə bölgüsünə, yeni sosial bərabərsizliyə bəraət qazandırır. “M.” termini 1958-ci ildə ingilis sosioloqu M.Yanq tərəfindən “Meritokratiyanın meydana gəlməsi (1870-2033) hekayə-romanında verilmişdir və əvvəlcə təhsil sistemini öyrənmək və onu yaxşılaşdırmaq üzrə tövsiyələr hazırlamaq üçün işlədilmişdir.

MƏCƏLLƏ (ərəb; latın analoqu *codex*) – qanun-qüvvəli akt; qanun külliyyəti; ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsini (mülki, əmək, ailə, cinayət və, hətta cinayət-prosessual və s.) nizamlayan, hüquq normalarını birləşdirən və sistemləşdirən qanunvericilik aktı. Təbiətinə görə M. də qanundur, lakin əgər qanun konkret ictimai münasibətləri nizamlayırsa, M.- geniş ictimai münasibətlər sahəsini nizamlayır.

MƏHDUD HAKİMİYYƏT – a) Ali hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin qanunvericilik şəklində çərçivələndirilməsi (məhdudlaşdırılması) misal: Parlamenti Respublikada – Prezident M.H.-ə malikdir; b) mürəkkəb siyasi situasiyada, misal üçün, cəmiyyət və ya cəmiyyətin bir hissəsi tərəfindən “seçkilərin saxtalaşdırılması”, “seçkilərin ümumiyyətlə keçirilməməsi”, dövləti faktiki idarə edən şəxsin “xaricə tabe olması”, “xarici dövlət tərəfindən təyin olunması” və s. səbəb –bəhanələrini irəli sürərək, həmin (dövləti faktiki idarə edən şəxsə) subyektə etinasız münasibət göstərməklə ona tabe olmaması və yaxud vətəndaşlara (cəmiyyətə) xoş gəlməyən göstərişlərinə tabe olmaması; c) dövlətin müəyyən ərazilərində separatizm nəticəsində qondarma dövlətin yaranması, yaxud dövlətin müəyyən ərazilərinin digər dövlət(lər) tərəfində işğal olunması şəraitində, həmin ərazilərin (və ya ərazidə

yaşayan əhalinin) faktiki olaraq dövlətin Ali (Mərkəzi) hakimiyyət orqanlarına tabe olmaması.

MƏHDUD MƏSULİYYƏTLİ CƏMİYYƏT (MMC) (rus abreviyaturası analoqu *ООО*, ingilis abreviyaturası analoqu *RLS*) – sahibkarlıq qurumunun (şirkətin) ümumi məsuliyyətdən – hər bir üzvünün (qurumun ümumi kapitalında – onun (üzvün) qoyduğu kapitalla müvafiq olaraq) üzərinə düşən qədər (yəni müvafiq olaraq məhdud) məsuliyyət daşıyan, həmin sahibkarlıq qurumunun üzvlərinin (fərdlərin) birliyi.

MƏHKƏMƏ – ədalət mühakiməsini həyata keçirən, haqq-ədalətin təntənə çalmasına xidmət edən, dövlətin Ali hakimiyyət (M.) orqanı: 1. müəyyən edilmiş hüquq qaydalarını pozan nöqsanlar barəsində dövlət məcburiyyəti tədbirlərini tətbiq etməklə, qanunçuluğu qoruyur, təqsirkarı cəzalandırır, təqsiri olmayan şəxsə bəraət qazandırır. M.-lərin fəaliyyəti qanunçuluğun və hüquq qaydasının hərtərəfli möhkəmləndirilməsinə, cinayətlərin və digər hüquq pozuntuların qarşısının alınmasına yönəldilir; 2. vətəndaşları Konstitusiyaya və digər qanunlara dəqiq və dönmədən riayət etməsi, dövlət mülkiyyətinə və şəxsi mülkiyyətə ehtiramla yanaşması, əmək intizamına tabe olması, birgə yaşayış qaydalarına tabe olması, dövlət və ictimaiyyət qarşısında öz borcuna vicdanla yanaşması, insanların hüquqlarına və qanunla qorunan maraqlarına, şərəf və ləyaqətinə hörmət bəstələməsi, insanların səhhətinə qayğı ilə yanaşması istiqamətinə yönəltmək və digər ali məqsədlərə nail olmaqdan ibarətdir; 3. müstəqil hakimiyyət orqanıdır. (Qanunverici və İcraedidici hakimiyyətlərlə yanaşı). Onun statusu və məhkəmə icraatı qaydaları Konstitusiya və digər qanunlar (o cümlədən, beynəlxalq qanunlar) tərəfindən müəyyənləşdirilir. M. növlərinə bunlar daxildir: Konstitusiya M.-si, Ali M., Apelyasiya M.-si, ümumi M.-lər, ixtisaslaşdırılmış M.-lər və xüsusi kateqoriya olan,

Beynəlxalq M.-lər; 4. M. işlərinin dolğun və hərtərəfli baxılmasını və araşdırılmasını poza biləcək və ya neqativ təsir göstərə biləcək bütün maneçiliklərin aradan qaldırılması məqsədilə, M. orqanların fəaliyyətinin ədalətli və mükəmməl qurulması üçün, hüquq elmi, ədalət mühakiməsi prinsiplərini tədqiq etmişdir. Ədalət mühakiməsinin prinsipləri Məhkəmə işinin təşkilini tənzimləyən, təməlqoyucu və aparıcı əsaslarıdır, o cümlədən: M.-lərin müstəqilliyi və bitərəfliyi prinsipi; İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqların təmin edilməsi prinsipi; Qanun və M. qarşısında hamın bərabər olması prinsipi; M. işlərinin icrasına açıq aparılması prinsipi; Tərəflərin özünü müdafiə etmək hüququ ilə təmin edilməsi prinsipi; tərəflərin “çəkişmə” prinsipi; hərtərəfli, dolğunluq və obyektivlik prinsipi; “Təqsirsizlik prezumpsiyası” prinsipi və s. Bu prinsiplərin, hətta birinin pozulması, ixtiyar verir ki, çıxarılmış M. qərarı xitam edilsin və işə yenidən baxılsın; M. hökmü olmadan heç kəs cinayətkar adlandırıla bilməz, habelə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz.

M. Hakimləri müstəqildirlər, toxunulmazdırlar, qanundan savayı heç kəsə tabe deyillər və heç kəsin qarşısında cavabdeh deyillər. M. Hakimi, cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan mürəkkəb qaydada cəlb oluna bilər. Eyni zamanda, Məhkəmə Hakiminin səlahiyyətlərinə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş əsaslarla və qaydalarla müəyyən edilmiş surətdə xitam verilə bilər.

MƏRKƏZÇİLİK – yerli təsisatların (orqanların) bilavasitə yuxarı orqanlara tabe etdirilməsi prinsipi üzərində qurulmuş idarəçilik sistemi, harada ki, bütün idarəçilik vahid mərkəzdən həyata keçirilir. M. pərakəndəliyin, ümumi idarəçilikdə səlahiyyət çatışmamazlığından yaranan qüsurların, hesabatlılıqdan (məsuliyyətsizlikdən) irəli gələn nöqsanların və s. aradan qaldırılmasını və idarəçilikdə operativliyin, çevikliyin

təmin edilməsini təmin etmək məqsədini güdür. Eyni zamanda, hədsiz M.-də öz növbəsində, ümumi inkişafa xələl gətirə bilər, odur ki, yerli və mərkəzi orqanların prioriteti gözlənilməlidir. M. prosesinə alternativ proses *desentralizasiya* adlanır.

MƏSULİYYƏT (hüquqi məsuliyyət) - 1) - elə hüquqi münasibətdir ki, bu münasibətin bir tərəfi digər tərəf qarşısında, cəmiyyət və dövlət qarşısında öz əməllərinə görə cavabdehdir və; 2) - hüquq tələblərini icra etməməyə görə dövlət məcburiyyətidir və davranışı qanun çərçivəsində qurulmasını tənzimləyən əsas vasitədir. M. - bu, hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxsə qarşı, arzulanmaz neqativ amillər ilə nəticələnən təsir vasitəsidir.

Hüquq pozuntusuna müvafiq olaraq, hüquqi məsuliyyət aşağıdakı növlərə təsnif edilir: cinayət, inzibati, intizam, mülki və maddi məsuliyyətlər növləri. Hüquq pozuntusunun növü və ölçüsünə müvafiq olaraq, hüququ pozan tərəfə qarşı: azadlıqdan məhrum etmə; vəzifəni endirmə; töhmət vermə; əmlakı müsadirə etmə; cərimələmə və s. tədbirləri tətbiq edilə bilər. M., təqsirkarı yalnız cəzalandırmaq məqsədini daşımır, eyni zamanda təqsirkarı islah etmək və tərbiyələndirmək, bununla bərabər digər vətəndaşları hüquq pozmalardan çəkindirmək məqsədlərini daşır.

MƏŞVƏRƏTÇİ STATUS – seçkili orqanların, yaxud beynəlxalq təşkilatların işində (misal: iclaslarında) yalnız məsləhət (təvsiyə) funksiyaları (yəni səsvermədə səs vermək hüququna malik olmadan) ilə iştirak etmək hüququna malik olan şəxsin, həmin orqandakı hüquqi vəziyyəti.

MİQRASIYA (latın *migratio*, *migro*-keçirəm, köçürəm) - (mühacirət) – 1. ağır (dözülməz) iqtisadi, siyasi (işsizlik, siyasi təqib və təziq) və ya digər səbəblərdən (o cümlədən, şəxsi səbəblərdən), yaşadığı dövləti tərk edib başqa dövlətə, (qısa) müddətli və ya daimi yaşamaq üçün, məcbur olub (və

ya könüllü) gedən (emmiqrant) və ya gələn (immiqrant) şəxslər. Miqrasiya qaydalarını pozan şəxs “qeyri-qanuni mühacir” adlanır. Onlara qarşı (o cümlədən: gəldiyi dövlətə qaytarılmağa qədər) inzibati məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir. 2. canlı (heyvanat) aləmin bəzi nümayəndələrinin mütəmadi yerdəyişməsi. 3. Kapital M.-sı.

MİLİTARİZM (fransız *militarisime*, latm *militaris* - hərbi) – dövlətin ictimai-siyasi həyatının hərbişdirilməsi, iqtisadi, elmi-texniki, insani və s. resursların hərbi qüvvənin artırılmasına yönəldilməsi (*konversiyası*) bəzi hallarda isə idarəçilikdə inzibati-əmr metodlarının tətbiq edilməsi və dövlət məmurlarının (o cümlədən, Hökumətin) hərbi mundir formasına (hərbi iyerarxik rütbəli geyim formasına) keçirilməsi. M.-in motivasiyası rolunda xarici hərbi təcavüz (təhlükəsi və ya artıq baş verməsi) və dövlət daxilində qiyam, ixtişas, üsyan, vətəndaş müharibəsi (təhlükəsi və ya artıq baş verməsi) – çıxış edə bilər, hərçənd bunlar olmadan da, dövlətdə hakimiyyətə böyük dövlətçilik şovinizmi ideyalı irtica, ultraradikal, qəsbkar qüvvələrinin gəlməsi də M.-ə rəvac verə bilər. Sosial ehtiyaclar üçün xərclərin azaldılması (bəzi halda vergilərin və rüsumların artırılması), silahları və silahlı qüvvələrin, hərbi xərclərin durmadan artırılması, hərbi təlimlərin gücləndirilməsi, dövlət iqtisadiyyatı və siyasətində hərbi-sənaye kompleksinin təsirinin güclənməsi, hərbi təbliğatın genişləndirilməsi və s. M.-in səciyyəvi cəhətləridir. Xarici siyasətdə M. özünü dövlətlərin hərbi-siyasi blokları yaradılmasında, külli miqdarda hərbi silah-sursatın, texnikanın alınmasında, “silahlanma yarışında” və s. büruzə verir. M.-ə gətirib çıxardan səbəblər vaxtında çözülmədikdə, sonralar böyük fəlakətə gətirib çıxara bilər. “M.” termini ilk dəfə XIX əsrin ortalarında, Fransada III Napoleon rejimini səciyyələndirmək üçün işlədilmişdir. Bax həmçinin *mobilizasiya*.

MİLLƏT VƏKİLİ (ərəb - xalqm inandığı şəxs, latm analoqu: *deputatus*) – bax *deputat*.

MİLLİ MƏCLİS (ərəb – iclas, yığıncaq, iclas yeri) – bax *Parlament*.

MİLLİ REJİM – dövlətin öz ərazisinə, öz vətəndaşlarma verdiyi hüquqlara, güzəştlərə və imtiyazlara müvafiq olan, eyni hüquqlarm, güzəştlərin və imtiyazlarm başqa statuslu insanlara (xaricilərə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə) dövlətin qanun-vericilik bazasmda (adətən Konstitusiyada) təsbit olunmaqla verilməsi prinsipi. Yeri gəlmişkən, M.R. şəraitində hüquqlarla (güzəşt və imtiyazlarla) yanaşı-hüquqi vəzifələr də, statusundan asılı olmayaraq insanlar arasmda bərabərdir. Bununla yanaşı, M.R. prinsipini qəbul etmiş dövlətlərdə – M.R. tam anlammda tətbiq olunmur, misal üçün: siyasi hüquqlar (dövləti idarəetmək hüquqları); dövlətin silahlı qüvvələrində xidmət etmək vəzifəsi və s. - yalnız dövlətin vətəndaşlarma mənsudur, eyni zamanda dövlət vətəndaşları öz (dövlət) ərazilərindən qovula bilmədiyi halda-əcnəbilər həmin dövlətin ərazilərindən məcburi çıxarıla bilərlər (buna cidi əsas olduqda).

M.R. prinsipi özü-özlüyündə humanist prinsipdir və dünyəvi, demokratik, hüquqi dövlətlərə xasdır, lakin bəzi hallarda M.R. prinsipi dövlətin iqtisadi inkişafma mənfə təsir göstərə bilər, misal üçün: dövlət daxilində istehsal olunan mallarm – xaricdə istehsal olunmuş mallarla rəqabət apara bilməməsi (rəqabəti uduzması), - belə halda adətən “antidempinq” siyasəti tətbiq olunur.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK NAZİRLİYİ (MTN) - dövlət (və milli) maraqlarmı qoruyan məxfi (konfidensial) orqanıdır. O, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə məşğuldur: kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərini həyata keçirir, xüsusi əhəmiyyətli cinayət işlərini araşdırır və s.

MİLLİLƏŞDİRMƏ – xalqa, sahibkarlara məxsus olan

istehsal müəssisələrin, torpaqlarm, banklarm və digər mal və mülklərinin, bu və ya digər səbəblərdən (inqilab, sosial-iqtisadi quruluş çevrilişi və s.) dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi, keçirilməsi. Müxtəlif vəziyyətlərdə M.-yə (əsasən) kompensasiya (ödəmə) ilə və ya kompensasiyasız həyata keçirilir. M. öz miqyasma görə çox şaxələnir: total və qismi M. növləri fərqlənir. Total M.-də yalnız şəxsi istifadə üçün təyinətli predmetlər və xırda avadanlıq M.-yə məruz qalmır. Qismi M.-iqtisadiyyatm müəyyən sahələrini M.-si ilə baş verir (misal: Banklarm M.-i; torpağm M.-si; kimyəvi təhlükəli müəssisələrin M.-si və s.). Bəzi dövlətlər özünün siyasi, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü - strateji əhəmiyyətli iqtisadiyyat sahələrini M.- edə bilər (misal: yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin M.-si; teleradio vasitələrinin M.-si, hava və dəniz nəqliyyat vasitələrinin M.-si və s.). Dövlət, xalq üçün strateji kamunikasiya xəttlərinin (dəmir və asfalt yolu, boru xətləri, su kanalları və s.) tikildiyi, qurulduğu ərazilər boyunca yerləşən, vətəndaşlara məxsus olan obyektlər (evlər, müəssisələr) və, hətta torpaqlar müəyyən şərtlərlə M.-yə məruz qala bilər. Bəzi hallarda isə az gəlirli və ya müflisləşmiş özəl müəssisələr daha səmərəli işləməsi üçün, işsiziyə yol verilməməsi üçün dövlət tərəfindən M.-yə məruz qala bilər. Dövlət qarşısında borcu olan müəssisə, borcuna görə dövlət tərəfindən onu *müasirə* edilməsi - M.-nin bir növüdür. İnkişaf edən dövlətlərdə M. adətən xarici inhisarlara və yeni müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəldilmişdir. M.-nin əksi prosesinə *denasionalizasiya*, təzadən (təkrar) baş verməsi prosesinə isə *renasionalizasiya* deyilir. Bax həmçinin *sekulyarizasiya*.

MİTİNG (ingilis *meeting*-görüş, yığıncaq) - aktual ictimai-siyasi və ya sosial problemlərin həlli məqsədilə, vahid ideya tərəfdaşlarm ictimai yığıncağı, toplantısı. M. iştirakçılarm tələbləri arasında bunlar ola bilər: bu və ya digər hərəkətə,

qərara, vəziyyətə, münasibətə qarşı, etiraz etmək, dəstəkləmək, qmamaq və s. M.-lər adətən küçə toplantıları və yürüşləri formasında keçirilir, hərçənd müəyyən binalarda, zallarda, auditoriyalarda da keçirilə bilər və o (M.), çıxışlarla, məruzələrdə, bəyanatlarla və s. keçirilir. *M. Demok-ratiyası* - geniş ictimai kütlələrin aktiv siyasi fəaliyyətə cəlb olunmasında, siyasi təbliğat və aqitasiya aparılmasında və nəhayət, dövlət siyasətinə təsir göstərilməsində - mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M. - sivil, demokratik mübarizə metodlarından biridir. Digər üsul və vasitələrlə ictimai kütlə öz maraqlarının təminatına nail olmadıqda (ola bilmədikdə) – məhz M.-lərə müraciət edir.

MOBİLİZASIYA (latın *mobilis* – mütəhərrik, hərəkətli) – 1. dar mənada: dövlətin səlahiyyətli orqanının (dövlət başçısının) qərarı ilə: a) dövlətin silahlı qüvvələrinin adi (sülh) vəziyyətindən – hərdi vəziyyətə keçirilməsi; (ümumi) səfərbərlik elan edilməsi; ehtiyatda olan hərbi vəzifəli vətəndaşların orduya və hərbi-dəniz donanmasına həqiqi hərbi xidmət keçmələri üçün çağırılması; b) dövlətin hərbi qüvvələrinin tələbatlarının daha mükəmməl ödənilməsi üçün iqtisadiyyatın istehsalat, nəqliyyat və s. sahələrinin hərbi vəziyyətə keçirilməsi, bunun üçün müəyyən miqdarda vəsaitin ayrılması, yəni geniş hərbi-siyasi təşkilati fəaliyyət; 2. geniş mənada: hər hansısa vacib (ümumi) məsələnin həll edilməsi üçün bütün daxili ehtiyatların (rezerv, resurs, vəsait, qüvvə və s.) səfərbər, cəlb edilməsi, aktiv vəziyyətə gətirilməsi; kütləvi kampaniyanın həyata keçirilməsi.

MODERNLƏŞDİRMƏ (fransız *modernisation; moderne* – ən yeni, müasir) – siyasi (və texniki) üsul və vasitələrinin yeniləşdirilməsi, təzələnməsi, müasirləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi, yeni müasir tələb və normalara müvafiq olaraq dəyişdirilməsi.

MONARX (yunan *monarchos, monos* – tək, vahid və *archos*

– hökmdar) – Ali zadəgan titulu; monarxiyalı dövlətlərdə dövlət başçısı. Titul ya irsən (nəsildən-nəsilə) keçir və ya, bəzi hallarda dövlət başçısı seçilən şəxsə verilir (misal: feodal Polşada kralm seym tərəfindən seçilməsi; Çar Rusiyasında Mixail Romanovun Zemstvo Soboru tərəfindən seçilməsi; Monqolustanda XIII əsrdə Çingiz xanm seçilməsi; (müasir dövrdə) Butanda – kralm seçilməsi; Malaziyada – sultanm seçilməsi) və yaxud tarixdə hakimiyət (saray) çevrilişi nəticə-sində özü-özünü M. elan etməklə əldə edilirdi. Absolyut monarxiyalı dövlətlərdə – M.-m hökmranlığı ömürlükdür (əgər könüllü imtina edilməsə, başqasma ötürülməsə). Tarix azyaşlı uşaqlarm da, M. (dövlət başçısı) olmasma şahidlik edib. M.-lar qədim adət-ənənələrin daşıyıcıları kimi də, qəbul olunur. Müxtəlif dövlətlərdə M. müxtəlif cür adlanır, o cümlədən: Böyük Britaniyada, Belçikada, Danimarkada, İspaniyada, İsveçdə – *kral* (*kraliça*): Bruneydə, Omanda – *sultan*; Küveytdə, Birləşmiş Ərəb Əmirliyində (BƏƏ) – *əmir*; Yaponiyada – *imperator*; Lüksemburqda – *böyük hersoq*; Lixtenşteyndə – *knyaz*; tarixdə – *çar, xan, şah* və s.

MONARXIYA (yunan. *monarchia* - təkhakimiyətlik, müt-ləqiyyət) - dövlətin Ali hakimiyyətinin bütövlükdə (və ya qismən) bir şəxsin, dövlət başçısımm (monarxm) əllərində cəmləşdiyi, dövlət idarəçilik formasıdır. Monarxiya döv-lətləri: absolyut (məhdudiyətsiz) və məhdud (seçkili, Konstitusion monarxiya) və teokratik (ruhanilərin hakimi-yəti) monarxiya dövlətləri kateqoriyalarmə bölünür. Seçkili monarxiya istisna olmaqla, digər monarxiyalı dövlətlərdə hakimiyyətin (monarxiya titulunun) irsən (nəsildənnəsilə) keçməsi ilə səciyyəvidir. Monarxik dövlətlərin aşağıdakı növləri bəşəriyyətə bəllidir: imperatorluq; krallıq; əmirlik və s. M.-nm dərin tarixi kökləri vardır: son feodalizm dövründə mütləq monarxiya mövcud olmuşdur, burada xalqm tam

hüquqsuzluğu və asılılığı, monarxm hakimiyyətinin heç kim və heç nə ilə məhdudlaşdırılmaması hökm sürürdü. Şərb dövlətlərində əsasən despotik, teokratik monarxiyalı dövlətlər mövcud olmuşdur. Bəşəri inkişaf prosesi nəticəsində monarxiya idarəçilik forması öz mövqələrini demokratik idarəçilik formasına təhvil vermiş, hərçənd müasir dövrdə monarxiyalı sistemlər yenə də mövcuddur. Bax həmçinin *Konstitusion Monarxiya*.

MONİTORİNG (latm *monitor* – nəzarət edən, xatırladan; ingilis *monitor* – xəbərdaredici, qoruyucu) – siyasi, iqtisadi, hərbi və s. situasiyaların (vəziyyətlərin) və ya proseslərin, eləcə də hüquqi aktların mütəmadi, daimi, izlənməsi, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi. M.-in məqsədi mövcud fenomeni daha effektiv idarəedilməsindən ötrü-onun öyrənilməsidir; M.-in digər məqsədi müəyyən öhdəlik götürmüş subyekt tərəfindən, həmin öhdəliklərin necə yerinə yetirilməsinin yerində yoxlanılmasıdır.

MONOPOLİYA (yunan *mónos* – bir və *poléō* – satıram) – bax *inhisar*.

MORATORİYA (latm *moratorius*-ləngidici, təxirəsalıcı) – (məhlət) – 1. dövlətin qəbul etdiyi, öz üzərinə götürdüyü (konkret və ya ümumi) qanunun (beynəlxalq qanunvericilik aktı) öhdəliyini, hərəkətin və ya hər hansısa digər tələblərin, yəni daxili və xarici öhdəliklərin icrasının müəyyən və ya qeyri-müəyyən müddətə və yaxud baş verən hər hansısa fəvqəladis hadisənin (misal: qiyam, ixtişaş, müharibənin, təbii fəlakətin və s.) qurtarmasınadək və ya onların nəticələrinin aradan qaldırılmasınadək-təxirəsalınması, dayandırılması, qüvvədən salınması haqqında bəyanat. M. bəyan edilməklə yanaşı, onun səbəbləri də açıqlanmalıdır, yeri gəlmişkən, səbəbsiz M. - qarşı tərəfə (başqa dövlətlərə) hörmətsizliyin nümunəsidir (hərçənd, bəzi M.-lər humanist məqsədlər güdür misal: “nüvə silahının sığının M.-si”) və beynəlxalq sank-

siyalara səbəb ola bilər. M. birtərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli ola bilər; növlərinə görə, M.-lar: “ümumi M.” - bütün öhdəlikləri əhatə edən (çox nadir hallarda); “qismən M.” - (“xüsusi M.”) - konkret bir aktı (aktın bir və ya bir neçə bəndi), bir hərəkəti əhatə edə bilər; 2. mülki hüququn institutu.

MUXTARIYYƏT - (ərəb *muxtariyyət*; yunan analoqu *autonomia*-özünüidarəetmə, müstəqil) - vahid dövlətin ərazisində müxtəlif zəruri səbəblərdən (milli azlıqların yaşaması; ərazi quruluşu və s. səbəblərdən) yaradılmış siyasi subyekt; ümum-dövlət çərçivəsində, dövlətin hər hansı bir hissəsində dövlət məsələlərinin müstəqil həll etmək (özünün qanunvericilik bazası olmaq, ilə daxili özünüidarə hüququ. M. mürəkkəb quruluş formasına malik olan dövlətlərdə muxtar inzibati-ərazi vahidi sakinlərinə həmin ərazidə ortaya çıxan problemlərin həlli, onun (M.-in) proseslərinin idarəetməsi, daxili həyatın müstəqil şəkildə nizamlanması məqsədlərilə hər hansı dövlət (ərazi) hakimiyyət strukturlarının yaratması və idarəetməsi hüququnu və imkanlarını verir.

Müstəqilliyin dərəcəsindən asılı olaraq, M.-in iki forması mövcuddur: inzibati və siyasi M. İnzibati M. (Muxtar Vilayət və Muxtar Mahal) – yalnız idarəçilik sahəsinə şamil edilir. Siyasi M. (Muxtar Respublika) - daha geniş hüquqlarla səciyyələnir.

Dövlət ilə onun müxtar subyekt(lər)inin arasında, M.-in müstəqillik dərəcəsini müəyyənləşdirən mürəkkəb hüquqi əlaqə mövcuddur. Muxtar Vilayət və Muxtar Mahalda idarəçilik müvafiq Parlament və onun tərəfindən seçilmiş icraiyyə komitəsi, Məhkəməsi və digər rəhbər orqanları vasitəsilə həyata keçirildiyi halda, Muxtar Respublikada isə idarəçilik müvafiq Parlament və onun tərəfindən (bəzi halda Ali dövlət hakimiyyəti orqanının razılığı ilə) Hökuməti (Nazirlər kabineti), Ali Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir və

hətta öz vətəndaşlığı və Konstitusiyası olur.

MÜDİRİYYƏT – 1. ümumdövlət miqyasmda, səlahiyyətəri Konstitusiya, Konstitusiya qanunu, Qanun və Əsasnamələrlə müəyyən edilən, icra fəaliyyətini həyata keçirən, qanunların və Qanunvericilik orqanların digər qərarlarını həyata keçirilməsini təmin edən dövlət orqanları (Nazirlər Kabineti, Komitələr, Nazirliklər, Baş idarələr və s.) – ümumdövlət M.-idir. Onlar Qanunvericilik orqan qarşısında hesabatlıdır; 2. dövlət və ya özəl müəssisəni, idarəni və ya təşkilatı idarə edən orqan. Müvafiq dövlət qurumları yuxarı orqanlara tabe və hesabatlıdır. Müvafiq özəl qurumları heç kimə tabe və hesabatlı deyil, yalnız qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər. Dövlət M. orqanları öz funksiyalarını rahat və sərbəst həyata keçirmələri üçün zəruri olan bütün maddi, texniki vəsaitlərlə və əmək qüvvəsi ilə (köməkçi qüvvə ilə) təmin olunur.

MÜƏSSISƏ – istehsal - təsərrüfat vahidi; məqsədi minimum məsrəflə yüksək istehlak xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və keyfiyyətli məhsulu, işləri və xidmətlərlə vətəndaşların ictimai tələbatını (bəzi hallarda dövlətin tələbatını – misal: hərbi M.) hər vasitə ilə ödəmək, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə töhfəni artırmaq və bunun əsasında öz kollektivinin üzvlərinin rifahının artmasını təmin etməkdir. M. əmtəə istehsalçısıdır: məhsul istehsal edir və satır; təsərrüfat hesablıdır, özünümaliyyətləşdirmə və özünüidarə prinsipləri əsasında işləyir və xidmət göstərir; müəyyən mülkiyyətə və müstəqil balansla malikdir; *hüquqi şəxsdir*. Aşağıdakı statuslu M. mövcuddur: fərdi (şəxsi, ailə); kollektiv (paycı) və; dövlət M.-ləri və müvafiq olaraq: fərdi-şəkildə, kollektiv şəkildə və ya dövlət tərəfindən rəhbər təyin olmaqla idarə olunur. M. daxili təsərrüfat, briqadalardan, manqalardan, bürolardan, laboratoriyalardan və s. ibarət ola bilər.

MÜHARİBƏ TƏBLİĞATI - beynəlxalq hüquqda sülhə, bəşəriyyətə, dinc yanaşı yaşamağa və dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd edərək təcavüzkar müharibə və ya hərbi münaqişəni başlamaq çağırışlarında (təbliğində) ifadə olunur, o cümlədən: şifahi və ya yazılı şəkildə, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) (mətbuat, televiziya, radio, kino və s.) köməyi ilə ictimai rəyə təsir göstərməklə həyata keçirilir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra BMT Baş Məclisinin (Assambleyasının) 2-ci sessiyasında M.T.-ni pisləyən qərar (1974, 3 noyabr) qəbul edilmişdir. Bir qayda olaraq, M.T. hər bir dövlətdə cinayət cəzası ilə qadağan edilir. Odur ki, bəzi hallarda həm milli maraqları təmin etmək, həm də (beynəlxalq) qanunvericiliyə, beynəlxalq ictimaiyyətin rəyinə zidd getməmək üçün, faktiki olaraq M.T. – “terrorçulara qarşı mübarizə”; “dövlətin Konstitusiyaya quruluşunun bərqərar edilməsi”; “dövlətlərin (xalqların) özünümüdafiəsi” və s. tezislərlə pərdələnir.

MÜXALİFƏT (ərəb; latın analoqu *oppositio* (“qarşı-qoyma”)) – siyasi mövqə; hakimiyyətə qarşı siyasi mövqə (prinsip etibarilə, hakimiyyət M.-ə qarşı-müxalifdir və M. qüvvələri bir-birinə qarşı M. ola bilər) öz siyasətini, siyasi mövqə, konsepsiya, baxışlarını başqalarının siyasətinə, siyasi mövqə, konsepsiya, baxışlarına qarşıqoyma, ziddiyyət təşkil etmə, əks təsir göstərmə; bir (və ya bir qrup) şəxsin, siyasi partiyanın (ola bilsin, partiyalar blokunun) - hakimiyyətə, hakimiyyətin yürütdüyü siyasi kursa qarşı mübarizə aparma forması, seçicilərin (vətəndaşların) rəğbətini qazanma, hakimiyyətə təsir göstərmə və, hətta hakimiyyəti ələ keçirmə fəaliyyət forması; dövlətdə və cəmiyyətdə hökm sürən siyasi mühitə münasibətdə - siyasi azlıq; seçkilərlə ikinci dərəcəli yer tutan - siyasi azlıq; demokratik institut: 1. *radikal M.*- son dərəcədə mürtəce mövqedə duran, heç bir kompromisə getməyən, siyasi vəziyyəti gərginləşdirməyə meyilli olan

irtica siyasi qüvvə; 2. *Parlament M.-i* Parlament tərəfindən qəbul edilən hüquqi aktlara (qismən və ya bütövlükdə) müqavimət göstərən (bəzi hallarda isə mütəmadi müqavimət göstərən) siyasi qüvvə bir (və ya bir qrup) Parlament Deputatı, hər hansısa bir partiyanın fraksiyası (və ya müstəqil fraksiya)); 3. *“cib M.-i”* - ya tamah (korrupsiya), ya qorxutma vasitələri ilə hakimiyyət tərəfinə yönəldilmiş və yaxud elə hakim dairələr tərəfindən süni surətdə formalaşdırılmış, ilk baxışda M. təəsüratı yaradan əslində isə hakimiyyətə xidmət edən irtica siyasi qüvvə. Burada “hakimiyyətə xidmət” deyəndə: hakimiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdə, anda hakimiyyəti (aşkar və ya gizli surətdə) dəstəkləmə; ümummüxalifət mitinqlərinə, hərəkətləmə və digər aksiyalara qarışmama; hakimiyyətlə barışığa çağırma və, hətta; M.-in xalq arasında nüfuzunu süni surətdə alçaltdırma və s. başa düşmək lazımdır; 4. -bax *partiyadaxili müxalifət*.

MÜSADİRƏ (ərəb; latın analoqu *confiscatio*) – fiskal orqanı və ya Məhkəmə tərəfindən vətəndaşın (insanın), ictimai birliyin, siyasi partiyanın, kültəvi informasiya vasitəsinin (KİV) və s. fəaliyyətində ciddi hüquqpozma aşkar olduğu halda, onun əmlakının bütövlükdə və ya qismən, məcburi qaydada, əvəzsiz şəkildə almaraq-dövlət mülkiyyətinə keçirilməsi. Cinayət və inzibati xətələrdə M. əlavə növ sanksiya şəkilində çıxış edir. Qeyri-qanuni üsul və vasitələrlə əldə edilmiş əmlak və ya dövrüyyədə olması qadağan edilmiş əmlak-(silah, narkotik vasitələr) – dərhal M. edilir. M. olunmuş əmlak ya hərraca çıxarılaraq satılır və əldə edilmiş qazanc dövlət hesabına keçirilir, ya məhv edilir və yaxud Məhkəmənin qərarı ilə digər məqsədlərdə istifadə oluna bilər.

MÜSTƏBİDLİK (zülmkarlıq, qəddarlıq) (ərəb; yunan analoqu *despotéia*) – bax *despotizm*.

MÜSTƏSNA SƏLAHIYYƏT – qarşımda duran məqsəd və vəzifələri rahat və sərbəst həyata keçirilməsinə zəmin

yaradan, yalnız konkret bir dövlət orqanma, yaxud *vəzifəli şəxsə* məxsus olan səlahiyyət (hüquq və hüquqi vəzifələr məcmusu). M.S.-in konkret müddəaları qanunvericilik bazasında (o cümlədən, Konstitusiyada) birmənalı şəkildə göstərilir. Misal: qanun qəbul etmək, dövləğ büdcəsini təsdiq etmək, dövlətin tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq müqavilələri təsdiq (ratifikasiya) etmək və s. səlahiyyətlər Qanunvericilik orqanma - Parlamentə məxsusdur: ədalət mühakiməsini - yalnız Məhkəmələr həyata keçirir: qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət etmək - Prokurorluğa məxsusdur və s. Bəzi hallarda isə M.S.-ə ümumiyyətlə yol verilmir. Misal: Dövlət başçısı (Prezident) - Parlamentin razılığı ilə - Baş Naziri vəzifəyə təyin edir: müharibə elan edir: sülh bağlayır.

MÜTLƏQİYYƏT (ərəb; rus analoqu *самодержавие*) - mütləq monarxiya; monarxiyanın əzəli və absolyut, qəti forması; feodal dövlətin son siyasi forması; feodal münasibətlərinin dağıldığı və kapitalist münasibətlərin yarandığı dövrdə meydana gəlmiş, mövcud olmuşdur, hərçənd müasir dövrdə də, M. absolyut monarxiya şəklində mövcuddur. M. üçün monarxın (kralın, şahın, sultanın, çarın, imperatorun və s.) qeyri-məhdud, (xalq tərəfindən) nəzarətsiz, hərtərəfli və dərin hakimiyyətinin olması və, hətta onu (monarxi), ilahiləşdirilməsi (müqəddəsləşdirilməsi), dövlətin və dövlət hakimiyyətinin təmərküzləşdirilməsi və geniş bürokratik aparatın mövcudluğu, funksional dövlət mexanizminin və daimi ordusunun olması və s. səciyyəvidir. Müəyyən tarixi mərhələdə M., mütərəqqi rol oynamışdır, onun (M.-in), sosial-siyasi pərakəndəliyin, dövlətin parçalanmasında, özbaşmalığın qarşısını alınmasında, ordu quruculuğu və inkişafında millətin və milli dövlətin formalaşmasında və, hətta kapitalist münasibətlərin, iqtisadiyyatın inkişafı sahələrində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Lakin, sonradan M.-in özü kapitalizmin

sonrakı inkişafı yolunda bir əngələ çevrildi və əsasən XVII-XX əsrlərdə Avropanın bir sıra dövlətlərindəki burjua inqilabları nəticəsində ya tamamilə ləğv olundu və ya *Konstitusiyalı monarxiya* şəklini aldı.

MÜVƏQQƏTİ HÖKUMƏT – ictimai-siyasi proseslərin inkişafı zamanı, müəyyən siyasi situasiyaya uyğun olaraq, bu və ya digər səbəblərdən əvvəlki Hökumət istefaya getdikdə, göndərildikdə (ləğv edildikdə) və müəyyən səbəblərdən yeni Hökumət hələ qurulmadıqda, dövlətdə Hakimiyyət boşluğuna yol verilməməsi, mümkün ola bilən özbaşmalığm və ya dövlətin tənəzzülə uğramasmm, parçalanmasmm qarşısmm alınması naminə qurulan və müvəqqəti xarakter daşıyan Hökumət. Bir qayda olaraq, M.H.-lər ictimaiyyət arasında müəyyən nüfuza malik olan ictimai-siyasi qurumlar (partiyalar) və ya konkret şəxslər tərəfindən qurulur. M.H. nümunəsi kimi 1917-ci ildə Rusiyada Fevral burjua - demokratik inqilabmdan sonra yaranmış və Oktyabr sosialist inqilabma qədər fəaliyyət göstərmiş Hökuməti göstərmək olar, - ona “Kerenski hökuməti” də deyilir.

N

NAMİZƏD (ərəb; latm analoqu *candidatus*) – 1. dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarına (Prezidentliyə, Parlamenta), beynəlxalq Parlament təşkilatlarına, eləcə də, siyasi partiyanın rəhbərliyinə, Bələdiyyə üzvlüyünə və ya digər seçkili (bəzi hallarda təyinatlı) orqanların, qurumların rəhbərliyinə öz qabiliyyəti ilə, hazırlığı ilə iddia edən şəxs. Müəyyən qanunverici aktları ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada irəli sürüləndən və seçki komissiyasmda qeydiyyatda almandan sonra şəxs - “N.” statusunu qazanır. Müvafiq vəzifələrə seçilmək, təyin olmaq (bəzi hallarda bir vəzifəyə keçmək üçün həm seçilmək, həm təyin olmaq) üçün, qanunvericilik

N. qarşımda müəyyən tələblər qoyur, misal: müəyyən yaş həddinə çatma, ali təhsilli alma, iş stajı alma və s. Dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarma seçilmək üçün N. statusu qazanmış şəxs müəyyən imtiyazlar qazanır, o cümlədən: toxunulmazlıq statusu, kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) pulsuz istifadə etmə, kütləvi nəqliyyat vasitələrindən pulsuz istifadə etmə, əgər işləyirsə maaşı (əmək haqqını) almaqda davam etməklə iş və xidməti öhdliklərdən azad olma, hətta dövlət büdcəsində müəyyən miqdarda pul vəsaiti alma və s.; 2. *Elmlər N.-i* birinci (ilkin) elmi dərəcə.

NARKOMANIYA (yunan *narkotikos* - bihuş edən) - (narkotik asılılıq) - cəmiyyətin bəzi üzvləri arasında yayılmış, narkotik maddələrin müntəzəm surətdə qəbul etməsi nəticəsində baş verən və narkotik asılılıqla xarakterizə olunan xəstəlik və bundan irəli gələn digər neqativ hallar. Eyni zamanda, narkotik maddələri qanunsuz olaraq əldə etmə, hazırlama, saxlama, daşıma, satma və ya tərkibində narkotik maddə olub becərilməsi qadağan edilmiş bitkiləri əkib-becərmə və, hətta onların istehlakma təhrik etmə - N.-nm ünsürlərindəndir. Narkomaniya cinayət məsuliyyəti ilə cəzalandırılır.

NATURALİZASIYA (fransız *naturalisation*, latm *naturalis-təbii*, doğma) – 1. vətəndaşlığı qəbul etmə; insanı (əcənəbi vətəndaşı və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsi) hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığma, yaxud təbəəliyinə qəbul edilməsi. N. insan qarşımda müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif (bəzən çox sərt) tələblər qoya bilər, o cümlədən: vətəndaşlığı, təbəəliyini qəbul edən dövlətin rəsmi (dövlət) dilinin bilməsi; orada uzun müddət yaşaması; cinayət törətməsi və s. İnsanı vətəndaşlığa, təbəəliyə qəbul etmə səlahiyyəti – dövlət başçısında (monarxiyalı dövlətdə - monarxa, Parlamentarizmlidə - Parlament sədrinə və ya Parlamentin (Ali) rəyasət heyətinə) mənsubdur. Bir dövlətin vətəndaşlığını, təbəəliyini qəbul etməsi

üçün əvvəl vətəndaşı olduğu dövlətin vətəndaşlığından çıxmaq, - mütləq şərt deyil; 2. bioloji proseslərin nəticələrindən biri.

NAZİRLƏR KABİNETİ – bax *Hökumət*.

NAZİRLƏR ŞURASI – bax *Hökumət*.

NAZİRLİK (ərəb-baxmaq, görmək, nəzarət etmək) – dövlətin mərkəzi idarəetmə orqanı; bütövlükdə ölkə miqyasında (yaxud Muxtar Respublika miqyasında) ona tapşırılmış iqtisadi, sosial-mədəni, yaxud inzibati-siyasi fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə rəhbərlik edir; dövlət aparatının mühüm hissəsi N.-in təyinatı, məqsədi, vəzifələri və fəaliyyət prinsipləri müvafiq qanunda təsbit edilir. Hüquqi vəziyyəti ayrı-ayrı N.-lər haqqında əsasnamələrlə, habelə digər normativ aktlarla dəqiqliklə nizamlanır. N., ona həvalə olunmuş idarəetmə sahəsinə bilavasitə, yaxud yaratdığı orqanlar vasitəsilə dövlətin bütün ərazisində rəhbərlik edir. N.-ə təkbaşma *Nazir* başçılıq edir – o, Ali dövlət hakimiyyəti (Prezident və ya Parlament) tərəfindən təyin olunur (müvafiq orqan tərəfindən N. yaradılır və ya ləğv edilir) və onun qarşısında məsuldur və, eyni zamanda Hökumətə (Nazirlər Kabinetinə, Nazirlər Şurasına) tabedir. Səlahiyyəti daxilində tabeliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən hökmən icra olunmalı - *əmrələr, təlimatlar* dərc edir və *göstərişlər* verir, onların icra olunmasını təşkil edir və yoxlayır. N. öz sahəsinin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edir, onun inkişafının perspektiv və cari planlaşdırılmasını, N.-ə tabe olan müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların maddi-texniki cəhətdən təchis olunmasını və maliyyələşdirməsini həyata keçirir, onların işini yoxlayır, kadrları seçir, təyin edir və azad edir. Müvafiq olaraq hesabatlarını və məruzələrini dinləyir və s.

NEPOTİZM (latın *nepos*-nəsil) – 1. klan və ya ailəlik əsasda sülaləvi hakimiyyət praktikası; 2. ailə (qan) əlaqələrindən irəli gələrək hakim mövqelərin (vəzifələrin)

paylanması (bölüşdürülməsi). Qədim ənənələrə bağlı olan cəmiyyətlərdə N. - siyasi elitanın formalaşdırılmasının mühüm üsullarından biridir.

NİZAMNAMƏ (ərəb-qayda, sistem və fars-*namə*-məktub) – dövlət və ya ictimai (o cümlədən, beynəlxalq) təşkilat tərəfindən qəbul edilən, müəyyən qaydalar məcmusu. Müəyyən müəssisənin, idarənin və ya təşkilatın məqsəd və təyinatı, quruluşunu və idarə orqanlarını, onların səlahiyyətlərini və formalaşma qaydalarını, üzvlərinin hüquqi statusunu, fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini, onların digər orqanlarla, təşkilatlarla və vətəndaşlarla münasibətlərinin qurulma istiqamətini, təsərrüfat fəaliyyəti sahəsindəki hüquq və, vəzifələrini və ola bilsin, yerli təşkilatların hüquqi statusunu dəqiqləşdirən və qeyd edən akt.

NOMENKLATURA (latın *nomenclatura*-siyahı, adların yazılışı) – 1. yalnız dövlətin Ali idarəçilik orqanının qərarı və ya razılığı ilə təyin olunan və ya əvəz edilən vəzifələrin siyahısı. N. bir qayda olaraq əlavə imtiyazların verilməsinə, idarəçilik orqanının bürokratikləşməsinə, xalqdan ayrı düşməsinə, xalq üzərində, əlahəddə hökmranlıq aparatının yaranmasına və sui-istifadəçiliyə gətirib çıxardır. İnzibati-əmr sistemi şəraitində N. partiya kadrları siyasətinin vasitəsinə çevrilir. N.-nin yaranmasının qarşısının alınmasından ötrü idarəçilikdə demokratikləşmə, o cümlədən, kadrların seçkilər, müsabiqələr, attestasiyalar vasitələri ilə yığılması sisteminin tətbiqi və bəzi dövlət səlahiyyətlərinin yerli orqanlara və Bələdiyyələrə ötürülməsi zəruridir. 2. elm, texnika və s. sahələrdə işlədilən terminlərin ad göstəricisi (məcmusu) sistemi; 3. mücərrəd və şərti simvollar sistemi; 4. hər hansı bir ixtisas sahəsində işlədilən ad və terminlərin ümumi siyahısı.

NÜMAYƏNDƏ (ərəb; latın analoqu *delegatus*) – dövlət, xalq seçicilər, ictimai-siyasi qurum (partiya), müəssisə,

kollektiv tərəfindən seçlən və ya təyin olunan maraqların qurultaylarda, məclislərdə, iclaslarda, konfranslarda, konqreslərdə və s. təmsil edən müvafiq səlahiyyətli şəxs.

O

OBSTRUKSIONİZM (latm *obstructio-sədd*, mane olma) – mürtəcə siyasi mübarizə üsulu; etiraz forması: 1. əsasən Parlamentdə və ya digər iclaslarda, yığıncaqlarda özünə xoş gəlməyən qanunları, qərarları və digər aktları qəbul etməyə imkan verməmək məqsədi ilə və ya qəbulunun tarixə salınması, uzadılması məqsədi ilə, müxtəlif üsul və vasitələrlə, o cümlədən: qışqırmaq, səs-küy salmaq, şuluqluq etmək və hətta, dava etmək və eyni zamanda, daha mülayim üsullarla, misal: uzun-uzadı nitq söyləmək, fikiri yaymıdırmaq, məclisi tərk etmək və s. şəkildə sessiyanı, iclasın normal gedişini pozmaq cəhdi; 2. ümumiyyətlə, normal axarlı siyasi rəqabətə xələl gətirmək, müəyyən ictimai-siyasi tədbiri pozmaq, siyasi rəqiblərə müxtəlif formalarda maneçilik göstək və s. məqsədli açıq və ya gizli siyasi fəaliyyət.

OXLOKRATIYA (yunan *ochos*-yığm, izdiham, güruh, *kratos*-hakimiyyət) – nadir hallarda (böhran keçid dövrü) - siyasi proseslərin kor-təbii axını (dalğası) üzərində təsadüfi qara-güruhçu kütlələrin hakimiyyətə gəlməsi, (müvəqqəti) hakimiyyəti. “O.” terminini demokratiyanın ifrat vəziyyətə düşməsinə, hakimiyyətin üsyan etmiş xalqın tərəfinə keçməsinə və qeyri-mütəşəkkillik nəticəsində onu (hakimiyyəti) əldə saxlaya bilməsini anladan dövlət quruluşu formasını izah etmək üçün Ərəstun (Aristotel), Plibiy, Əfiatun (Platon) tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Demokratiyanın müxtəlif növlərini araşdıran Ərəstun (Aristotel) O.-nı qanun üzərində, qanunla əsaslanan deyil, məhz qara-güruhçu kütlənin şıltaqlığı ilə, hansı ki, demoqoqların təsiri altına düşür və tiraniya fəaliyyətli despotik vəziyyətə çevrilən idarəçiliyi kimi təsvir

etmişdir. O. üçün hüquqi strukturun dağılması, hakimiyyətin iflici, ictimai-siyasi proseslərin nəzarətdən çıxması, kor-təbii xarakter alması, nizamsızlıq və s. səciyyəvidir və O. öz dayanıqlığı, dava-miyyəti ilə fərqlənir. Digər anlamda, O. termini siyasi fəaliyyətdə qanunlara münasibətdə etinasızlıq, demokratik qaydalara açıq-aşkar sayqınsızlıq, seçkilərin, mitinqlərin və digər siyasi aksiyaların öz məcrasından çıxarılması, hakimiyyət orqanlarına və ictimai xadimlərə səs-küy, hədə-qorxu vasitələri ilə təsir göstərmək cəhdi və s. mahiyyəti kəsb edir. O.-nm apogeyası ədəbsizlikdə, azgınlıqda, mənasız dağıdıcılıqda, özbaşmalılıq və, hətta özbaşma mühakimədə təşəkkül tapır.

OPTASIYA (latm *optatio*-istək, seçim) – müəyyən ərazilərin dövlət mənsubiyyətliliyi müəyyənləşdirildikdə (misal: dövlətlər arasında ərazi mübadiləsi baş verdikdə; bir dövlətin əraziləri başqa bir dövlətin ərazilərinə qatılıqda), həmin ərazilərdə yaşayan sakinlərə vətəndaşlıq seçmək hüququnun verilməsi. Dövlətlər arasında ərazi mübadiləsi edildikdə, həmin ərazilərin sakinlərinə dövlətlərarası müqavilədə göstərilmiş qaydada və müddətdə (bəzi hallarda, əsasən əraziləri qəbul edən dövlət tərəfindən birtərəfli surətdə) vətəndaşlığını müəyyənləşdirmək hüququ verilir. O.-ya fərdi qaydada və ya referendum vasitəsi ilə bütün sakinlərin iştirakı ilə müəyyənləşdirilir.

ORDONANS (fransız *ordonnance*-əmr etmək) – qanunvericilik sahəsinə aid olan, lakin istisna səbəbiyyət olduqda və ya müstəsna hallarda nəticəsində Parlamentin fəaliyyəti pozulduqda (misal: Fransada, Seneqalda, Əlcəzairdə və s.) – dövlət başçısı tərəfindən qəbul edilən rəsmi akt.

ÖZBAŞINA (MƏHKƏMƏSİZ) CƏZALANDIRMA – həqiqi, yaxud ehtimal olunan cinayətlərə (xətalara) görə, günahkar hesab edilən şəxsi – Məhkəmə araşdırılması keçilmədən, Məhkəmə hökmü olmadan (yəni səlahiyyəti çatmayan şəxs tərəfindən), qeyri-qanuni olaraq – özbaşma olaraq cəzalandırma (divan tutma, daşqalaq etmə, “lincləmə” və s.). İntiqam hissi ilə ictimai yerlərdə partlayış törətmə, süni (məqsədyönlü) qəza törətmə, insan(lar)a əzab vermə, öldürmə və s. – cinayət hüququna görə müəyyən məsuliyyətə səbəb olur. Yeri gəlmişkən, qeyri-legitim (şərti olaraq) “Məhkəmənin” qəbul etdiyi cəza xarakterli (şərti olaraq) “qərarı” da Ö.(M).C. hesab edilir. Qərbi Avropada orta əsrlərdə Ö.(M).C. müxtəlif formalrd mövcud olmuşdur. Ö.(M).C.-nm baris nümunəsini “Linc məhkəməsində” görmək olar. Bax həmçinin “*linç məhkəməsi*” (*lincləmə*).

ÖZBAŞINALIQ – idarəçilik qaydaları əleyhinə olan hüquq pozuntusu (cinayət); qanunla müəyyən edilmiş qaydaları pozmaqla özünün əsl və ya ehtimal olunan hüquqlarını dövlət və ya ictimai qurumların mənafeyinə, yaxud vətəndaşların qanuni mənafeyinə əhəmiyyətli zərər yetirməklə özbaşma həyata keçirmə. Vəzifəli şəxsin törətdiyi Ö. - vəzifədən sui-istifadə etmə və ya hakimiyyət (və ya qulluq) səlahiyyətlərin aşma kimi qiymətləndirilir.

ÖZƏLLƏŞDİRMƏ (latm analoqu *privatus*) - əvvəllər dövlətə məxsus olan (bəzi hallarda dövlətin inhisarında olan) istehsal müəssisələrinin, torpaqların, bankların və digər mal və mülklərinin, bu və ya digər səbəblərdən (sosial-iqtisadi quruluş çevrilişi, iqtisadi islahatlar və s.) vətəndaşların mülkiyyətinə (ya auksion satışı, ya güzəştli satış, bəzi hallarda isə, havayı pay şəkilində) keçməsi, paylanması. Ö.-nin səbəbiyyatında, dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə

məşğul olmasın, dövlət inhisarçılığın məqsədəuyğun olması və ya özünü maliyyələşdirən obyektin ziyanlı (zərərli, səmərəsiz) işləməsi və yaxud dövlət iqtisadiyyatına sərmayələrin (investisiyaların) cəlb edilməsinin vacibliyi durur. Ö.-nin müxtəlif proqram və konsepsiyaları ola bilər, (Ö.), mərhələli şəkildə dövlətin bütün vətəndaşlarına Ö. çeklərinin (vauçerlərin) paylanması (belə halda Ö. çekin (vauçerin) dəyəri, Ö.-yə çıxarılan dövlətin bütün mülk və əmlakın ümumi vətəndaşların sayı ilə hər bir vətəndaşın payına düşən nisbəti ilə ölçülür) şəklində, hətta püşk atma və s. şəklində həyata keçirilir. Mahiyyət etibarilə Ö. *denasionalizasiyadan* geniş əhatəlidir: əgər denasionalizasiya əvvəllər yalnız milliləşdirilmiş mal və mülklərə şamil edilirsə; Ö. isə bundan savayı, hətta dövlət tərəfindən qurulmuş, yaradılmış mal və mülklərə şamil edilir. *Milliləşdirmə* - Ö.-yə ziddiyət təşkil edir.

ÖZÜNÜİDARƏ(ETMƏ) -ərazi vahidinin, təşkilatın və ya kollektiv (ictimai) təşkilatın, onların üzvləri tərəfindən müstəqil olaraq, lakin qanunla müəyyən edilmiş hüdudlar çərçivəsində, idarə edilməsi ilə fəaliyyət göstərən sosial sistem, harada ki, idarəolunan obyekt ilə subyekt vəhdət təşkil edir və ona idarəedici qərarın qəbul edilməsi, icra edilməsi və ona (qərarın icrasına) nəzarət edilməsi məxsusdur. Ö. şəraitində idarəçilik konkret olaraq ya seçkili orqanlar vasitəsilə və ya bilavasitə (yığıncaq, səsvermə, imza toplama, kollektiv qərar və s. köməkliyi ilə) həyata keçirilir. Ö. – demokratiyanın keyfiyyəti xarakteristikası kimi çıxış edir, cəmiyyətin siyasi sistemi isə, - Ö.-nin tətbiqi mexanizmi kimi xidmət edir. Ö.-nin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: hakimiyətin əhaliyə, yaxud müvafiq ərazinin seçicilərinə, ictimai təşkilatın, kollektivin özünə (onun üzvlərinə) məxsus olması; daxili həyati məsələlərin həllində müstəqillik; kənardan təyin edilən orqanların olmaması.

Yerli Ö. - yerlərdə dövlət idarəçiliyi və yaxud yerli əhəmiyyətli işlərin idarəçiliyin növlərindəndir; bu zaman inzibati ərazi vahidinin əhalisi yerli işləri dövlətin müəyyən etdiyi səlahiyyətlər hüdudunda müstəqil olaraq (ya seçkili orqan tərəfindən və ya biləvasitə) idarə edir. Bax həmçinin *Bələdiyyə*.

P

PANAŞIR(LƏMƏ) (latın *panachage*-qatışıq, təbəqə) – bəzi dövlətlərdə (Norveç, İsveç, İsveçrə) təmsilçilərin proporsional seçki sistemində, eyni seçicinin, eyni seçkilərdə müxtəlif siyasi partiyalardan olan namizədlərə (yəni iki və ya daha çox namizədlərə) qanunvericiliklə bərkidilmiş səsvermə imkanı (mümkünatı, icazəsi). P.-də hər bir seçicinin bir seçici səs hüququ saxlanılır, lakin bir neçə (partyanın) namizədlərinə səs vermək hüququ verilir. P. – seçicilərə geniş seçim imkanlarının verilməsini tərənnüm edir, o prinsiplə ki, bir partyanın namizədi seçilməyə layıqdırsa - o demək deyil ki, başqa partiyaların namizədləri seçilməyə layiq deyillər. Odur ki, P. tətbiq edilən seçkilərdə yığılmış səslərin sayı ilə seçicilərin sayı tam mütənəsb olmaya da bilər. Bəzi elmi mənbələrdə P. neqativ hal kimi qiymətləndirilir və siyasi spekulyasiyalara, pərdəarxası müxtəlif əqdlərin törədilməsinə yol açan kimi qiymətləndirilir, yəni misal üçün: partiyaların arasında həmin “artıq” səslərin (partyanın öz seçicilərinə müraciət etməsi ilə) bir-birinə ötürülməsi.

PARLAMENT (ingilis *parlament*; fransız *parler*-damşmaq) - dövlətin (və ya beynəlxalq ictimaiyyətin, əgər beynəlxalq parlamentdən söz gedirsə) seçkili Ali Qanunvericilik orqanı; Ali hakimiyyət orqanı; Ali təmsilçilik orqanı; demokratiyanın (xalq hakimiyyətinin) ali təzhürü. P. üzvləri (“Deputatlar”) vətəndaşlar, xalq tərəfindən əsasən birbaşa, bəzi hallarda isə dolayı (çoxdərəcəli) seçkilər yolu ilə müəyyən müddətə

seçilirlər. Müəyyən imtiyazlara və yüksək əmək haqqına malikdirlər və biləvasitə qanunvericilik, qanun-yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Lakin, P.-in əsas funksiyaları qanunları qəbul etmək, dəyişikliklər və əlavələr etmək və, hətta onları (qanunları) ləğv etməkdən ibarət deyil, bundan savayı P.-lər Hökuməti təşkil etmək (formalaşdırmaq) və geri çağırmaq (buraxmaq), dövlət büdcəsini təsdiq etmək və ona əlavələr etmək, imzalanmış beynəlxalq müqavilələri təsdiq (ratifikasiya) etmək, dövlət orqanlarında (vəzifəli şəxslərdən) hesabat tələb etmək və s. səlahiyyətlərinə malikdirlər. Bəzi P.-lər isə həm də nəzarət təftiş və, hətta məhkəmə funksiyalarını da həyata keçirirlər. Parlamentarizm şəraitində P. daha geniş səlahiyyətlərə malikdir (qanunvericilik fəaliyyətindən savayı o (P.), həm də İcra hakimiyyəti funksiyasını daşıyır). P.-lər müəyyən daxili strukturlara malikdirlər, o cümlədən: komitələr; komissiyalar (daimi və müddətli, məqsədli), fraksiyalar, hesablama palatası və digər köməkçi orqanlar. Müxtəlif dövlətlərdə P. müxtəlif cür adlanır, misal: (Azərbaycanda və İranda – Milli Məclis; Türkiyədə - Böyük Milli Məclis; bəzi Baltıqyanı dövlətlərdə - Seym; Ukraynada – (Ali) Rada; İsraildə - Knesed; İsveçrədə - Riksdag; İrlandiyada – Altinq; Norveçdə - Storting və s. Bəzi federal quruluşlu dövlətlərdə P. ikipalatalı sistemdən ibarətdir (aşağı və yuxarı palata), misal: Rusiyada – Federasiya Şurası və (Dövlət Duması); ABŞ-da – Senat və Konqres; Böyük Britaniyada - Lordlar və Təmsilçilər palataları; Almaniyada – Bundesrat və Bundestaq. İlk dəfə P. XIII əsrdə İngiltərədə silki nümayəndəlik orqanı kimi yaradılmışdır.

PARLAMENTARİ(Y) (alman *Parlamentarier*) – 1. Parlament üzvü; (Parlament) Deputat(ı); Milət Vəkili; bəzi mənbələrdə millətin elçisi, təmsilçisi, nümayəndəsi. Bax *Deputat*; 2. Parlamentarizm tərəfdarı

PARLAMENTARİZM – dövlət idarəçiliyində (Prezident və

ya monarxiya idarəçiiyi ilə müqayisədə) – Parlamente üstünlük verməklə, yəni Qanunverici və İcra hakimiyyəti funksiyalarını Ali seçimli, təmsilçi orqan olan Parlamente həvalə edilməklə - Ali dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti sistemi. P. şəraitində - Hökumət Parlament tərəfindən təşkil olunur, formalşır və Parlament qarşısında hesabatlıdır, məsuldur, yəni Hökumət Parlament seçkilərində daha çox səs yığmış siyasi partiya və ya siyasi partiyalar (belə halda koalision Hökumətdən söz gedə bilər) tərəfindən formalaşır, eyni zamanda Hökumətin Parlament seçkilərində heç bir partiyanın üzvü olmayan (bitərəflər) səs çoxluğu qazansalar – onlar tərəfindən Hökumətin formalaşdırılması nəzəri baxımdan mümkündür. P. – dövlət hakimiyyəti və idarəetməsi mexanizmdə Parlamentin aparıcı rolunun formal və hüquqi olaraq bildirilir, cəmiyyətin, dövlətin idarəçiliyində - ağırlıq mərkəzinin Parlament üzərinə düşməsinə bildirir. Prezident idarəçiliyinin forması, absolyut monarxiya, despotizm, diktatura, tiraniya, teokratiya, plutokratiya, oxlokratiya və s. – P.-in antonimləridir, hərçənd P.-in olduğu yerdə - prezidentlik institutu, monarxiya institutu, teokratiya və s. instut və sistemlərin (formal) mövcudluğu ola bilər. XIX əsr P.-in inkişafı və çiçəklənməsi dövrü hesab edilir.

PARLAMENTİN BURAXILMASI – parlamentarizmlə və ya qarışıqlı (Parlamentli-Prezidentli respublikalarda) dövlətlərdə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsini Kanstitutsion mexanizminin vacib elementlərindən biri. P.B. instutu – hakimiyyət bölgüsü prinsipinin qarşılıqlı təvazölə və mütarazılıq sisteminin elementidir. P.B. və vaxtdan əvvəl Parlament seçkilərinin keçirilməsinin elan edilməsi səlahiyyəti dövlət (və ya hökumət) başçısına mənsubdur və Hökumətin – Parlament qarşısında məhsuliyətinin (cavabdehliyinin) alternatividir, hərçənd Parlament özü-özünü də buraxa bilər; Parlamentin – vətəndaşlar (seçicilər) tərəfindən

buraxılması institunun mexanizmi inkişaf etdirilməmişdir, baxmayaraq ki, hər bir seçki dairəsinin seçiciləri (yerlərdə, dairələrdə yaşayan vətəndaşlar) - özlərinin seçtikləri Deputatları “qeyri çağırma” (yəni Deputatlıqdan əlavə seçkilər vasitəsi ilə məhrum etmə) hüququna malikdirlər.

Müxtəlif dövlətlərdə P.B. instutu müxtəlif cür tənzimlənir, misal: (Bolqarıstanda, Polşada) – Hökumətin formalaşması mümkün olmadıqda; (Yunanıstanda) - Prezident seçilməsi mümkün olmadıqda; (Böyük Britaniyada, Slovakiyada, Estoniyada) – Parlament tərəfindən – Hökumətə “etimadsızlıq votumu” elan edildikdə; (Rusiya Federasiyasında, Macarıstanda) – müəyyən zaman çərçivələrində təkrarən və bir neçə dəfə Parlament tərəfindən – Hökumətə “etimadsızlıq votumu” elan edildikdə; (Litvada) – Hökumətin proqramı (Parlament tərəfindən) qəbul edilmədikdə; (Polşada, Estoniyada) – müəyyən edilmiş zaman çərçivəsində Hökumət tərəfindən təklif (təqdim) edilən dövlət büdcəsinin (Parlament tərəfindən) qəbul edilmədikdə və s. Eyni zamanda, müxtəlif dövlətlərdə P.B. bu və digər səbəblərdən qadağan edilir, misal: bir qayda olaraq ikipalatalı Parlamentin yuxarı palatasının buraxılması yol verilmir; (Rusiya Federasiyasında, İtaliyada, Polşada) – fəvqəladə və hərbi vəziyyətin mövcud olduğu dövrdə; Prezidentin hakimiyyəti dövrünün başlanğıcının ilkin dövründə (Litvada ilkin 6 ayda; Rusiya Federasiyasında, Fransada ilkin 1 ildə) və ya Prezidentin hakimiyyəti dövrünün sona çatması ərafəsində (Rusiya Federasiyasında, İtaliyada, Litvada son 6 ayda (və ya digər müddətlərdə)); bəzi ölkələrdə Parlament müəyyən zaman çərçivəsində, müəyyən dəfədən çox buraxıla bilməz (Ruminiyada – 1 ildə bir dəfədən çox ola bilməz) və s.

PARLAMENTLİ MONARXİYA – Konstitusyon monarxiyanın iki formasından biri (digər forması – *Dualistik monarxiya*dır). P.M.-da monarx nominal olaraq öz

funksiyasını yerinə yetirir, hətta əgər monarxa Konstitusiyaya ilə geniş səlahiyyət verilsə də (misal: Danimarka, Nideland) o (monarx), həmin səlahiyyətlərdən özünə istifadə edə bilmir, yəni monarx tərəfindən qəbul olunan aktlar yalnız müvafiq Nazirin rızılığı olduqda – hüquqi qüvvəyə minir (kontrasiqntura). Bəzi P.M. ölkələrində isə (Yaponiya, İsveç), monarx Konstitusiyaya görə zərrə qədər də səlahiyyətə malik deyil. P.M.-da Hökumət Parlament tərəfindən formalaşır, onun qarşısında cavabdehdi (hesabatlıdır, məsuldur) və Parlament tərəfindən buraxıla bilər.

PARTİYA (siyasi partiya) (latm *partio, partis*-hissə, dəsdə, qrup, bölürəm) - siyasi məqsədlər güdən ictimai birlik, - sosial icmanın ən fəal və təşkilatlanmış hissəsi, həmin icmanın maraqlarını ifadə və müdafiə etmək məqsədilə yaradılmış və onların qənaətlənməsinə yönəlmiş praktiki işlər görən siyasi təşkilat. Partiyanın fəaliyyətinin əsas mahiyyəti, - hakimiyyətə təsir göstərmək, hakimiyyətə gəlmək, və hakimiyyəti həyata keçirməkdən ibarətdir. P. könüllü əsaslarla qurulur, kommünisya fəaliyyətilə məşğul olmaq və varlanmaq məqsədləri güdmür, partiyanın fondu onun üzvlərinin ödəmələri hesabına formalaşır (bəzi hallarda dövlətin köməkliyi ilə də formalaşır) və partiyanın maraqlarına (məqsəd və vəzifələrinə) sərf edilir, - hansılar ki, partiyanın nizamnaməsində, platformasında, proqramında, konsepsiyasında müəyyənləşdirilir. Siyasi mübarizə vasitəsi kimi P. böyük önəm daşıyır: kollektiv üzvlük və ona müxtəlif (siyasi, hüquqi, iqtisadi, mədəni, mənəvi, ideoloji, nəzəri və s.) sahələrdə hərtərəfli inkişaf imkanlarını açır və bilavasitə: vahid ideologiyanın qurulması, vahid siyasi kursun strategiyasının və taktikasının seçilməsi; siyasi aksiyaların təşkili; onun (P.-nin) sözünü, fikrini, mövqeyini geniş insan kütlələrinə, xalqa çatdırılması, təsir göstərməsi və hətta istiqamətləndirilməsi naminə P. “rəpu” olan P.-nin kötləvi

informasiya vasitələrini (KİV) təsis edilməsi və, nəhayət (əgər P. hakimiyyətdədirsə) hakimiyyətin doğru və dürüst həyata keçirilməsi üçün P.-nm köməyi, dəstəyi və xidməti danılmazdır.

Müxtəlif səbəblərdən P.-larm təsnifləndirilməsini aşağıdakı formalarda şərtləndirmək olar: hakimiyyətə münasibətdə - hakim, hakimyönlü, müxalifət, müxalifətyönlü, mərkəzçi (neytral, loyal, bitərəf) P.-lar; strateji mövqe münasibətində - demokratik, liberal, islahatçı, konservativ, radikal (mürtəce), inqilabçı, əksinqilabçı, millətçi, dini təmayüllü P.-lar; formalaşma üsuluna münasibətdə - kadr seleksiyalı kütləvi P.-lar; idarə olunma üsul və metodu münasibətlərində - liberal - demokratik və sərtdespotik P.-lar və s. Bir qayda olaraq hər bir P. öz aparatma, strukturuna, iyrarxiyalı idarəçilik sisteminə və simvollarına malikdir. Mahiyyətinə görə P. həm ictimai birlikdir, həm də, hüquqi şəxsdir.

PARTİYADAXİLİ DEMOKRATIYA – mütərəqqi siyasi partiyaların onun sırası üzvləri tərəfindən idarəetməsini və partiyanın yürütdüyü siyasətə təsir göstərməsini şərtləndirən və partiya nizamnaməsində əks olunan təşkilati quruluş və fəaliyyət forması. Partiya orqanlarının (onların vəzifəli şəxslərinin) seçkili olması, dəyişilə, əvəz oluna bilməsi, hesabatlı olması və ümumiyyətlə, partiyanın kollegial şəkildə idarə olunması, partiyadaxili intizamın qorunması, ümumi qərarların partiyadaxili azlıqların mövqeyini nəzərə almaqla partiyadaxili çoxluqların mövqeyinə uyğun qəbul edilməsi və digər ülvə vasitələrlə P.D. nail olunur. P.D. onun üzvlərinə partiya yığıncaqlarında siyasi və praktiki fəaliyyət məsələlərini müzakirə etmək, təkliflər irəli sürmək, öz mövqelərini bildirmək və müdafiə etmək, partiyanın yürütdüyü siyasəti və ya atdığı siyasi addımı tənqid etmək (özünü tənqid) və s. demokratik plüralizm üçün geniş imkan yaradır. Partiya üzvlərinin bərabər-hüquqlu və bərabər-

məsuliyyətli olması P.D.-ya xasdır.

PARTOKRATIYA (latm *partio*-dəstə, qrup; və yunan *kratos*-hakimiyyət) – dövlət hakimiyyəti bir siyasi partiyanın əllərində cəmləşməsi nəticəsində, yəni siyasi, inzibati və təsərrüfat rıçaqların partiya aparatının bürokratikləşmiş təbəqəsinin əllərində cəmləşməsi nəticəsində, partiyanın və hakimiyyətin birləşməsini ifadə edən termin. P.-ya birpartiyalı sistemdə və ya demokratik şəraitdə bütün hakimiyyətin vahid partiya mənsub şəxslərin əllərində uzun müddət qalması nəticəsində meydana çıxır. Yüksək səviyyəli qapalıq, məmurların nomenklatur prinsipi ilə vəzifələrə yığılı, cəmiyyətin nəzarət imkanlarının məhdudluğu son nəticədə, həmin partiya funksionerlərində, öz imtiyazlı mövqeyini qoruma naminə spesifik korporativ maraqlar əmələ gəlir, hansı ki, mövcud vəziyyətin (rejimin) bütün üsul və vasitələrlə qorunub saxlanılmasında özünü biruzə verir. P. şəraitində hakimiyyət iyerarxiyası ilə xidməti yüksəliş (karyera) fərdin peşəkarlıq səviyyəsindən deyil, məhz partiya mənsubiyyətindən və hakim şəxslərin subyektiv mülahizələrindən asılıdır. Son nəticədə bu, nəinki partiyanın xalqdan, özünü xalqın müəyyən təbəqəsinin, dairəsinin maraq və mənafeələrinin təmsilçisi kimi bəyan etdiyi insan kütləsindən, hətta P.-nin yuxarı təbəqəsinin aşağı təbəqəsindən ayrı düşməsinə gətirib çıxardır, bundan savayı hakimiyyətdən sui-istifadə, cəmiyyətlə hesablaşmazlıq və digər neqativ hallara P. gətirib çıxardır. Bax həmçinin *birpartiyalı sistem*.

PASPORT SİSTEMİ (fransız *passeport* - ilkin mənası: portdan keçmək üçün icazə) - şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd, vətəndaşların yerdəyişməsinin, qeydə alınmasının (o cümlədən: müvəqqəti qeydə alınmasının) və qeydiyyatdan silinməsinin uçuşu və nizamlanması qaydasını, habelə ünvan-məlumat işlərini müəyyən edən qaydaların məcmuəsi. P.S. - əsasən daxili işlər nazirliyinin müvafiq orqanı və bəzi digər

dövlət və, hətta qeyri-hökumət strukturları tərəfindən icra edilir və onun pozulması, müəyyən məsuliyyətə səbəb olur.

PASSİV SEÇKİ HÜQUQU (latm *passivus*, italyan *passivo*-fəaliyyətsizlik) – vətəndaşların seçki hüququ; seçkilərdə namizəd kimi iştirak etmə forması; vətəndaşların, dövlət seçkili orqanlarımıza və Bələdiyyələrə seçilmək hüququdur. Burada mütləq şərt spesifik xarakter daşıyır, aktiv seçki hüququn şərtlərini yerinə yetirməklə yanaşı, seçilən orqanların statusundan asılı olaraq (Milli Məclisə Deputat, Prezident və s.), digər əlavə şərtlərə də, cavab vermək lazımdır. Misal üçün: müəyyən yaş həddinə çatmaq, ağır cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb olunmamaq, bəzi hallarda ali təhsilli olmaq və dövlətin ərazisində müəyyən vaxt çərçivəsindən az olmayaraq daima yaşamaq və s. tələbi qoyulur.

PETİSİYA (latm *petitio*-ərizə, xahiş, rica, təvəqqö) – müştərək ərizə; hakimiyyət orqanlarımıza, nümayəndələrinə (hakimiyyətə) – bir qrup şəxs tərəfindən, müəyyən motivli və ya məqsədli. Kollektiv imzalı rəsmi xahiş, çağırış, müraciət. P. ərizə qaydasında qəbul edilir, baxılır, araşdırılır, (əgər mümkündürsə həll edilir) və cavab verilir.

PIKET (fransız *piquet*-hərfi mənada; paya, dirək)-kiçik keşikçi (qarovulçu) dəstə: - 1) aktual ictimai-siyasi və ya sosial problemlərin həlli məqsədilə, hətta keçid yollarımıza məhdudlaşdırılmasına qədər kəskin etirazlı, vahid ideya tərəfdarlarımızın konkret tələbli ictimai yığıncağı, toplantısı; 2) ölçü vahidi (aləti). 3) XVII-XIX əsrlərdə Fransa, Rusiya və s. dövlətlərin ordularımıza mövcud olmuş kiçik keşikçi dəstənin, zastavanımıza və ya sahə (düzəngah) qarovulunun adı.

PLATFORMA (siyasi platforma) (fransız *plate*-yastı; və *forme*-forma) – siyasi partiyamız, ictimai təşkilatımıza, qrupuna, hərəkətimizə və ya fərbi şəxsin (namizədimiz) müəyyən etdiyi, seçdiyi özünə rəhbər tutduğu (adətən seçkilərdən, referendumdan öncə) irəli sürdüyü siyasi fəaliyyət proqramı,

taktikası, kursu, tələbləri, şüarları, eyni zamanda onların (siyasi subyektlərin) riyət etdikləri, uğrunda fəaliyyət və mübarizə apardıqları əsaslı prinsiplial nəzəri və ideoloji müddəalar. P.-lar bir qayda olaraq, öz əksini siyasi subyektlərin nizamnamə və əsasnamələrində, bəyannamələrində və çıxışlarında, qəzet və jurnallarında, stend və bukletlərində və s. tapır – sosial-siyasi həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir.

PLEBİSİT (latm *plebiscitum*, *plebs*-sadə xalq və; *scitum*-qərar, qət) – ümumi səsə qoyma; əhali arasında aparılan sorğu; ümumun rəyini soruşma; ümumxalq səsvermənin bir növü; ümumi və mühüm əhəmiyyətli məsələlərə dair əhalinin rəyinin aşkara çıxarılması məqsədi ilə, səsvermə vasitəsi ilə ümumxalq sorğusu. P. – *referendumun* bir növüdür, lakin referendumdan fərqli olaraq P.-in nəticələri mütləq hüquqi qüvvəyə malik deyil, hərçənd həmin nəticələr dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müvafiq qərar qəbul edildikdə - nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərdə P. bir qayda olaraq açıq, həll edilməmiş və, hətta mübahisəli məsələlərə dair (misal: neytral və ya mübahisəli ərazilərin taleyini müəyyən edilməsi üçün) aparılır.

PLENUM (latm *plenum*-tam, bütöv) – ümumi yığıncaq: a) dövlət orqanlarının və digər qeyri-dövlət qurumunun (Parlamentin, Məhkəmənin, siyasi partiyaların və ya digər ictimai birliyin) məsul şəxslərinin tam heyətli, geniş tərkibli iclası; b) dövlət orqanının və ya qeyri-dövlət qurumunun hakimiyyət səlahiyyətli rəhbər heyəti. P.-un çağırış qaydaları, dövrülüyü, fəaliyyət və sahələri müvafiq qanunvericilik aktları ilə (və yaxud, əgər siyasi partiya varsa, digər ictimai təşkilat varsa həmin qurumların nizamnamələri və əsasnamələri ilə) müəyyənləşdirilir. P. orqanının və ya təşkilatın fəaliyyətini vacib məsələlərinin analiz edilməsi, kollektiv müzakirə və qərar çıxarılması üçün həyata keçirilir.

PLUTOKRATIYA (yunan *plutokratía*, *plútos*-sərvət; və *krátos*-hakimiyyət, güc) – 1. (hər fən) varlılar hakimiyyəti; pulun hökmranlığı; 2. dövlət hakimiyyətinin formal və praktiki olaraq cəmiyyətin ən varlı, zəngin dairələrə məxsus olan dövlətin siyasi quruluş növü; 3. *plutokratlar* – yeni dövlət hakimiyyətini icra edən varlılar, zənginlər, dövlətçilər təbəqəsi. P. *oligarxiyanın* o pofiozudur, əgər oligarxiya varlıların, zənginlərin biləvasitə dövlət hakimiyyətində təmsil olmadan dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və digər sahələrinin idarə etməsidirsə; P. isə varlıların, zənginlərin biləvasitə hakimiyyətidir və oligarxiya sahəsində “möhtəşəm” nailiyyətlər əldə etmiş şəxslərə mücərrəd mənada P. deyilir. P.-nm klastik nümunəsinin antik dövrdə Karfogenin dövlət quruluşunda və orta əsrlərdə Venesiya Respublikası timsalında görmək olar.

PLÜRƏLİZM (latm *pluralis*-çoxlu) – 1. (siyasi P.) cəmiyyətdə mövcud olan mövqələrin, baxışların, təsəvvürlərin, maraqların müxtəlifliyi, çeşidliyi; cəmiyyətin mənəvi həyatının zənginliyi; eyni məsələyə dair insanlarda özünün şəxsi nəzər nöqtəsi olması, hüquq və qabiliyyətini ifadə edən anlayış; 2. (sosioloji P.) demokratiyanın “ali”, “saf” təzahürü, harada ki, siyasi hakimiyyət əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maraq və tələbatlarını ifadə edən və bir-biri ilə mübarizə aparan, bir-birini tarazlayan cürbəcür siyasi partiyalar (və partiyalar blokları), ittifaqlar, birliklər, assosiasiyalar, bloklar və s. tərəfindən həyata keçirilir; 3. (fəlsəfi P.) materialist monizmə zidd olaraq, kainatın və onun hadisələrini əsası bir çox müstəqil mənəvi əsaslar təşkil etdiyini, vahid başlanğıca münqar edilməyən mahiyyətlərin çoxluğunu iddia edən idealist cərəyan.

POLİS (latm *politiēia*-dövlət işlərini idarə etmə sözündən) - fəaliyyətinin mahiyyəti hüquq qaydasının müdafiəsi və təmin etməsindən ibarət olan, geniş səlahiyyət dairəli və fəaliyyət

dairəli hüquq mühafizə sisteminin orqanı; (DİN)-in əməkdaşı. P. orqanların səlahiyyətləri cərgəsinə: dövlət və digər obyektlərin mühafizəsinin təmini; respublikada pasport sisteminin təşkili; yolnəqliyyat hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmini; daxili qoşunlara rəhbərlik etməsi və digər fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi daxildir, lakin, onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, cinayətlərin və digər hüquq pozmaların qarşısının alınması, onları araşdırıb həll etməsi və ictimai qaydanın qorunmasını təmin etməsindən ibarətdir. İctimai qaydanı qoruyarkən, DİN-in müvafiq orqanları hər bir şəxsin toxunulmamazlığını, təhlükəsizliyini, fiziki və hüquqi şəxslərin, eləcə də dövlətin əmlakını, hüquqazidd qəsdlərdən qorumasını, ictimai asayişini qorumasını, habelə kütləvi tədbirlərin sabit keçməsinə təmin edir. Eyni zamanda, narkomaniyaya, alkoqolizmə, fahişəliyə, brakonyerliyə, qeyri-qanuni ticarətə, qeyri-qanuni emiqrantlara, dilənçiliyə və digər hüquq pozuntularına qarşı mübarizə aparmaq, DİN orqanlarının fəaliyyət dairəsinə daxildir. O, öz səlahiyyətini yerinə yetirərkən, dövlət hakimiyyətinin nümayəndəsi kimi çıxış edir, buna görə də bütün fiziki və hüquqi şəxslər onun qanuni tələblərini icra etməlidirlər, əks halda tabe olmamaq, ona qarşı müqavimət göstərmək, zor işlətmək, müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. P. hərbişdirilmiş rütbəli, iyerarxiyalı hüquqmühafizə sisteminin orqanıdır, xüsusi “polis formasına” (yay və qış formalarına) malikdir, itaət etdirmə məqsədi ilə, güc, silah və digər texniki vasitələrin tətbiq etmə hüququna malikdir.

“PORTFELSİZ NAZİR” – heç bir nazirliyə və ya dövlət idarəçiliyinin digər mərkəzi orqanına başçı olmayan, lakin dövlətin ictimai-siyasi proseslərinə dərin təsir göstərə bilən, nüfuzlu ictimai-siyasi xadimin şərti adı: 1. bəzi dövlətlərdə heç bir səlahiyyəti olmayan, lakin Hökumətin rəsmi üzvünün şərti adı; 2. bəzi hallarda siyasi məşvərətçi statuslu şəxsin,

lakin Hökumətin rəsmi üzvünün şərti adı; 3. hakimiyət dəyişikliyi dövründə (Parlament seçkiləri ərəfəsində) hüquqi-prosedur qaydalarına görə hələ rəsmi surətdə təsdiq edilməmiş və işinin icrasına başlamamış, lakin Parlamentə seçilmiş siyasi partiyalar arasında Hökumət vəzifələrin (Nazirliklərin) bölüşdürülməsi nəticəsində nazir vəzifəsini almış şəxsin şərti adı. 4. Parlamentdə Hökuməti dəstəkləyən, onun siyasətini yürüdən, ona “lobbiçilik” edən Deputatın şərti adı.

PREAMBULA (fransız *préambule*, son latın *preambulus*-qabaqda gedən) - hər hansısa bir siyasi-hüquqi aktın (Konstitusiyaya, Qanun, beynəlxalq akt, bəyannamə, müqavilə və ya digər vacib sənədin) giriş və ya müqəddimə hissəsi. Bir qayda olaraq P.-da (o cümlədən: həmin aktın məqsəd və vəzifələri, qəbul edilməsinə əsas olan motiv və məqsədlər, onun qəbul edilməsi şəraiti, prinsipial əhəmiyyətli müddəaları; beynəlxalq aktlarda (müqavilələrdə) isə, həmçinin iştirakçıların tərkibi, imzalanmağa müvəkkil olunanlar tərəf və şəxslər və s. göstərilməklə) qısa məlumat verilir.

PREZİDENT (latın *praesidens*-qabaqda, öndə əyləşən, sədrlik edən) – 1. dövlət başçısı. P. xalq tərəfindən əksər dövlətlərdə birbaşa (lakin, bəzi dövlətlərdə (misal: ABŞ) dolayı (çoxdərəcəli) seçkilərlə müəyyən müddətə seçilir. P. seçilmə müddəti, qaydaları, eləcə də, onun səlahiyyət dairəsi (funksiyaları) konkret olaraq, Konstitusiyaya və müvafiq qanunlarla müəyyən edilir – elə bu, P.-i *monarxdan* fərqləndirir (monarx titulu əsasən irsən keçir və səlahiyyətləri ya cüzi məhdudlaşır və yaxud heç məhdudlaşmır). P. Qanunvericilik təşəbbüsünə malikdir; o, dövləti beynəlxalq tədbirlərdə təmsil edir; seçki və ya referendum keçirilməsi məsələsini qaldırmaq hüququna malikdir; təşviqetmə (orden və medal, rütbələr, dövlət mükafatları, fəxri adlar təltif etmə, eləcə də əfv etmə) səlahiyyətlərinə malikdir. Qanun qüvvəli aktlar (Fərman, Sərəncam, Dekret və s.) qəbul etmək və s.

səlahiyyətlərə malikdir. Lakin, P.-in öz səlahiyyətlərindən suiistifadəsinə yol verilməməsi üçün, buna qarış təvazölə və mütarazılıq sistemi mövcuddur. (o cümlədən: Parlament, Məhkəmə (Konstitusiya Məhkəməsi), impiçment, seçki, plebistit, ictimai qmaq və s. institutları mövcuddur), Yeri gəlmişkən, Parlamentarizm şəraitində P. olduqca dar səlahiyyətlərə malikdir, hətta Baş Nazirin səlahiyyətləri P. səlahiyyətlərindən də artıqdır. Bəzi Parlamentarizimli dövlətlərdə P. instutu ümumiyyətlə yoxdur. Parlamentarizm şəraitində P.-ə məcazi mənada: “seremonial P.” deyilir; P. respublikası idarəetmə forma şəraitində isə, P. daha geniş səlahiyyətlərə malikdir, - buna “birbaşa mandat” sahibi deyilir; 2. bir sıra ictimai, siyasi, elmi, humanitar, kommersiya, idman (o cümlədən, beynəlxalq) müəssisəsi, təşkilat, birliklərdə seçkili başçı, rəhbər. Onların hüquqi statusu müvafiq qanunlarla, nizamnamə və əsasnamələrlə müəyyən-ləşdirilir.

PREZİDENT RESPUBLİKASI İDARƏETMƏ FORMASI – burada Prezident geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, Konstitusiyada təsbit olunmuş vaxt müddətinə xalq tərəfindən secilir və səlahiyyət cərcivələri Konstitusiyada təsbit olunur. Prezident, dövlət başçısı olmaqla, həm İcra hakimiyyətinin başçısıdır, həm Ali baş komandandır, həm də xarici siyasətin başçısıdır. Prezident tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlar qanun qüvvəsinə malikdirlər. Prezident Hökuməti öz siyasi konsepsiyasına uyğun olaraq formalaşdırır (və istefaya göndərir) ona tapşırıq və göstəriş verir, Hökumət isə, öz növbəsində Prezident qarşısında məsuldur; Nazirləri, yerli İcra Hakimiyyəti başçılarını və Məhkəmə Hakimlərini təyin və azad edir. O, ədalət mühakiməsi prosesinə qarışmasa da, onun təminatçısıdır və əfv etmək hüququna malikdir. P.R.İ.F.-nm yaradılmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsas məqsədləri: dövlətin möhkəmliyini, birliyini, sarsılmazlığını

təmin etməkdir. P.R.İ.F.-sı, şəxsi (vahid) hakimiyyətin qurulması zəminini özündə ehtiva edir. Lakin həmin zəminin həyata keçirilməsi, bununla bərabər dövlətin effektiv idarə edilməsi qarşılıqlı təvazölə və mütarazılıq sisteminin mövcudluğundan və mükəmməl fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. P.R.İ.F.-sı, Prezidentə geniş səlahiyyətlər verməklə, hakimiyyəti müntəzəm surətdə birləşdirici və uzlaşdırıcı etməklə, onu “hakimiyyəti” güclü olmasını zəruri edir. Belə şəraitdə, İcraedici hakimiyyəti özündə təmərküzləşdirən, qərarları daha çevik və operativ surətdə qəbul edən Hökumət, daha sabit və məsuldur olur. P.R.İ.F. dövlətdə, Prezident və Parlament münasibətləri qarşılıqlı təvazölə və mütarazılıq sistemi üzərində qurulur: Prezident, xalq tərəfindən seçildiyindən, Parlament qarşısında hesabatlı deyil, lakin Parlamentin dəstəyinə ehtiyacı vardır; Parlamenti buraxmaq hüququ olmasa da, növbədən kənar sessiyalarını çağırmaq hüququna malikdir, Parlament isə, öz növbəsində, impiçment məsələsini qaldırmaq hüququna malikdir. P.R.İ.F.-na alternativ olaraq, dünya təcrübəsində Parlament respublikası idarəetmə forması da mövcuddur (bu, bəzi elmi mənbələrdə “Parlamentarizm” adlandırılır). Parlamentarizm şəraitində, dövlət idarəetmə yükü məhz Parlamentin üzərinə düşür. Burada Parlament həm Qanunvericilik, həm də İcra hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirir. Parlamentarizm hökm sürən dövlətlərdə, Hökumət, Parlament tərəfindən formalaşır (və istefaya göndərilir) və onun qarşısında məsuldur.

PREZİDİUM (latm *praesidere*-qabaqda, öndə əyləşmək, sədrlik etmək) – 1. yığıncağı, qurultayı idarə etmək üçün, elə onlar tərəfindən seçilmiş bir qrup şəxs; 2. hər hansısa bir təşkilatın, müəssisənin rəhbər orqanı; 3. Parlamentarizm şəraitində, P. (Parlament) tərəfindən formalaşdırılan, Parlament sessiyaları arası daimi fəaliyyət göstərən, dövlətin Ali hakimiyyət funksiyalarını icra edən, Kanstitusiya ilə geniş

səlahiyyətlərə (siyasi (diplomatik), hərbi, nəzarət, təftiş, inzibati idarəçilik xarakterli səlahiyyətlərə) malik olan orqan.

PRİVATİZASIYA (latm *privatus*-şəxsi, xüsusi) – bax *özəlləşdirmə*.

PROKURORLUQ (orqanı) (latm *procurator*, *procurator*-qayğısma, qeydinə qalırım; idarə, təmin edirəm; qarşısını alıram) - dövlət və qeyri-dövlət orqanları və vətəndaşlar tərəfindən qanunların dəqiq və dürüst icraedilməsi üzərinə ali nəzarəti həyata keçirən orqan; qanunları hər cür qəsdlərdən qoruyan orqan; cinayət işlərinin istintaqma nəzarət edən xüsusi dövlət orqanı; Məhkəmələrdə dövlət ittihamçısı qismində çıxış edən orqan; P. dövlət orqanlarının vahid və mərkəzləşmiş (iyerarxiyalı) sistemi. P.-un fəaliyyəti qanunçuluğun və hüquq-qaydasının hərtərəfli möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdir və dövlətin siyasi, iqtisadi quruluşunu, dövlət və qeyri-dövlət orqanların, vətəndaşların və s. sosial-iqtisadi, siyasi və şəxsi hüquqlarını, qanuni maraqlarını və azadlıqlarını hər cür qəsdlərdən qorumaq məqsədlərini güdür.

P. orqanları işçilərinə tutduqları vəzifə və əmək stajlarına uyğun olaraq rütbə və dərəcə verir. P.-a *Baş Prokuror* rəhbərlik edir.

PROQRAM (yunan *próγραμμα*-əlan, göstəriş, fərman)- 1. Bələdiyyənin və ya dövlət, ictimai təşkilatın və ya fərdi şəxsin qarşısına qoyulduğu (öz üzərinə götürdüyü) və icra etməli olduğu işin, fəaliyyətinin əsas müddələrinin və məqsədlərinin külliyyəti, şərh; 2. tədris fənninin mündərəcəsinin qısa şərh; 3. teleradio verilişlərinin qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş yayım cədvəli; 4. kibernetikada – alqoritm məsələ həlli üçün məşm (kompüter) dilində təsviri.

PROLONQASIYA (son latm *prolongatio*, *prolonge*-uzadıram sözündən) – 1. icra müddəti (hüquqi qüvvəsi) sona çatmaqda olan və ya sona çatmış müqavilənin icra müd-

dətinin uzadılması. P. üç yolla: müqavilənin özündə nəzərdə tutmaqla; xüsusi bəyan verməklə və ya; yeni müqavilə bağlamaqla (imzalamaqla) həyata keçirilir; 2. bank tərəfindən müəssisə, təşkilat və vətəndaşlara və s. verdiyi ssudaların (borclarının) ödəməsi (qaytarılması) müddətinin uzadılması.

PROPORSİONAL SEÇKİ SİSTEMİ – (latm *proporsionalis*-hissənin bütövlüklə düzgün qarşılıqlı nisbətində olması deməkdir) - seçki hüququna görə, mərkəzi (Parlament) və yerli (yerli Parlament, Bələdiyyə) nümayəndələri orqanlarını formalaşdıran seçkilər zamanı namizəd qismində siyasi partiyaların partiyalar bloklarının iştirakını şərtləndirən, seçkilərdən (vətəndaşlardan) faizlə ölçülən (misal: 5%, 7%, 10%) minimum seçki limitini (seçki barajını) aşmış siyasi partiyalar (partiyalar blokları) arasında yığıdığı səsə mütənasib olaraq, mürəkkəb riyazi düstur əsasında yerləri (mandatları) bölüşdürən, yəni seçki nəticələrini müəyyənləşdirən seçki sistemi, yəni seçki münasibətlərini nizamlayan hüquq normaları məcmuəsi. Belə halda, mandatlar ümumdövlət seçki dairəsində (Parlament seçkiləri) və ya yerli seçki dairələrində (yerli Parlament, Bələdiyyə) qalib gəlmiş, seçilmiş siyasi partiyaların konkret üzvlərinə təqdim edilir. P.S.S.-də namizədlər yalnız siyasi partiya (və ya partiyalar blokları) tərəfindən irəli sürülür. P.S.S. seçicilər üçün – seçilən siyasi partiyaların (partiya blokunun) yürütdüyü siyasətini, siyasi konsepsiyasını, siyasi adət və ənənələrini və s. potensialını qiymətləndirmək və seçki imkanını yaradır. *Majoritar seçki sistemi* - P.S.S.-nə alternativdir, hərçənd bəzi hallarda, beynəlxalq təcrübədə həmin bu iki seçki sistemi, eyni seçkilərdən faiz nisbəti ilə, tətbiq olunması halları istisna deyil.

PROTEST (Prokuror protesti) (latm *protestor* - etiraz; açıq-aşkar etiraz edirəm; (şahidlik) sübut edirəm) - Prokuror tərəfindən qanunlara riayət olunmama nəzarətin həyata

keçirilməsi zəmanə aşkar edilən qanunpozuntularını aradan qaldırmaq üçün, əsas hüquqi vasitələrdən biri. P.-də Prokuror dövlət orqanını, ictimai təşkilatı və ya vəzifəli şəxsin qəbul etdiyi aktı və ya hərəkəti ilə özünün (Prokurorun) razı olmamasını ifadə edir və həmin aktı və hərəkəti ləğv etmək, dayandırmaq (xitam etmək), dəyişdirmək və yaxud onu qanuna uyğunlaşdırmaq və pozulmuş hüququ bərpa etmək tələbi irəli sürülür. P. mütləq qanunla əsaslandırılmalıdır və mütləq ona cavab verilməlidir.

PROTOKOL (yunan *prōtkókollon* - manuskriptə yapışdırılmış birinci vərəq) – 1. prosesual hərəkətləri və onların nəticələrini yazılı surətdə qeydiyyatda alınmış (imzalanmış) rəsmi sənəd; 2. diplomatik davranış qaydası; 3. beynəlxalq hüquqi aktlara əlavə edilmiş, beynəlxalq hüquq qüvvəli aktın adı; 4. konkret məsələyə dair dövlətlərarası yazılı razılışma; 5. iclasda, müşavirədə baş verən hadisələrin qeydiyyatından ibarət sənəd; 6. hər hansı bir faktı təsdiq edən sənəd; 7. müqavilə və ya saziş bağlamaqdan öncə, tərəflər arasında aparılan ilkin danışıqlar barəsində imzalanmış diplomatik sənəd.

PUTÇ (putçizm) (alman *Putsch*) – qiyam, üsyanın kiçik bir forması; qiyam; qiyamlar (təşkil etmə) siyasəti; kiçik bir dəstə sui-qəsdçilər tərəfindən törədilmiş dövlət (və ya hakimiyyət) çevrilişi; və ya bu cür çevrilişə avontyurist cəhd; hakimiyyət uğrunda silahlı mübarizənin spesifik forması, hansı ki, ya bilavasitə hərbiçilər (və ya digər güc strukturları) tərəfindən və ya onlara arxalanan bir dəstə tərəfindən həyata keçirilir (cəhd edilir). Burada hərbiçilər (və ya digər güc strukturları) ya bilavasitə hakimiyyəti ələ keçirmək kimi istifadə edilir və yaxud hakimiyyətə psixoloji təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilir və üstəlik hakimiyyətin istefası ilə yanaşı – onun (hakimiyyəti) hərbiçilərə (güc strukturlara) verilməsi tələbi də, irəli sürülə bilər. Mahiyyət etibarını ilə, P. – “saray

çevrilişi” – hakimiyyəti ələ alma mexanizmini xatırladır. P. – üsyandan özünün kiçik miqyası ilə seçilir, - bir qayda olaraq, geniş insan kütlələrinin dəstəyi ilə fərqlənmiş, elə buna görə də putçisilər repressiv tədbirlərdən geniş istifadə edirlər (hərbiçilərin hakimiyyəti üçün bu xarakterikdir), onlar üçün totalitar idarəçilik formasının təsdiq edilmə tendensiyası xarakterikdir və ölkədə ümumi vəziyyəti nəzarət altına almaq və fərqli düşüncələrə qarşı mübarizə aparmaq naminə üfüqi və şaquli hərbiçilənmiş dövlət idarəçiliyi strukturunun yaradılması mümkündür. Eyni zamanda, P. üçün hərbiçilərin loyallıqını qazanmaq naminə, onları cəmiyyətdə imtiyazlı mövqeyə qoyulması xarakterikdir.

R

RATİFİKASIYA (latm *ratificatio*-israr, iddia etmək, *ratus* - təsdiqlənmiş və *facere*-etmək sözlərindən) - beynəlxalq aktı rəsmi surətdə təsdiq etmə; dövlət adından, onun səlahiyyətli şəxsi tərəfindən öncə qəbul etdiyi (imzaladığı) hər hansı bir beynəlxalq müqavilənin (sazişin) - öhdəliyin tam hüquqi qüvvəyə mindirilməsindən ötrü, həmin akt(lar)ın dövlətin Ali hakimiyyəti orqan tərəfindən (bəzi dövlətlərdə-Parlament tərəfindən digər dövlətlərdə-dövlət başçısı tərəfindən) razılığı ifadə edən təsdiq edilməsi; təsdiqetmə siyasi-hüquqi prosesual qaydası. R. məsələsi dövlətin Konstitusiyası tərəfindən müəyyən edilir; tənzimlənir.

RAYON (fransız *rayon*-hərfi mənası: şüa, radius) - 1) bir sıra dövlətlərdə (o cümlədən, Azərbaycanda) kənd (əyalət) yerlərində inzibati-ərazi bölgüsü vahidi: ərazi baxımdan Muxtar Respublikanın, Diyarın, Mahalın, Vilayətin ərazisindən kiçik, - onların tərkib hissəsi, lakin, özündə bir neçə yaşayış məntəqələrini (o cümlədən kəndləri, qəsəbələrini, hətta şəhər(lər)i)) birləşdirən - unitar dövlətlərin ərazi quruluşunun, tərkib hissəsinin, ərazi vahidlərinin adlarından bir (bəzi

dövlətlərdə “R.” anlayışı “departament”, “ostan”, “prefekt” və s. sözlər ilə əvəz olunur). Unitar dövlətlər öz hakimiyyətini yerlərdə (əyalətlərdə) rahat və sərbəst həyata keçirilməsi üçün dövlət ərazisini-inzibatiərazi vahidlərinə, R.-lara bölüşdürür. Bir qayda olaraq, R.-lar ərazisinin coğrafi, ərazidə mövcud olan qədim yaşayış məskənlərinin tarixi adı ilə, bəzi hallarda dövlətin, xalqın tarixində mühüm iz buraxmış tarixi əhəmiyyətli şəxslərin (adı ilə) soyadı ilə adlandırılır. Bir qayda olaraq, R.-ların təsis edilməsi, birləşdirilməsi, ayırması və ləğv edilməsi səlahiyyəti-Parlamentə, onun başçısının təyin edilməsi səlahiyyəti isə-dövlət başçısına məxsusdur. Siyasi-hüquqi baxımdan R.-lar heç bir müstəqil statusa malik deyillər və bəzə mərkəzə təbedilərlər. Bəzi dövlətlərdə isə, R.-ların siyahısı - dövlət Konstitusiyasında sadalanır; 2) 100 min nəfərdən artıq əhalisi olan iri şəhərlərdə yaradılan aşağı inzibati-ərazi vahidi-*şəhər rayonları*; 3) hər hansı xüsusiyyətlərinə, əlamətlərinə görə fərqlənən ərazi: fiziki-coğrafi R.

REFERENDUM (latın *referendum*-əlan edilməli, xəbər verilməli) - dövlətin həyatında mühüm əhəmiyyətli məsələləri əhatə edən Konstitusiyayı, mühüm qanunları, siyasi (daxili və ya xarici) iqtisadi, hərbi və digər vacib məsələləri əhatə edən qərarlara ümumxalq səsverməsi yolu ilə vətəndaşların iradəsinin ifadə etməsidir və bilavasitə xalq tərəfindən dövlət hakimiyyətinin, ələlxüsus qanunvericilik hakimiyyətinin, həyata keçirilməsi üsuludur. R.-demokratiyanın aşkar təzahürüdür.

R.-nın təşkili və keçirilməsi qaydaları dövlətin müvafiq qanunvericilik aktları ilə nizamlanır. Kimin tərəfindən R.-un keçirilməsi təşəbbüsünün irəli sürülməsi və onun proseduru qaydası, həmin qanunvericilik aktları ilə nizamlanır. R.-la qəbul olunmuş qərarlar Ali hüquqi qüvvəyə malikdirlər və dövlətin bütün ərazisinə yayılır və bütün vətəndaşlara aid edilir. Heç kəs ona zidd gedəcək aktları qəbul edə bilməz. R.-la qəbul olunmuş qərarlar yalnız R. vasitəsi ilə

dəyişdirilə və ya əlavə edilə və ya ləğv edilə bilərlər.

Müasir anlamda R. səsvermə praktikasının vətəni kimi İsveçrə qəbul edilir, harada ki, 1449-cu ildə respublikanın maliyyə vəziyyəti haqqında məsələsinin həlli üçün ilk dəfə ümumxalq səsverməsi keçirilmişdir.

REJİM (fransız *regitime*, latın *regitimen*-idarəetmə) - 1) dövlət idarəçiliyində istifadə edilən üsul və vasitələrin məcmuəsi; həyatın və ya hansısa fəaliyyət növünün dəqiq müəyyənləşdirilmiş qaydası; -R. cədvəli; dövlətdə hökm sürən siyasi və iqtisadi idarəçilik metodu, dövlətlə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edən qayda-qanunun xarakteri. R. dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının formalaşması, Qanunverici, İcra və Məhkəmə hakimiyyətini, eləcə də, mərkəzi və yerli orqanların qarşılıqlı - əlaqəsi, ictimai təşkilatların, (partiyaların), orqanların, hərəkatların fəaliyyətinin mövqeyi, rolu və şəraiti, şəxsiyyətin hüquqi statusu, dövlət hakimiyyəti tərəfindən tətbiq edilən icazələr və qadağalar sistemi, üsul və xarakteri ilə müəyyənləşir. R.-in xarakterinə cəmiyyətin siyasi (aktiv, passiv) mövqeyi, sosial-iqtisadi, mədəni faktlar, tarixi adət və ənənələr təsir göstərilir. R.-in mahiyyəti onun tipologiyasının təməlinə durur: elmdə totalitarizm, avtoritarizm, liberarizm və demokratizm (bəzi mənbələrdə, hətta monarxizm) R.-ləri fərqləndirilir. Bir R.-dən digər R.-ə keçid - "keçid dövrü" adlanır və müəyyən müddət tələb edir; 2) daxili nizam-intizam qaydası.

REKVİZİSİYA (latın *requisitio*-tələb) - bax *həcz*.

REQLAMENT (fransız *reglament*, *règle* qayda-sözündən) - 1) dövlət orqanının, beynəlxalq, Bələdiyyənin və ya ictimai təşkilatın fəaliyyətini nizamlayan (iclasın, konfransın aparılmasını nizamlayan), qaydalar məcmuəsi; 2) Parlament, yaxud palatanın daxili quruluşu və iş qaydasını, həmçinin Deputatın hüquqi vəziyyətini tənzim edən qaydalar; 3) bəzi beynəlxalq aktların adı.

REPATRIASIYA (son latm *repatriatio*-vətənə qayıtmaq) - 1) mühacirlərin öz vətəninə, yurduna (ya könüllü surətdə və ya məcburi surətdə) qayıtması və ya çıxarılması, qovulması, qaytarılması. Əgər insan mühacirat edəndə öz əcəli vətənilə, yurdu ilə vətəndaşlıq statusunu itirmişdirsə və ya belə vətəndaşlıq statusu heç olmamışdırsabelə halda R. insanın vətəndaşlıq statusunun bərpası ilə bərabər həyata keçirilir; 2) hərbi əməliyyatlar, işğal, departasiya nəticəsində öz doğma torpaqlarından didərgin (qaçqın, köçgün) düşən insanların hərbi əməliyyatların başa çatmasından, işğal olunmuş həmin ərazilərin azad olunmasından və departasiyanın ləğv edilməsindən sonra, həmin insanların öz doğma torpaqlarına rahat şəkildə qayıdıb yaşamaları; 3) hərbi əsirlərin öz vətənlərinə qaytarılması. Cinayət işi ilə əlaqədar istintaq olunanlardan, həmçinin Məhkəmənin hökmü ilə məhkum olunub cəza çəkənlərdən savayı, rütbəsindən və sayından asılı olmayaraq: müharibə dövründə bütün ağır xəstə və ağır yaralıları; müharibə, hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra işə, ümumiyyətlə bütün hərbi əsirlər öz vətənlərinə şərtsiz R. olunmalıdırlar; 4) cinayətkarların öz vətəninə cəza çəkməkdən ötrü xüsusi prosedur qaydasında vətəndaşı olduğu dövlətə qaytarılması.

REPRİVATİZASIYA (latm *re*-burada təkrar olunmanı, bərpa olunmanı bildirən önlük və *privatus*-şəxsi, xüsusi) - təkrar özəlləşdirmə, siyasi, iqtisadi təcrübədə olduqca nadir hallarda: a) ilkin özəlləşdirmə kompaniyası nəticəsində özəl sektora (şəxsi mülkiyyətə) keçmiş dövlət mal və mülkiyyətinin geri (dövlətin hesabına) qaytarılması ilə, təzədən özəlləşdirməyə çıxarılması (misal: Ukranada 2007-ci ildə yeni formalaşmış Hökumət - “Timoşenko Hökuməti” R. həyata keçirilmişdir). Burada müxtəlif səbəblərbəhanə kimi gətirilə bilər, misal: qeyri-qanuni özəlləşdirmə (qeyri-legitim orqanlar tərəfindən özəlləşdirmə); saxtakarlıq və korrupsiya

ilə keçirilmiş ilkin özəlləşdirmə; real dəyərindən (bazar qiymətindən) xeyli ucuz qiymətə dövlət mülkiyyətinin satılması (özəlləşdirilməsi) və s. Belə halda R. ya bütün özəlləşdirilmiş mal və mülkə şamil edilir və ya konkret obyektlərə şamil edilir; b) vətəndaşlara məxsus olan malm, mülkün milliləşdirilməsindən (dövlət hesabına keçirilməsindən) sonra-təzədən vətəndaşlara (keçmiş sahiblərinə və ya onların nəslinin nümayəndələrinə) qaytarılması (misal: SSRİ ali dövlət dağılandı, süqutundan (1991) sonra, həmin dövlətin tərkibindən çıxan pribaltika respublikaları R. həyata keçirildilər). Bax həmçini *denasionalizasiya*.

RESPUBLİKA (latm *respublica*, *res*-iş və *publicus*-ictimai, ümumxalq) - dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının müəyyən müddətə ya bilavasitə xalq tərəfindən seçilən və ya xalqın təmsilçi orqanları tərəfindən formalaşan (bilavasitə və ya dolayı yollarla xalq tərəfindən formalaşan), dövlət idarəçilik formasıdır, vətəndaşlar isə, R. şəraitində beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş ümumbəşəri hüquqlara sahibdirlər. Səlahiyyət bölgüsü prinsipinə müvafiq olaraq: Prezident respublikası və Parlament respublikası dövlət idarəçilik formaları fərqləndirilir.

Mahiyyət etibarilə R. - *demokratiyanın* sinonimidir, R. şəraitində: hakimiyyət bütövlükdə - xalqa məxsusdur, xalq qarşısında məhsul və hesabatlıdır; hakimiyyət-xalqın iradəsini yerinə yetirir; xalq-seçkilər (referendum) vasitəsi ilə dövləti idarə edir və, nəhayət xalq (hər bir vətəndaş) - bütün demokratik hüquq və azadlıqlara malikdir. Dövlət idarəçilik formasına görə R.-*monarxiyanın* alternatividir, hərçənd Konstitusiyon - monarxiyada hər iki dövlət idarəçiliyi forması orqanik surətdə biri-biri ilə birləşir. Tarixən R. antik dövrdə Avropada monarxiyanın antipodu kimi meydana gəlmişdir.

REVİZİYA (latm *revisio* - təkrar baxılma, yoxla(n)ma) - bax *təftiş*.

REZİDENSİYA (latm *residere*-öz yerində qalmaq, olmaq) - bax *iqamətgah*.

RÜSUM (ərəb-vergi, kömrük, kirayə haqqı və s. sözlərin cəmi) - miqdarı dövlət (Hökumət) tərəfindən müəyyənləşdirilən müəyyən funksiyaların icrası müqabilində (əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərdən), dövlət hesabına birdəfəlik tutulan nağd pul vəsaiti. R.-un kömrük və dövlətdaxili növləri olur: kömrük R.-u müvafiq dövlət (kömrük) orqanları tərəfindən dövlət sərhəddindən keçən (gətirilən, aparılan, tranzit edilən) malların sahiblərindən müəyyən funksiyaları icra etməklə, qanunvericilikdə göstərilən məbləğdə dövlət hesabına tutduqları nağd pul vəsaiti. Yeri gəlmişkən, kömrük R.-u dövlətdaxili iqtisadi qurumların qoruyucu, idxal-ixraca əməliyyatları nizamlayıcı və, hətta başqa dövlətə müəyyən təzyiq göstərmədə maliyyə-iqtisadi ələt kimi istifadə edilmə praktikası kimi mövcuddur; dövlətdaxili R.-lar müvafiq dövlət (Məhkəmə, dövlət arbitajı, natoriat, poçt, VVAQ, DİN və s.) orqanları tərəfindən müxtəlif xidmətlərə görə (Məhkəmə araşdırması, qeydiyyat, poçt xidməti, vərəsəlik, torpaq icarəsi, nəqliyyat vasitələrinin sahiblərinə və s.) qanunvericilikdə göstərilən məbləğdə dövlət və ya yerli Bələdiyyə hesabına tutduğu nağd pul vəsaiti. R. şəklində ya konkret göstərilən məbləğ və ya müəyyən faiz hesablanır. Orta əsrlərdə bir sıra Şərqi ölkələrində (o cümlədən, Azərbaycanda) vergi və R. ümumi şəkildə yığılırdı və bəzi hallarda *-rüsumat* adlanırdı.

RÜŞVƏTXORLUQ - korrupsiyanın bir institutu; cinayət hüququ sahəsinin, “vəzifə cinayətləri” institutunun - yarı-institutu, özündə üç növ cinayəti (rüşvət alma; rüşvət vermə və; rüşvətxorluqda vasitəçilik) birləşdirən anlayış. *Vəzifəli şəxs*in öz qulluq mövqeyindən istifadə yolu ilə rüşvətverənin xeyrinə etməli olduğu və ya öz vəzifə borcunu etməməyə görə rüşvətverən şəxsdən (bəzi hallarda: rüşvətxorluqda

vasitəçidən) hər hansısa bir şəkildə (pul, qızıl, qiymətli kağız, əmlak, mülk, bəzi hallarda, xidmət şəkilində) rüşvət alması. R.-(əksər hallarda R.-da iştirak edəninin əmlakı müsadirə olunmaqla) azadlıqdan bir neçə il məhrum edilməklə cəzalandırılır. R.-un məhsul mövqə tutan vəzifəli şəxs tərəfindən törədilməsi, yaxud əvvəllər R.-a görə məhkum edilmiş, yaxud külli miqdarda rüşvət almış şəxs tərəfindən, ya da rüşvətin hədə-qorxu tətbiq olunmaqla alınması-məsuliyyəti ağırlaşdıran hallardır.

S

SANASIYA (latm *sanatio*-müalicə, sağlamaşdırma, *sano*-müalicə edirəm sözündən) -1) (iqtisadi) ya bütün iqtisadiyyatın və ya konkret iri (inhisarçı) sənə, ticarət, bank və s. qurumların (əsasən iqtisadi böhranlı vəziyyətlərdə) maliyyə vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması və ya bankrotluğa (iflasa) uğramasının qarşısının alınması və, yaxud rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə dövlət tərəfindən (nadir hallarda digər qurumlar tərəfindən) keçirilən tədbirlər sistemi. Təcrübədə “daxili S.” halları da rast gəlinir. S. metodların: borcun, subsidiyanın, datasiyanın verilməsi, vəziyyətdən asılı olaraq (əgər səhmdar (aksioner) cəmiyyətdirsə) ya səhmlərin buraxılışını artırılması və, yaxud əksinə, səhmlərin buraxılışını azaldılması, xitam edilməsi, köhnə səhmlərin nominal dəyərinin aşağı salınması, borcların, vergi və rüsumların ya bağışlanması, ya ödəmə vaxtının uzadılması və ya azaldılması, qurumun milliləşdirilməsi və s. daxil etmək olar. Misal: müflisləşmə təhlükəsi qarşısında duran “Deu” korporasiyasının borc və vergiləri Cənubi Koreya dövləti tərəfindən bağışlanmışdır; 2) (siyasi) “S. rejimi” - 1926-39-cu illərdə Polşada mövcud olmuş irticaçı rejimin geniş yayılmış adı. Hərbi çevirilişə hazırlıq şəraitində (1926 may) güruh tərəfindən “ölkənin siyasi və iqtisadi həyatına şamil edilən

S.” şüarı irəli sürülmüşdür; 3) (tibb) müalicə-profilaktika tədbirləri sistemi.

SANKSIYA (latm *sanctio*-ciddi qərar) - 1) beynəlxalq hüququn mühüm institutlarından biri; 2) səlahiyyətli orqan (Məhkəmə, Arbitraj, Prokuror və s.) tərəfindən qəbul edilən rəsmi akt, nizamlayıcı (cəzalandırıcı) təsir vasitəsi; beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq hüquq normalarmı və ya dövlət tərəfindən öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozan, icra etməyən və ya nalayiq icra edən dövlət(lər)ə qarşı-digər dövlət(lər) və ya beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tətbiq edilən: siyasi, iqtisadi (maliyyə), hərbi xarakterli təsir vasitəsi. Bax həmçinin *blokada, embarqo*; 3) hüquq normalarmın dispoziyasının pozulmasına görə, onu pozan tərəfə qarşı tətbiq edilən, hüquqi məsuliyyətin növünü və ölçüsünü müəyyən edən, hüquq normalarmın struktur elementidir. Bu “hüquq pozuntusuna görə, hüququ pozan tərəfə qarşı, hansı hüquqi cəza tətbiq edilməlidir” sualına cavab verir.

SEÇKİ HÜQUQU - ilkin mənada - bu, seçkili dövlət hakimiyyəti və Bələdiyyə orqanlarınm təşkili qaydalarını, onların üzvlərinin seçicilər qarşısında cavabdehliyin şərtlərini və qaydalarını və, o cümlədən, demokratiyanın həyata keçirilməsinə bilavasitə iştirakının şərtlərini nizamlayan, xalqm iradəsini ifadə edən, hüquq normaları məcmuəsidir; ikinci mənada - dövlətin seçkili orqanlarma və Bələdiyyələrə vətəndaşın seçib-seçilmək hüququdur (aktiv və passiv seçki hüququ).

S.H.-siyasi hüquqlar kateqoriyasına daxildir və xalq tərəfindən dövlətin idarəedilməsi üçün, mühüm vasitədir. S.H.-yalnız dövlətin vətəndaşlarma mənsubdur və vətəndaşların milli, dini, siyasi, ictimai, cinsi və digər mənsubiyyətlərindən asılı deyil, bütün vətəndaşlar S.H.-nda bərabərdir. Bax həmçinin: *ümumi seçki hüququ; bərabər seçki hüququ; birbaşa seçki hüququ.*

SEÇKİ PROSESİ - hüquq normalarmda təsbit edilən və praktikada mövcud olan, seçkilərin təşkili və keçirilməsi, dövlət hakimiyyəti orqanların və Bələdiyyələrin formalaşmasında vətəndaşların iştirak etməsinə xidmət edən, geniş seçki kompleksidir. Bura, seçkilərin təyin edilməsini, seçki komissiyaların (mərkəzdə və yerlərdə) təşkil edilməsini, seçki dairələrinin (məntəqələrinin) təşkil edilməsini, seçicilərin siyahısının tərtibatını, namizədlərin irəli sürülməsi və qeydiyyatını, seçki qabağı təbliğat-təşviqat kompaniyasının aparılmaması, səsvermənin və ya referendumun keçirilməsini, səslərin hesablanmaması, seçkilərin nəticələrini rəsmən qeydiyyata alınmaması və bəyan edilməsini, və əgər lazım gələrsə, səsvermənin təkrar keçirilməsini (və əlavə olaraq, seçkilərin nəticələrinə görə təntənəli surətdə hüquqi qüvvəyə minməsi mərasiminin keçirilməsini) daxil etmək olar. Yuxarıda sadalanan proses qaydaları ümumi şəkildə təsbit edilir, onlar da öz növbəsində, bir neçə istiqamətə haçalanır və bir neçə mərhələdən ibarətdir, misal üçün: “seçkilərin təyin edilməsi” - Prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən qəbul etməsindən ibarətdir; “namizədin irəli sürülməsi” -namizədin seçki komissiyasına rəsmi təqdimatı və seçicilərin imzalarının toplanmasından ibarətdir və s. Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik korpuslarında, hərbi hissələrdə, Azərbaycana məxsus olan gəmilərdə (əgər onlar uzaq səyahətdədirsə) və, o cümlədən, hərəkət qabiliyyəti məhdud olan xəstə və ya şikəst vətəndaşların iştirakı ilə seçkilərin keçirilməsinin S.P.-ndə özünün xüsusiyyətləri mövcuddur. Zaman etibarilə S.P. bir neçə ay davam edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq - minimum üç ay). Dövlət hakimiyyəti orqanlarına və Bələdiyyələrə keçirilən seçkilərin nəticələri bu və ya digər namizədə (və ya namizədlər siyahısına) seçicilər tərəfindən verilmiş səslərin hesablanması əsasında müəyyənləşdirilir. Seçkilərin nəticə-

lərinin düzgünlüyünü, qanunla müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi yoxlayır və təsdiq edir.

SEÇKİ SENZİ (latın *census* - tərtib etmək, köçürmək) - seçki hüququnun verilməsi şərtləri; hüquq elmində seçki senzini elə bir şərt və şəraitlər adlandırırlar, hansılar ki, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq seçki hüququnu ya məhdudlaşdırır, ya da tam məhrum edir. İlk növbədə, seçki hüququ aktiv və ya passiv seçki hüquqlarının tələblərinə cavab verən şəxslərə şamil edilir (yəni, əks halda, seçki hüququ əldə olunmur) - hərbi qulluqçuların, (Məhkəmə) Hakimlərinin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş, şəxslərin və digər şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Seçki hüququ, siyasi hüquqlar tərkibinə daxil olunduğuna görə, yalnız dövlətin vətəndaşlarına məxsusdur, yəni nə əcnəbilər, nə də vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət hakimiyyəti və Bələdiyyə orqanlarına seçkilərdə iştirak edə bilməzlər (yalnız müşahidə edə bilərlər). Vətəndaşlara qarşı, irqi, milli, dini, cinsi, siyasi və s. mənsubiyyətlərinə görə seçki senzi tətbiq edilə bilməz. Ümumiyyətlə beynəlxalq təcrübədə S.S.-i aşağıdakı kateqoriyalara təsnif edilir: *əmlak senze* - yəni seçici müəyyən əmlaka (pul vəsaitinə) malik olması; *təhsil senzi* - seçilmək üçün (adətən) Ali təhsilin tələb olunması; *oturaqlıq senzi* - bir ölkədə müəyyən müddət yaşama tələbi; *dil senzi* - yəni seçilmək üçün dövlət dilinin bilməsi tələbi; *yaş senzi* (həmçinin aktiv və passiv seçki hüququ) - yəni seçmək və ya seçilmək üçün müəyyən yaş həddinə çatma tələbi, müxtəlif dövlətlərdə 18 - yaşdan - 40 yaşa qədər); *fəaliyyət qabiliyyətliyi senzi* - yəni seçki hüququnun ruhi xəstələrə şamil edilməməsi və s. Müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dövlətlərdə milli, irqi, cinsi və s. mənsubiyyət-seçki hüququnun məhdud-

laşdırılması səbəbi kimi çıxış edirdi. S.S. adətən dövlətin Konstitusiyasmda və digər qanunlarda təsbit olunur. Yeri gəlmişkən, *referendum senzi* - S.S.-nin bir növüdür və hansı məsələnin referenduma çıxarılmaması mümkülmüyü sualma cavab verir.

SEÇKİ SİSTEMİ - 1) vətəndaşların seçki hüquqlarını, seçkili dövlət (Parlament) və Bələdiyyə orqanlarının yaradılması qaydalarını, seçicilərlə - seçilmiş şəxslər arasında olan, qarşılıqlı münasibətlər qaydalarını nizamlayan, hüquq normaları məcmuəsi. Bura seçkilərin təşkili, keçirilməsi, seçkilərin nəticələrinin qüvvəyə minməsi prosesi daxildir; 2) seçkili dövlət (Parlament) və Bələdiyyə orqanlarında səsvermənin nəticələrinə uyğun olaraq, artıq seçilmiş (keçmiş namizədlər) şəxslər arasında yerlərin (mandatların) bölüşdürülməsi sistemi (üsülləri), o cümlədən: majoritor və proporsional seçki sistemlər.

SEÇKİÇİLƏR - mürəkkəb seçki prosesinə malik olan, dolayı seçki prosesinə malik olan (buna alternativ: birbaşa seçkidir) dövlətlərdə (ABŞ, Fransa, Finlandiya, Almanya və s. oktyabr inqilabına qədər Rusiyada) dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarına və, yaxud müəyyən vəzifələrinə seçmək hüququna malik olan şəxslər. Belə dövlətlərdə, namizədləri həmin vəzifələrə xalq birbaşa seçmir, namizədlər ya onları (ABŞ-da Prezident) seçmək üçün xalq tərəfindən məxsusi seçilmiş S. seçirlər və, yaxud (Fransada senat seçkiləri zamanı) seçmək üçün müəyyən vəzifə tutan (Fransada Baş şuraların üzvləri) şəxslər (S.-lər) seçirlər.

SEÇKİLƏR (siyasi seçkilər) - demokratiyanın postulatı; etimad əsasında, müəyyən qaydalar daxilində, seçməyə səlahiyyəti çatan vətəndaşların iki və ya daha çox seçmə (alternativ) imkanları şəraitində miqyasma görə, dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarına, bəzi hallarda beynəlxalq təşkilatlara, Bələdiyyələrə, partiyaxilinə və digər təşkilatların

yüksək vəzifələrinə namizədləri seçməyə, eləcə də konfranslara, təmsilçi yığıncaqlara nümayəndələri seçməyə və, yaxud referendumda müəyyən mövqeyi seçməyə şərait yaradan üsul və vasitələrin ümumi prosesi. Hər bir təşkilatın, birləşmiş özlüyünün daxili prosedür qaydası vardır, lakin dövlət əhəmiyyətli seçki və referendumlara seçkilərin təyin edilməsini, seçki komissiyalarının (mərkəzdə və yerlərdə) təşkil edilməsini, seçki dairələrinin (məntəqələrinin) təşkil edilməsini, seçicilərin siyahısının tərtibatını, namizədlərin irəli sürülməsi və qeydiyyatını, seçkiqabağı təbliğat-təşviqat kompaniyasının aparılmasını, səsvermənin və ya referendumun keçirilməsini, səslərin hesablanması, seçkilərin nəticələrini rəsmən qeydiyyata alınmasını və bəyan edilməsini və əgər lazım gələrsə, səsvermənin təkrar keçirilməsini (və əlavə olaraq, seçkilərin nəticələrinə görə təntənəli surətdə hüquqi qüvvəyə minməsi mərasiminin keçirilməsini) daxil etmək olar.

SEKULARİZASIYA (fransız *sécularisatio*, son latın *saecularis*-dünyəvi) - obyektiv mənası: kilsə, monastir mülkiyyətinin, əmlakının, torpaqlarının onlardan müsadirə edərək, (dünyəvi) dövlət hesabına verilməsi (keçirilməsi); müxtəlif sosial institutların (təhsilin, mühakimənin, kəbinin) kilsədən ayrılaraq, (dünyəvi) sivil orqanların idarəçiliyinə keçirilməsi, subyektiv mənası isə; cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrinin, ictimai münasibətlərin, ictimai və fərdi şüurun dini ideologiyadan təsirdən azad edilməsi. Dini təsirin zəifləməsi cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərdə əks olunur: elm, fəlsəfə, hüquq, mədəniyyət, maarif, incəsənət, əxlaq və s. kilsənin tabeliyindən çıxır.

“S.” anlayışı ilk dəfə orta əsrlərdə Qərbi Avropada meydana gəlmişdir. Lakin, bəzi hallarda siyasi təcrübədə, hətta müasir dövrdə S.-nin əksi prosesini (yəni dinin təsirinə-cəmiyyətin siyasi, mədəni həyatına artması) müşahidə olunur.

SELEKTORAT (latın *selectio*-seçmə, seçilmə) - aparıcı

(dövlət) vəzifələrinə namizədlərin seçilməsi ilə məşğul olan bir qrup (dairə) şəxs. “S.” termini *elita nəzəriyyəsinə*, elitaya seçimin (yığım) müxtəlif sistemlərini xarakterizə etmək üçün istifadə edilir. S.-m baris nümunəsini nümayəndəçi (təmsilçi) orqanlara seçkilərə siyasi partiya adından namizədlərin irəli sürülməsi üçün yaradılan xüsusi qurumun simasında görmək olar; S.-m bir qədər fərqli nümunəsini İran İslam Respublikasının (İİR) Ali rühani orqanım təmsalında görmək olar, hərçənd S. seçim ilə bağlı olduğu təqdirdə, adı gedən orqan Ali dövlət orqanlarının vəzifələrinə seçim ilə məşğul olmur, daha dəqiq desək, lazım bilmədiyi, “xoşu gəlmədiyi” şəxsləri seçkilərdən (namizəd qismində) kənarlaşdırmaq ilə məşğuldur.

SENAT (latm *senatus, senex*-qoca sözündən) - 1) Qədim Romada Ali dövlət orqanlarından biri; zadəganlar şurası. Təqribən e.ə. VI əsrdə patrisi nəsilinin ağsaqqallar şurası əsasmda yaradılmışdır; çar yanında dövlət şurasından ibarət idi; Respublika dövründə bəzi hüquqları komitsiyalara (xalq yığıncaqlarına) keçmişdir. S. səlahiyyətlərinə siyasi, iqtisadi, hərbi və s. məsələlərə Ali rəhbərlik daxil idi; İmperiya dövründə S.-m hüquqları daha da məhdudlaşdırılmış, Diokletianın dövründə Romada şəhər şurasına çevrilmişdir; 2) inqilaba qədər ki Rusiya imperiyasında I Pyotr tərəfindən boyarlar duması əvəzinə yaradılmış hökumət (inzibati) idarəsi, sonradan isə, - Ali Məhkəmə orqanı; 3) iki palatalı Parlament sistemli dövlətlərdə yuxarı palatanın adı. Bəzi ölkələrdə S. bir-başa (ABŞ, İtaliya), yaxud çoxdərəcəli (Fransa) seçkilər yolu ilə xalq tərəfindən formalaşır, digər ölkələrdə isə, dövlət başçısı bütünlüklə (Kanada, İordaniya), yaxud qismən (İrlandiya) təyin edir.

SENTRALİZM (latm *centrum*-mərkəz) - bax *mərkəzçilik*.

SENZURA (latm *censura, censere*-siyahıya alma, köçürmə sözündən) - qeyri demokratik siyasi-hüquqi rejimli dövlət-

lərdə; 1) insanlara müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olmasında dövlət tərəfindən qadağan edilməsi; müəyyən (əsasən siyasi) fəaliyyət növü ilə məşğul olmaqdan ötrü qabaqcadan “müvafiq dövlət orqanı” ilə razılaşdırılması tələbi; 2) kütləvi informasiya vasitələri (KİV) (mətbuat, teleradio verişləri), teatr quruluşları, kütləvi sərgi salonları və s. şəraitdə müvafiq materialların, senarilərin nümayiş etdirilməməsindən öncə dövlət nəzarətindən (S.-smdan) keçirilməsi və yalnız razılıq alınandan sonra nümayiş etdirilməsi; 3) həmin dövlət nəzarətini həyata keçirən, dövlət (hökumət) tərəfindən təsis və maliyyələşdirilən xüsusi dövlət orqanı.

S.-qeyri-demokratik dövlətlərə xas olsa da, o, həm də, demokratik dövlətlərdə də (misal: müharibə vəziyyətində), tətbiq edilə bilər. Bəzi hallarda milli, dini mintalitet, əxlaq bəhanəsi - S.-nm tətbiq edilməsindən ötrü sui-istifadə edilir.

SEPARATİZM (fransız *séparatisme*, latm *separatus*-ayrı, tək sözümdən) - ayrılmağa çalışma. Dövlət əhalisinin (əksər halda) milli azlıqların və ya müəyyən ərazidə yaşayan sakinlərinin ümumi dövlətdən ayrılmağa və müstəqil dövlət (və ya hər hansı bir muxtariyyət) qurmağa yönəlmiş fəaliyyəti. S.-in iki praktik növü bəllidir; *vivil* S.-yəni zorakılığa əl atmadan qanunun imkan verdiyi bütün üsul və vasitələrdən istifadə etməklə (misal: Məhkəmələrə müraciət etmə; iclaslar, toplantılar, piket və mitinqlər keçirmə, imza toplama və s.) öz (S.) məqsədlərini həyata keçirmə və; *aqressiv* S.-yəni zorakılıq vasitələri ilə (o cümlədən; terror, sabotaj, diversiya, hərbi qiyam və, nəhayət (vətəndaş) müharibəsi üsul və vasitələri ilə) öz (S.) məqsədlərini həyata keçirmə. S.-in motivasiyası qismində; ümumi dövlət şəraitində vətəndaşların (milli azlıqların) yaşaması üçün dözülməz şəraitin, o cümlədən, diskriminasiyanın (ayrı-seçkiliyin) olması; əvvəllər müstəqil (və ya muxtar) siyasi subyektin sakinlərinin həmin müstəqilliyi (muxtariyyəti) itirilməsi ilə yanaşı müəyyən hüquqların,

imtiyazların, şəraitin itirilməsi; millişovinizm ideyalarının və bununla yanaşı başqa millətə münasibətdə nifrət hissələrinin oyanması; müstəqillik (və ya muxtariyyət) qazanmaq ilə paralel surətdə problemlərin həll olunmasına S.-çı sakinlər tərəfindən inanılması və s. çıxış edir. Əksər hallarda S.-ə xarici qüvvələr tərəfindən siyasi, maliyyə və, hətta hərbi yardım göstərilməsi müşayət olunur. Lakin, beynəlxalq hüququn, insanların milli mənsubiyyəti arasında rəsmi surətdə fərq işarəsini qoyan, insanları (xalqları) bir - birinə düşmən edən mürtəce “öz müqəddaratını həll etmə prinsipi” - S. oduna xüsusi “rövnəq” verir.

S.-ə müxtəlif mövqedən-müxtəlif yanaşma tərzidir; əgər S. bir tərəf üçün-milli azadlıq hərəkatıdırsa; əks tərəf üçün isə S.-dövlətə (dövlətçiliyə) xəyanətdir.

SESESSİYA (rus analoqu *сецессия*; latm *secessio*-bölmə, ayrılma, çıxıb getmə sözündən) - dövlətin hər hansısa bir hissənin-həmin dövlətin tərkibindən çıxması, ayrılması prosesi, *separatizmin* analoqu. Əgər *separatizm* ayrılmağa cəhdirsə, ayrılma fəaliyyətidirsə; S.-artıq ayrılmam siyasi, iqtisadi, hüquqi, hətta hərbi və s. prosesdir. Əgər separatizm müstəqil dövlət və, yaxud muxtariyyət uğrunda fəaliyyətidirsə; S.-yalnız və yalnız müstəqil dövlətin yaradılması (başqa dövlətin tərkibindən çıxmaqla) fəaliyyətidir. Lakin, hər iki halda eyni üsul və vasitələr (yəni sivil (sülh) və ya aqressiv (hərb) üsul və vasitələri) istifadə edilə bilər. Misal üçün: 1973-cü ildə Müasir Banqladeş dövlətinin əraziləri (sakinləri) Pakistan dövlətinin ərazisi tərkibindən (hərbi yol ilə) çıxaraq müstəqil dövlət yaratmışdılar. Keçmiş Sovet İttifaqı və Yuqoslaviya Federasiyası parçalanmaları (dağılmaları) ilə paralel olaraq yeni müstəqil dövlətlərin yaranması prosesi baş verdi.

SESSİYA (latm *sessio*-məclis, yığıncaq) -1) parlament yığıncağı, - dövlətin (və ya beynəlxalq ictimaiyyətin) parla-

mentinin dövrü (növbəli və ya növbədənkenar) - fəaliyyət forması. S.-larm çağırılma qaydaları, mütləq (zəruri), minimal sayları, müddətləri, aparılma qaydaları və səlahiyyətinin əhatə dairəsi, müvafiq olaraq, dövlət Konstitusiyası (və ya qanunları) ilə və yaxud, beynəlxalq təşkilatın Nizamnaməsi (Əsasnaməsi) ilə müəyyən edilir. S.-da baxılacaq məsələlər barəsində isə, S.-ya çağırılacaq şəxslərə (Deputatlara, nümayəndələrə, nümayəndələrini göndərəcək təşkilatlara) əvvəlcədən xəbər verilir. S.-lar, bir qayda olaraq, yığıncaqlarda, iclaslarda məruzələr, müzakirələr, səsvermələr ilə həyata keçirilir; 2) digər nümayəndəli və ya kollegiyal orqanların, təşkilatların (qeyri-höhumət təşkilatlarının) elm, mədəniyyət və s. sahələrin konfranslarının, birliklərin, cəmiyyətlərin və s. nümayəndələrinin ümumi iclas dövrü; 3) Məhkəmə orqanlarının səyyar iclasları-*səyyar S.* adlandırılır; 4) ali təhsil məktəblərində dərs və yoxlama (imtahan) dövrü.

SƏHLƏNKARLIQ - cinayət hüququnda, vəzifə cinayətlərinə aid olan cinayət növü: vəzifəli şəxsin işə vicdansızcasına yanaşması və ya işə etinasızlıq göstərilməsi nəticəsində öz qulluq vəzifələrini yerinə yetirməməsi və ya nalayiq yerinə yetirməsi ilə dövlət mənafeyinə və ya ictimai mənafeyə, vətəndaşların qanunla qorunan hüquqlarına və mənafeyinə mühüm zərər vurulmasından ibarət olan cinayət.

SƏLAHİYYƏT - dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının və ya vəzifəli şəxslərin öz məqsəd və vəzifələrini (bəzi hallarda: siyasi konsepsiyasını) rahat və sərbəst həyata keçirə bilməsi üçün, müəyyən məsələləri həll edilməsi üçün – Konstitusiyaya və ya qanunla və, yaxud digər normativ hüquqi aktlarla verilmiş konkret istiqamətli hüquq və (hüquqi) fəzifələrin məcmusu. Dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının S.-ləri-Konstitusiyaya ilə (və bəzi hallarda Konstitusiyaya qanunu ilə), ictimai təşkilatların S.-ləri isə-qanun çərçivəsindən çıxmaq şərti ilə, onların (ictimai təşkilatların) Nizamnamələri ilə,

Mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanların (Nazirlik, Komitə, Baş idarə) S.-ləri isə - müvafiq Əsasnamələr ilə konkret şəkildə müəyyənləşdirilir. S. - istiqamətverici funksiyaya malikdir, misal üçün: Prezident idarəçilik üsullu dövlətlərdə-Prezidentin S.-ləri cərgəsinə: siyasi, iqtisadi, hərbi, təşkilati, sosial-hüquqi və s. istiqamətli S.-ləri daxil edilə bilər. S. həddini aşma-hüquq pozuntusu kimi qəbul edilir.

SƏRBƏST SƏSVERMƏ - vətəndaşın seçkilərdə (referendumlarda) sərbəst və müstəqil surətdə iradəsinin ifadə etdirilməsidir. Seçiciyə qarşı mümkün ola biləcək hər hansı təzyiqlərdən qorumaq üçün, buna şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə nail olunur.

SƏRƏNCAM (rus anoloqu *распоряжение*) - 1) Ali hakimiyyət orqanının - *Prezidentin* (vahid şəkildə), Mərkəzi hakimiyyət orqanının - *Hökumət* (kollektiv şəkildə) və digər dövlət idarəetmə orqanlarının həmin orqanlara verilmiş səlahiyyətlər daxilində qəbul etdikləri, hökmlü xarakter daşıyan, konkret məsələləri əhatə edən, bütün aşağı səlahiyyətli vəzifəli şəxslər, dövlət və qeyri-dövlət qurumları və vətəndaşlar (və s. şəxslər) üçün məcburi qüvvəyə malik olan qanun qüvvəli akt.

Konkret hadisə barəsində birdəfəlik S. və ümumi S., yəni uzun müddət qüvvədə olan S.-lər fərqləndirilir. *Fərmandan* fərqli olaraq - S., bir qayda olaraq normativ xarakter daşıyır.

Hər bir S. konkret məqsədlərə xidmət edir, hüquqi nəticələr əmələ gətirir və hüquqi qüvvəsi dövlətin bütün ərazisinə yayılır. S.-lərin icra edilməməsi-müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Qəbul edilmiş S.-ya televiziya, radio, mətbuat vasitələri ilə yayılır, yaxud şəxsən təqdim olunur. S.-lər əsasən yazılı olur, lakin şifahi də ola bilər və əgər S.-da başqa tarix göstərilməyibsə, o (S.), dərc edildiyi (yayıldığı) gündən qüvvəyə minir; 2) mülki hüquq münasibətlərində,

mülkiyyətçinin-mülkiyyət üzərində üç səlahiyyətdən (sahiblik və istifadə hüquqi ilə bərabər) biri; mülkiyyətin hüquqi taleyini həll etmək hüququ, o cümlədən: mülkiyyəti-satmaq, hədiyyə etmək, dəyişmək və s. hüququ.

SƏSVERMƏ - seçki prosesinin vacib, həlledici mərhələsi. Bir və ya iki turda keçirilir. O (S.), bir qayda olaraq, səsvermə hüququna malik olan vətəndaşlar (seçicilər) tərəfindən seçki məntəqəsində şəxsiyyəti təsdiq edən sənədi təqdim etməklə, gizli (kabinalarda, bokslarda, ayrıca otaqlarda) və yazılı surətdə “seçki bülletenini” doldurmaqla və, həmin bülleteni seçki qutusuna (urna) salmaqla həyata keçirilir. Bəzi dövlətlərdə (Danimarka, Almaniya, İrlandiya, Böyük Britaniya) qanunvericilik S.-ni poçt vasitəsi ilə, digər dövlətlərdə (Belçika, Niderland, Fransa, Yaponiya) isə etibarnamə ilə keçirilməsini mümkün edir. Siyasi texnologiyanın müasir inkişaf mərhələsi - S.-ni, hətta internet vasitəsi ilə keçirilməsini tərənnüm edir. Bir sıra dövlətlərdə (Belçika, Niderland, Türkiyə, Pakistan) isə, S. nəinki vətəndaşların hüququdur, o (S.), hətta vətəndaşların hüquqi vəzifəsidir, yəni S.-də iştirak etməyən (aktiv seçki hüququna malik olan) vətəndaşlar, hətta cərimə ilə cəzalandırılı bilərlər; Pakistan isə, hətta azadlıqdan məhrum edilir.

Parlament səsverməsi - Deputatlar tərəfindən (gizli, açıq, hətta adbaad S. ilə), bülleten, elektron vasitələr, ayağa qalxmaq, əl qaldırmaq və s. üsul və vasitələr ilə, Parlamentin başçı və digər orqanların seçilməsi, qərarların seçilməsi, qərarların (Qanunların) qəbul edilməsi naminə həyata keçirilir.

SİYASİ HÜQUQLAR - xalq tərəfindən (hər bir konkret şəxs tərəfindən) dövlətin idarəedilməsi üçün mühüm vasitə, siyasi subyektlərin (vətəndaşın, qrupların, ictimai-siyasi təşkilatların (partiyaların, partiya bloklarının) və xalqın (bütün vətəndaşların)) öz siyasi maraq, tələbat və qarşıma qoyulan vəzifələri

realizə edə bilmələri məqsədi ilə, siyasətə təhsir göstərmək və ya hakimiyyəti ələ keçirmək, əldə saxlamaq və hakimiyyət vasitəsi ilə öz siyasətlərini həyata keçirilməsi zəmini yaradan-dövlət tərəfindən qorunan ümumməcburi sosial normalar sistemi. S.H. yalnız dövlətin vətəndaşlarma (Konstitusiyalı monarxiya şəraitində: - dövlətin (tax-tacm) təbəqələrinə) məxsusdur, yəni nə əcnəbilər, nə də vətəndaşlığı olmayan şəxslər yerləşdiyi başqa dövlətin ərazisində, həmin dövlətin idarəçiliyi hüququ olan S.H.-a malik deyillər, hətta bəzi hallarda ikili vətəndaşlar da S.H.-m bir növü olan passiv seçki hüququna (misal: dövlət başçısı və ya Deputat seçilmək hüququna) malik deyillər. S.H. kateqoriyasma: cəmiyyətin, dövlətin siyasi həyatmda iştirak etmək; dövlətin idarə olunmasmda iştirak etmək, seçib-seçilmək, müraciət etmək, birləşmək, siyasi sığınacaq və s. hüquqlar aiddirlər. Seçki hüququnun həyata keçirilməsinə mane olması, seçki sənədlərinin saxtalaşdırılması, səslərin düzgün hesalanmaması, səs vermənin gizliliyinin pozulması və s. pozulucuq fəaliyyəti-vətəndaşlarm S.H.-ı ələhinə olan cinayətlərdir.

SİYASİ SİĞİNACAQ - öz vətənidə, vətəndaşı olduğu dövlətdə insanm siyasi məsləklərinə, fəaliyyətinə görə əsasən dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən təqib və təzyiqlərdən xilas olunması üçün xarici dövlət tərəfindən təqdim edilən müdafiə vasitəsi. (Xarici) dövlət öz suverenliyinə əsaslanaraq, beynəlxalq hüquqa və daxili (milli) hüquqa uyğun olaraq maraqlı şəxsə S.S. vermək haqqmda xahişini təmin və, yaxud rədd edə bilər, lakin S.S. qeyri-siyasi məqsədlərə görə, cinayət törədildiyinə görə, yaxud BMT məqsədlərinə və prinsiplərinə zidd olan əməllərinə görə təqib və təzyiq olunan şəxslərə şamil edilmir (sülhə qarşı, bəşəriyyətə qarşı cinayətlər, hərbi cinayətlər etmiş şəxslərə S.S. verilmir). S.S. almış şəxslər, həmin sığmacağı vermiş dövlətin beynəlxalq hüququn himayəsi altmdadırlar; onları məcburi sürətdə təzyiqə

məruz qala biləcəyi dövlətə qaytarmaq, sürgün etmək olmaz. S.S.-m iki növü olur: *ərazi S.S.-ı* - xarici dövlətin ərazisinə gəlməyə və orada yaşamağa icazə verməkdən ibarətdir; *diplomatik S.S.-ı* - xarici dövlətin diplomatik, yaxud konsulluq tərəfindən sığmacaq verilməsindən ibarətdir. Beynəlxalq siyasi təcrübədə dini məbədlərdə (məşqid, kilsə, monastır və s.) S.S. istəmə faktlarma da rast gəlinir.

SİYASİ SUBYEKTLƏR (tərəflər) (latm *subjectus*-bünvövrədə duran) - politoloji kateqoriya, hansı ki, siyasi arenada (səhnədə) kimin birinci dərəcəli (aparıcı), kimin ikinci dərəcəli (ortancıl) və kimin üçüncü dərəcəli (siyasi statist) rol oynadığını (yer tutduğunu) müəyyənləşdirir. Politologiya nəzəriyyəsində S.S. bu cür şərh olunur: insanlara, cəmiyyətə, xalqa, dövlətə və ümumiyyətlə siyasətə təsir göstərə bilən (bəziləri həmin subyektləri idarə edən) və ya dövlətdə, cəmiyyətdə hakimiyyəti ələ keçirmək, əldə saxlamaq və hakimiyyət vasitəsi ilə öz siyasətini həyata keçirməklə əlaqədar fəaliyyət və mübarizə aparansiyasi tərəflər. Burada “siyasi tərəflər” anlayışı geniş spektru əhatə edir: S.S. içərisində, özünün geniş səlahiyyətli, funksional strukturuna, orqanlarına, institutlarma, hakim iyerarxiyasma, təşviq etmə və cəzalandırma sisteminə, xarici və daxili siyasət aparatma və s. siyasi, iqtisadi (maliyyə), hərbi resurslarma malik olan-dövlət, xüsusi yer tutur; dərin bilik və təcrübəyə malik olan, mürəkkəb siyasi vəziyyətlərdə çıxış yolunu bilən, hər bir siyasi suala, məsələyə-cavabını bilən, öz mövqei olan, cəmiyyəti, xalqı idarə etməyə qədər geniş nüfuza malik olan-siyasətçi (xarizmatik lider) - siyasətin aparıcı, istiqamətverici, bəzi hallarda, həlledici qüvvəsidir; cəmiyyəti təşkilatlandırmağa, idarə etməyə, məlumatlandırmağa və s. qadir olan, müəyyən resurslara, aparata, hakim-tabeçilik iyerarxiyasma, informasiya - təbliğat vasitələrinə, iclas, məşvərət, səsvermə imkanlarma, bəzi hallarda geniş şəbəkəyə və s. malik olan

ictimai-siyasi təşkilatlar (siyasi partiyalar, partiya blokları, ittifaqlar və s.) - siyasi səhnənin ayrılmaz hissəsidir; beynəlxalq təşkilatlar isə - beynəlxalq siyasi səhnənin ayrılmaz hissəsidir; ictimai-siyasi münasibətlər inkişafı müəyyən tarixi dövrlərində siyasi səhnəyə-hərbiçilər (ordu), maliyyə oliqarxiyası, din xadimləri və s. çıxış bilərlər; “dörd-üncü hakimiyyət” adlandırılan - kütləvi informasiya vasitələri (KİV) - siyasi səhnənin ayrılmaz hissəsidir, lakin; siyasi səhnədə böyük qüvvəyə malik olan, o cümlədə: müstəqillik qazanmağa və ya dövlət yaratmağa, ərazilərini (sərhədlərini) genişləndirməyə, güclü iqtisadiyyat, güclü ordu qurmağa və s. qadir olan xalq-siyasətin məqsəd və mənasıdır, onu (xalqı), bəzi hallarda-siyasi subyektlərin son instansiyası da adlandırırlar.

SOSIAL DÖVLƏT - vətəndaşların yüksək sosial təminatlı, normal həyat şəraitinin və sosial risklərdən təminatlı geniş sistemi ilə xarakterizə edilən dövlət növü. S.D.-in əsas prinsipləri: individual azadlıq; solidarizm; ədalətlik; qanun qarşısında hamın bərabərliyi; demokratiya; sosial müdafiə; sosial sabitlik və s.-dən ibarətdir. S.D.-in əsas məqsədləri: vətəndaşın rahat və sərbəst yaşam şəraitinin yaradılması naminə: vətəndaşların hərtərəfli və dolğun sosial təminatı (o cümlədən: rahat əmək şəraiti, yüksək nəvacib, istirahət, sağlamlıq, təhsil, mədəniyyət və s. hüquqların qorunması); vətəndaşların maddi vəziyyətinin yüksəldilməsinə dəstək; ehtiaçı olanlara kömək; hər cür sosial ədalətsizliyi və sosial riskləri aradan qaldırılması və s.-dən ibarətdir.

“S.D.” termini elmi mühitə, XIX əsirdə, alman mütəfəkkiri L.fon Ştayn tərəfindən daxil edilmişdir. İlk dəfə dövlətin sosial xarakterli dövlət olması Almaniya F.R. Konstitusiyasında (1949) bəyan edilmişdir. S.D. konsepsiyası XX əsrin ikinci yarısında tam olaraq formalaşmışdır və S.D. statusu Fransa, İspaniya, Rusiya (F.R.) Konstitusiyalarında bərkidil-

mişdir. S.D. modelləri özünün: kor-təbii bazar dinamikası qüvvəsindən müdafiəsi səviyyəsindən; əhalinin məşğulluğunun təminatı səviyyəsindən; kasıb təbəqənin sosial müdafiəsi səviyyəsindən; sosial tələbatların ödənilməsinə yönəlmiş şəxsi asiqnasiyaların əhəmiyyətindən, xüsusi çəkisindən; sosial yardımın ünvanlı yönümlü olmasından; sərvətlərin (resursların) əhali arasında mütənasib bölüşdürülməsinin əhəmiyyətindən, xüsusi çəkisindən asılı olaraq, nisbətən aşağı, orta və nisbətən yuxarı təminat səviyyəli dövlət növləri müvafiq olaraq: liberal modeli (ABŞ, Avstraliya, Kanada, Yaponiya və s.); konservativ modeli (Almaniya, Belçika, Niderland, İrlandiya və s.); sosial-demokrat modeli (Daniya, Norveç, İsveç və s.) S.D.-lər mövcuddurlar.

SOSIAL İNQİLAB - cəmiyyətin inkişafında onun siyasi və sosial-iqtisadi quruluşundakı köklü keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqədar olan kəskin dönüş, çevriliş; öz dövrünü yaşamış keyfiyyət vəziyyətinin yenisi ilə əvəz olunması üsulu. Dar mənada: siyasi hakimiyyətin ələ keçirilməsi, geniş mənada: yeni idarəçilik üsulunun həyata keçirilməsi. S.İ.-m mütləq şərti geniş insan kütlələrinin, xalqın (S.İ.-a qədər) mövcud ictimai-siyasi quruluşdan, siyasi idarəçilik üsulu və metodlarından, ədalətsizliklərdən tənqə gəlməsi (bezməsi), yəni obyektiv və subyektiv amillərdən yetişən *inqilabi şəraitin* yaranması və onların fədakar mübarizəsi, əzmkarlığı, qəhrəmanlığı-yeni ictimai qaydalar yaradılmasında təcəssüm edir. Həmin ictimai-siyasi münasibətlərdə ziddiyətlərin son dərəcədə kəskinləşməsi nəticəsində S.İ. iki formada həyata keçirilir: a) *inqilabi yeniləşmə* (təzələmə) - yeni dövlət idarəçiliyində, ictimai-siyasi münasibətlərdə, hətta köhnə ictimai quruluşun, siyasi hakimiyyətin öz mövqelərində qalması mümkünlüyü ilə, yeni daha progressiv üsul və metodların, heç bir zorakılığa əl atmadan, həyata keçirilməsi

və; b) *silahlı inqilab*. İkinci halda yalnız hakimiyyəti ələ alması (keçirilməsi) məsələsi aktualdır, eyni zamanda silahlı inqilabın iki sonucu ola bilər: a) hakimiyyətin heç bir müqavimətsiz (silahlı) inqilabçılara təhvil verilməsi və; b) (silahlı) inqilabçılara qarşı hərbi müqavimət göstərilməsi-belə halda *vətəndaş müharibəsindən* söz gedə bilər. Hərbi müqavimətin ikinci ünsürü isə, hakimiyyətin (silahlı) inqilabçılara müqavimətsiz təhvil verilməsi, lakin sonradan onlara qarşı (o cümlədən, silahlı) əks-inqilabi mübarizə aparılmasıdır.

STATUS (latm *status*-vəziyyət) - subyektin dövlətdə, cəmiyyətdə tutduğu yeri, hüquqi mövqei (və ya beynəlxalq ictimaiyyətdə tutduğu yeri, əgər beynəlxalq statusdan söz gedirsə).

Vətəndaşın (insanın), hüquqi şəxsin, dövlət orqanının, beynəlxalq təşkilatın hüquqi vəziyyətini xarakterizə edən hüquqlar, vəzifələr və (hüquqi) azadlıqlar məcmuəsi. Hüquqi S.-dövlət və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınır, hüquqi sistemə salınır və təmin edilir.

STATUT (son latın *statut*, latm *statuere*-qərara almaq, *statuo*-qərara alıram sözlərindən) - (əsas qanun, nizamnamə) - 1) orta əsrlərdə şəhərlərin və şəhərdaxili birlikləri (sexlərin, tacir gildiyalarının və s.) hüquqi vəziyyətini əks etdirən nizamnamə; 2) hər hansı bir orqan haqqında əsasnamə; 3) dövlətdaxili və ya beynəlxalq təşkilatların təşkili və fəaliyyəti qaydalarını müəyyən edən əsasnamə, nizamnamə (misal; BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin S.-u (1945)); 4) Bəzi dövlətlərin (Böyük Britaniya Parlamentinin, ABŞ Konqresinin) bəzi qanunvericilik aktlarının rəsmi adı (misal: Böyük Britaniya Parlamenti tərəfindən 1931-ci ildə qəbul edilmiş “Vestminster S.-u”); 5) hər hansı bir əsasnamə, müddəa; hər hansı bir ordenlə təltif etmə qaydalarını, onun təsvirini (hətta onun daşımaya (istifadə), imtiyazlarını) müəyyən edən Əsasnamə (müddəa).

STİMUL (latm *stimulus*-hərfi mənada: iti uclu çubuq) – 1) müəyyən işin görülməsinə, müəyyən hərəkətlərin edilməsinə həvəsləndirən, şirnikləndirən sövq edən səbəb, əsas. S. deyəndə yalnız pozitiv, konstruktiv (müsbət çalarlı) hərəkətlərə maraq oyadan amillər başa düşülür; qeyri-qanuni, neqativ, destruktiv (mənfi çalarlı) hərəkətlərə və, hətta cinayətlərə maraq oyadan amillərə S. deyilmir, onlara “motiv və məqsəd” deyilir. Siyasi, iqtisadi (biznes), hərbi, hüquqi, yaradıcılıq və s. sosial sahələrdə insanları yüksək nailiyyətlərə, yüksək zirvələrə çatmağa həvəsləndirməkdən, şövqləndirməkdən ötrüorden və medallar, yüksək rütbə və titullar, diplom və qramotalar, hədiyyə (mükafat) və o cümlədən, pul-S. rolunu oynayırlar. 2) (psixologiyada) reaksiya törədici səbəb.

SUBROQASIYA (latm *subrogatio*) - köhnə qanuna edilən cüzi əlavə.

SUBSİDİYA (latm *subsidium*-yardım, kömək) - dövlət büdcəsi vəsaiti hesabma yerli hakimiyyət orqanlarma, təsərrüfatm müəyyən sahələrinə, habelə hüquqi və fiziki şəxslərə, hətta başqa dövlətlərə, əsasən pul formasmda göstərilən yardım. *Dotasiyadan* fərqli olaraq, S.- konkret məqsəd üçün verilir. Bəzi elmi mənbələrdə S.- “*subvensiya*” anlayışmm sinonimi kimi istifadə edilir.

SUVERENİTET (alman *Souveränität*, fransız *souveraineté* - Ali hakimiyyət sözündən) - müstəqillik və hakimiyyətin aliliyi deməkdir; 1) *Xalq suverenliyi* - bütöv (absolyüt) xalq hakimiyyətidir, yəni xalqm ictimai və dövlət işlərində social-iqtisadi və siyasi vasitələrlə bilavasitə və hərtərəfli iştirakıdır, və xalqm tam siyasi azadlığıdır. Xalq suverenliyinin tətbiqi səsvermə və referendum vasitəsi ilə həyata keçirilir; 2) *Dövlət suverenliyi* - dövlət daxilində hakimiyyətin aliliyi və heç bir xarici dövlətdən asılı olmamaq deməkdir. Dövlətin bütün hüquq münasibətlər quruluşunun müəyyənləşdirilməsində (Konstitusiyann, qanunlarm və s. qəbul edilməsində), ictimai

həyatın bütün sahələrinə nüfuzlu təsir göstərilməsində və əgər lazım gələrsə, məcburedici tədbirlərin tətbiq edilməsində, dövlət hakimiyyətinin aliliyi özünü birüzə verir. Dövlətin daxili və xarici siyasətini öz mənafeinə uyğun həll etmək, onun müstəqil hüququdur.

Ş

ŞANTAJ (fransız *chantage*-hədə-qorxu ilə tələb etmə, hədələməklə alma) – 1. tamah məqsədi ilə və ya digər məqsədlərlə insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan (həqiqətə uyğun olan və ya uyğun olmayan) ifşaedici və rüsvayedic məlumatın başqalarına (bəzi halda geniş ictimai kütləyə) yayma hədəsi ilə, yəni həmin məlumatın yayılmaması müqabilində nə isə tələb etməkdən ibarət olan cinayət. “Hədə-qorxu ilə tələb etmə” cinayətindən fərqli olaraq – Ş. fiziki təzyiqli (zorakılıq) nəzərdə tutmur. Ş.-m predmeti qismində, Ş. olunan şəxsin özünün və ya ona tabe edilən ictimaiyyətin və ya dövlətin mülkünün verilməsi (almması) və ya müəyyən hərəkətlərin edilməsi (müəyyən hərəkətlərin edilməsindən çəkinməsi) tələbi çıxış edə bilər; 2. (siyasətdə) siyasi xarakterli mənfəət əldə etməyə yönəldilmiş, hədə-qorxu ilə tələb etmə başa düşülür.

ŞƏXSİ SƏSVERMƏ - vətəndaşın digər şəxslərə öz seçki hüququnun həvalə edilməsinin yol verilməzliliyi və, başqalarının iştirakı olmadan, seçki bülletenini bilavasitə seçicinin özü tərəfindən doldurulmasıdır. Bu müddəa, seçkilərin təhrif edilməsinin qarşısını alınması və azad seçkilərin təmin edilməsi məqsədlərinə xidmət edir.

ŞƏRƏF VƏ LƏYAQƏT (hüquq tərəfindən müdafiə edilməsi) – qanunvericiliklə qorunan şəxsi, qeyri-əmlak xarakterli və özgələşdirməyən nemətlər: *şərəf* – insanın, yaxud təşkilatın sosial cəhətdən müsbət qiymətləndirilməsidir; *ləyaqət* isə - şəxsiyyətin özü-özünə verdiyi dəyərdir. Ş. və L. şəxsin öz

ictimai əhəmiyyətini qəbul etməsini ifadə edir. *Təhqir, böhtan* və s. hərəkətlər – Ş. və L. əleyhinə yönəlmiş hərəkətlərdir, hansılar ki, müəyyən məsuliyyətə səbəb olur.

T

TEXNOKRATIYA (yunan *téchnē*-sənət, ustalıq və *kratós*-hakimiyyət) - 1) cəmiyyətin elitar təbəqəsinə mənsub olan, iri kapitalist müəssisələrini müvəffəqiyyətlə idarə edən, o cümlədən, dövlət aparatında müvəffəqiyyətlə çalışan yüksək ixtisaslı, peşəkarlar təbəqəsi, zümrəsi (alimlər, ziyalılar, mühəndis-texniklər, menecerlər, işgüzar adamlar); 2) Amerika iqtisadçıları Q.Skott və T.Veblen tərəfindən XX əsrin 20-ci illərində ərsəyə gətirdikləri, - cəmiyyətin məhz alimlər, mühəndislər, texniklər (yəni T.) tərəfindən idarə olunmasını və, məhz onlar tərəfindən idarə olunduğunu, sosial həyatda texnikanın rolunu mütləqləşdirən və fərdlərin müasir texnologiyalardan asılı olduğunu iddia edən sosialoji təlim. T. konsepsiyalarda sosial ziddiyyətlərdən xilas olunmaq, mükəmməl idarəçiliyə nail olunmaq üçün - siyasi hakimiyyəti siyasətçilərdən alıb -T. verilməsini iddia edilir. “Kompüter demokratiyası” nəzəriyyəsi də, T. tərəfdarlarının müddəalarındandır.

TEOKRATIYA (yunan *theokratia*-hərfi mənası: allahın hakimiyyəti; *theōs*-allah və *krātos*-hakimiyyət) - siyasi və dini hakimiyyətin rühanilərə məxsus olduğu dövlət idarəçilik forması. T.-li dövlətlər cərgəsinə müasir dövrdə Vatikanı, (İran) İslam Respublikalarını aid etmək olar; tarixi dövrdə T.-li dövlətlər daha çox yayılmışdır: XVI əsrdə Jenevada T.-nin protestant növü J.Kalvinin hakimiyyəti dövrü; e.ə. VI əsrdə Yəhudi dövləti; Qədim Misirdə isə T. ilə monarxiya bir vəhdət təşkil edirdi. T. mahiyyətinə görə demokratik və dünyəvi dövlət formalarına alternativ təşkil edir, hərçənd T.-li dövlətlərin bəzilərində demokratik, dünyəvi institutlar möv-

cud ola bilir, o cümlədən: Konstitusiya, seçkilər, Parlament və s. -bununla yanaşı, dövlət idarəçiliyində son söz ruhanilərinidir. T. şəraitində, bir qayda olaraq, dini qanunlar (ayinlər), dini bayramlar, dini təhsil, dini nigah və s. dövlət müstəvisində həyata keçirilir; ruhani başçı (eyni zamanda, dövlət başçısı) xalq tərəfindən deyil, - məhz ruhanilər (ruhani idarəsi) tərəfindən seçilir.

TƏBLİĞAT (ərəb; latm anoloqu *propaganda*-yayılmalı olan) - geniş mənada-geniş ictimai kütlələrin düşüncəsinə yeritmə və onları aktiv praktiki fəaliyyətə vadar etmə naminə, - siyasi, elmi, nəzəri, bədii, texniki və s. bilikləri, ideyaları yaymaq məqsədini güdən müntəzəm fəaliyyət; dar mənada-bu və ya digər siyasi qüvvələrin (portiyaların) əhalidə (və ya onun müəyyən təbəqələrində) müəyyən dünya görüşü formalaşdırmaq məqsədi daşıyan siyasi, ideoloji, psixoloji inandırıcı fəaliyyət. T. iki formada aparılır: şifahi (məşğələ, mühazirə, çıxış, ünsiyyət) və yazılı (qəzet, jurnal, kitab, şüar). T. geniş ictimai kütlələrin siyasətə axımı və siyasətin dövlətə, cəmiyyətə təsiri dərəcəsini nəzərə aldıqda T.-m rolu, yeri, əhəmiyyəti və məsuliyyəti açıq-aşkar özünü biruzə verir. Cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin artırılmasında - T. həlledici təsir göstərir. Müasir elmlərin inkişaf nailiyyətləri T.-m özünəməxsus metodologiyasını hasil etmişdir, o cümlədən: o (T.), elmi əsaslandırılmış, təsiredici, inandırıcı, maarifedici, tərbiyyəvi, konkret həyat şəraiti ilə əlaqəli, əks arqumentləri ifşaedici, müasir, aktual, aydın və anlaşılıq, məqsədyönlü, dərin məntiq, bilik və mahiyyətli, operativ, bol məlumatlı, geniş kütlələri səfərbəredə bilən və s. olmalıdır. Mürtəce siyasi qüvvələr yalan, uydurma, şişirdirilmiş rəqəmlər və s. üsul və vasitələrdən öz T.-lərində istifadə edə bilirlər. Eyni zamanda, qanunvericilik milli, irqi fəvqəllik (üstünlük), sayqısızlıq, düşmənçilik, zorakılıq, ədəbsizlik və müharibə T.-mı qadağan edir.

TERROR(İZM) (latm *terror*-dəhşət, qorxu, vahimə; *terreo*-qorxutmaq, dəhşətə gətirmək) – qorxutma, dəhşətə salma, tədhiş etmə; ictimai və siyasi sabitliyi sarsıtma, ictimai-siyasi quruluşu, dövlət quruluşunu sarsıtma, cəmiyyətdə və dövlətdə vahimə yaratma, cəmiyyəti, dövləti tutduğu yoldan çəkədmə və bu münvalla öz məqsədlərinə çatmaq naminə, yəni siyasi motivlə dövlət və ya ictimai xadimlərin həyatma qəsd etmə, yaxud onlara qarşı digər formada zorakılıq, eləcə də, bir qrup şəxsə həyatma qəsd etmə, yaxud onlara qarşı digər formada zorakılıq ilə əlaqəli (siyasi) cinayət əməli; zorakılıq vasitəsi ilə siyasi rəqibləri (düşmənləri) dəf etmək, əzmək məqsədli siyasi cinayət. Mahiyyət etibarı ilə diversiya, sabotaj, şantaj, repressiya və s. (cinayət) əməlləri də - qorxutmaq, dəhşətə salmaq məqsədlərini güdür. Beynəlxalq hüquq silah və zor tətbiq etməklə hava dəniz nəqliyyatlarınm qaçırılmasını da T. adlandırır (-piratçılıq anlayışı ilə bərabər).

TƏFTİŞ (ərəb; latm anoloqu *revisio*) - 1) dövlət tapşırığı yerinə yetirilməsini; təsərrüfat əməliyyatlarınm qanuniliyini; maliyyə və smeta intizamma riayət edilməsini, mühasibat uçotunun düzgünlüyünü və mühasibat qeydiyyatmm düzgün rəsmiləşdirilməsini; anbar təsərrüfatmm maddi uçotunun düzgünlüyünü yoxlamaq; dövlət mülkiyyətinin qorunmasma nəzarət etmək; (və əgər vardırısa) nöqsan və qüsurları üzə çıxarmaq məqsədləri ilə, müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən (xüsusi müvəkkil edilmiş şəxslər tərəfindən) idarə, müəssisə, təşkilatların və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinin müəyyən dövrü (və ya vaxtsız) - mütəmadi şəkildə yoxlanılma; 2) təkmilləşdirmək və ya müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq bəhanəsi ilə əsas müddəaları, təlimləri, nəzəriyyələri təkrarən nəzərdən keçirmə və onlara prinsipə yeni dəyişiklərin, əlavələrin edilməsi; 3) (tarixi) rus anoloqu “*ревизионизм*”-inqilabi marksizmin siyasi, fəlsəfi, iqtisadi əsaslarını təftiş edən anti - marksist siyasi cərəyan; hərəkət-

daxili müxalifət; 4) (tarixi) rus anoloqu “*ревизия*” - XVIII əsrdə və XIX əsrin birinci yarımda Rusiyada can vergisi qoymaq üçün aparılan siyahı.

TƏKBAŞÇILIQ - idarəetmənin təşkili forması; *kollegiallıq* idarəetmənin alternativini; bu zaman müəssisə, idarə və, yaxud təşkilatın idarəetmə orqanına bir şəxs başçılıq edir; ona hüquqi cəhətdən məcburi, yəni başqaları tərəfindən hökmən icra olunmalı qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti verilir. T. qərarların daha operativ surətdə qəbul etməsi və həmin orqanda (müəssisə, idarə, təşkilatda) işlərin vəziyyətinə görə rəhbərin məsuliyyətini artırmağa imkan verir. Bir sıra dövlət (Nazirliklər, Komitələr və s.) və qeyri-dövlət (siyasi partiya, kommersiya qurumları və s.) orqanları məhz T. prinsipi üzərində fəaliyyət göstərir.

TƏMİNAT - bu, şəxsin öz hüquqlarını, azadlıqlarını və maraqlarını həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanlar yaradan, sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi, hüquqi, təşkilati şəraitlər, üsullar və vasitələr zəmini olan sistemdir.

T. anlayışı, bəşəriyyət tərəfindən hasil olunmuş aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində köklənir: humanizm, ədalət, qanunçuluq, məqsəduyğunluq, bərabər hüquqluq prinsipləri və s. T.-m əsas funksiyası, dövlət və digər subyektlər tərəfindən şəxsiyyətin hüquqlarının reallaşması sahəsində, vəzifələrin yerinə yetirilməsidir. İnsan hüquqlarının keşiyi və müdafiəsi, vətəndaşın mülki və qeyri-mülki maraqlarının qənaətlənməsilə əlaqədar, ictimai münasibətlər təminatının obyektivi rolunda çıxış edir.

TƏNQİD (ərəb; yunan anoloqu *kritiké*) - ictimai inkişafın ziddiyyətlərini açmaq və aradan qaldırmaq metodu; demokratiyanın və aşkarlığın vacib institutlarından biri; siyasi mübarizə vasitəsi; cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri. T. ictimai münasibətlərdə mövcud olan ziddiyyətləri, səhv və nöqsanları aşkara çıxarmaqla, onların aradan qaldırıl-

masma sosial-siyasi, iqtisadi, hüquqi quruculuğun ən yaxşı forma və metodlarm tapılmasma kömək edir. T.-in qiyməti onun düzgün olmasmda, qaldırılan məsələ ictimaiyyət üçün aktual olmasmda, inkişaf üçün dəyərli töhfə verilməsindədir. Dərin zəka, “dəmir məntiq”, işin mahiyyətinin dərindən bilinməsi, çıxış yollarının dərk edilməsi, məqsəd və məramlarm doğru-dürüst, aydın olması - T.-in məqsədlərinin əldə edilməsinə xidmət edir. T. özünün prinsiplilliyi ilə, konstruktivliyi ilə fərqlənir və onu “*təhqirlə*” qaşıdırmaq olmaz. T.-in mahiyyəti ya düzəlişlər edilməsinin və, yaxud ümumiyyətlə dəyişikliklərin tələb edilməsindən ibarətdir. T. vasitəsinin nümunəsi kimi: kütləvi informasiya vasitələrini (KİV), yığmaqları, toplantıları, görüşləri, bəyanatları və s. göstərmək olar.

TƏSƏRRÜFAT HESABI - iqtisadi qanunlar sistemi ilə obyektiv surətdə şərtləndirilmiş dövlət təsərrüfat metodu. Minimum xərclər ödəməklə-maksimum nəticə əldə etmə məqsədini güdən, iqtisadiyyatı dövlət tərəfindən idarə olunması ilə-təsərrüfat müstəqilliyinin, təşəbbüskarlığın doğru və dürüst vəhdəti. İstehsal və xidmət müəssələrinin, təşkilatların və onların işçilərinin yüksək keyfiyyətli işləməsinin səfərbərliyində və stimullaşdırılmasmda (həvəsləndirilməsində); əmək, maddi və maliyyə resurslarm effektiv istifadə edilməsində; işin (əməyin, xidmətin) rentabilliyində; iş avadanlığının işlək vəziyyətdə saxlanılmasmda və elmi-texniki nailiyyətlərin işə cəlb edilməsində və; ümumi iqtisadi inkişafda - T.H. müstəsna rol oynayır. Təsərrüfat müstəqilliyi müəssisəyə, təşkilata çeviklik verir, geniş manevr imkanları açır. T.H. müəssisə, təşkilat, birliklərə “hüquqi şəxs” statusu verilir, öz balansı və bank hesabı açılır, üstəlik onlara, dövlət tərəfində zəruri olan əsas və dövrü fondlar (ləvazimat, pul) verilir. T.H. eyni qurumun məhsuliyətini artırır.

TƏŞKİLAT - hər hansı proqramı, yaxud məqsədi birlikdə

həyata keçirən, özünün Nizamnaməsini (qanunvericilik çərçivəsindən çıxmaq şərti ilə) müəyyən etdiyi üsul və qaydalarla fəaliyyət göstərən subyektlər (insanlar, dövlətlər) birliyi; *özünüidarə* prinsipi əsasında işləyir; müəyyən mülkiyyətə, müstəqil balansla malik olan - *hüquqi şəxsdir*. T. könüllü birlik olduğuna görə-kollektiv şəkildə idarə olunur, lakin müəyyən idarəedici-əlaqələndirici institutları ola bilər. Bax həmçinin *ictimai təşkilatla*,; *beynəlxalq təşkilatlar*.

TƏTİL - işçilərin təşkil olunmuş qaydada iqtisadi və ya siyasi tələbləri irəli sürməklə, əmək fəaliyyətini dayandırmaqla, mübarizə aparma vasitələrindən biri Miqyasma görə T.-lər bir müəssisənin kiçik işçi qurupundan başlayaraq - dövlət iqtisadiyyatı bu və ya digər şəkildə, əksir sahələrini əhatə edə bilər. Müasir dövrdə T.- in bir sıra formaları mövcuddur: 24 və ya 48 saat davam edən “xəbərdarlıq” (qısamüddətli) xarakterli T.; “Dəyişən”, “pilləli T.” (iş həftəsinin bir neçə günlüyə və ya iş gününün bir neçə saata dayandırılması); “Əks T.” (iş gününün iş vaxtı qurtarmasına baxmayaraq işin davam etdirilməsi) “Dövrü T.” (ayda bir neçə dəfə təkrar olunan T.); “Yayılan” “estafet T.-i” (bir səxdən, şöbədən digərlərinə keçməklə müəssisənin fəaliyyətini pozan T.); “Həmrəy T.” (başqa T.-lərə dəsdək göstərməyə yönəlmiş T.) və s. Praktikada T.-lər digər (siyasi) aksiyalar ilə: piketlərlə, “uçan piketlərlə” (yəni işçilərin nəqliyyat vasitələri ilə bir bölgədən digər bölgələrə operativ surətdə göndərilməsi), qüvvətli demonstrasiyalarla, ümumxalq yürüşlərilə, polis qüvvələri ilə toqquşmalarla bərabər keçirilməsi hallarına rast gəlmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik insan həyatı ilə bağlı olan peşə sahiblərinə və silahlı qüvvələr xadimlərinə T. keçirməyi qadağan edir.

TİMOKRATIYA (yunan *timo*-qiymətləri, dəyərləri, şərəf və *kratos*-hakimiyyət) - oliqarxiyanın xüsusi forması, harada ki,

dövlət hakimiyyəti yüksək mülki senzə malik olan imtiyazlı çoxluğun əllərində cəmləşdiyi vəziyyətə, qədim təlimlər - T. adlandırır. Aristotelə (Ərəstuna) görə, T. - vətəndaşlara, onların mülklərinin həcminə, ölçüsünə görə siyasi hüquqlar verən dövlət quruluşudur. T.-bu, vətəndaşların mülki senzinə (vəziyyətinə) müvafiq olaraq, onlar arasında ayrışdırılıqlı təcrübəsidir, harada ki, onlara (vətəndaşlara), pul ödənişləri həcminə, hərbi müvəffəqiyyətə (o cümlədən: ordu üçün lazım olan at miqdarmın saxlanması imkanı qədər) və buna müvafiq olaraq verilən siyasi hüquqlardır. T.-nm bariz nümunəsi (e.ə. VI əsrdə) Afinada, Solomonun islahatları nəticəsində ərsəyə gəlmiş - dövlət quruluşu, harada ki, onlara (islahatlara) müvafiq olaraq Afina vətəndaşları torpaqdan gələn gəlirə uyğun olaraq “dərəcələrə” bölünmüşdür. Müasir dövrdə T.-nin xalis nümunəsi qalmamışdır, lakin bəzi dövlətlərdə dövlət başçısı (Prezident) seçilməkdən ötrü, dövlətin vətəndaşlığını qəbul etməkdən ötrü insanların qarşısında müəyyən miqdarda pul vəsaitinin olması tələbi qoyulmasında - T.-nm şərtləri özünü biruzə verir.

TİN (QARA) HAKİMİYYƏT - hakimiyyət subyektinin tərəfindən hakimiyyətin təşkil və həyata keçirilməsində kütləvi (ümumi) xarakterinin olmaması ilə fərqlənən siyasi hakimiyyət təzahürlərindən biri. T.(Q.) H.-in iki əsas növü fərqləndirilir: a) dövlətin Ali hakimiyyət orqanları tərəfindən özünün dövlət idarəçilik səlahiyyətlərinin (buna rəsmi səlahiyyəti çatmayan) bəzi (qeyri-müəyyən) şəxslərə və ya institutlara ötürüldükdə və onlar tərəfindən siyasi qərarların qəbulu və həyata keçirilməsinə yönəlmiş gizli (məxfi) idarəçilik fəaliyyəti; b) “a” növündən fərqli olaraq, dövlətin Ali hakimiyyət orqanları tərəfindən özünün dövlət idarəçilik səlahiyyətlərinin heç kimə və heç bir instituta ötürülmədiyi halda, bununla yanaşı, digər siyasi subyektlər tərəfindən, qeyri-leqal olsa da, siyasətə, siyasi qərarlara real təsir

göstərməsi, hətta siyasi xarakterli qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirməsi və nəzarət edilməsi.

TİRAN (yunan *týrannos*-hökmdar, hakim) - zalım, hökmdar, müstəbid; 1) Qədim Yunanıstanda və XIII-XVI əsrlərdə İtaliyanın şəhər-respublikalarında hakimiyyəti zorla ələ keçirən şəxs; 2) ölkəni zorakılıqla idarə edən amansız hökmdar; 3) (məcazi mənada) qəddar, zülmkar, qaniçən. T. anlayışı-*despot* və *diktator* anlayışlarından da ağır mənə kəsb edir. T. vahid hökmdar deməkdir, heç bir qayda-qanunlara tabe deyil və özü-özünü fəvqəl-qanun sayır.

TİRANİYA (yunan *turannia, týrannis*) - 1) tiran hakimiyyəti, qəddarlıq, zülmkarlıq, istibdad hökuməti, dövləti; tiranlıq; istibdad üsullu idarəçilik; 1) Qədim Yunanıstanda zorakı yolla qurulmuş və təkbaşına idarəçiliyə əsaslanan dövlət hakimiyyəti forması. E.ə. VII-VI əsrlərdən - e.ə. II əsrədək mövcud olmuş T.-nin bir neçə tarixi tipi - *erkən yunan* (və ya böyük), *İran, son yunan* (və ya kiçik) məlumdur; 2) Orta əsrlərdə Şimali və Orta İtaliyanın şəhər-dövlətlərində, qəddarlığa, zorakılığa əsaslanan siyasi quruluş forması; 3) (mənfə mənada) T. despotizmə əsaslanan hakimiyyət sinonimidir; 4) (məcazi mənada) zülmət, qəddarlıq, zorakılıq, hakimiyyət özbaşmalığı, cəfalət.

TOLERANTLIQ (latın *tolerantia*-dözüm, səbr) - öz baxışlarına, mövqelərinə, inanclarına uyğun olmayan, hətta onlara zidd gədən digərlərin baxışlarına, mövqelərinə, inanclarına dözümlü, səbrli və, hətta sayqılı yanaşma; hüquqi dövlətin, demokratik, sivil cəmiyyətin mütləq prinsip. T.-m konkret növlərinə gəldikdə: dini, milli, irqi, siyasi baxış və müvqə, tənqidə münasibətdə və s. T. növləri müvcuddur. T.-m xüsusi növü-*sosial T.-dir*, yəni mürəkkəb quruluşlu cəmiyyətin müxtəlif səbəbiyyatdan (maddi vəziyyət, təhsil, tərbiyyə səviyyəsi, sosial status və s.) müxtəlif təbəqələrə, zümrələrə bölünmüş insanların biri-birinə münasibətdə olan

T. Eyni zamanda, T. cinayətlərə və digər növ hüquqpozuntulara (o cümlədən, beynəlxalq hüquqpozuntulara) münasibətdə şamil edilmir. T. tolerant subyektin (fərdi şəxsin, cəmiyyətin, xalqm) inkişaf səviyyəsinin, dünya görüşünün, humanistliyinin indikatorudur (göstəricisidir). T.-irqçiliyin, millətçiliyin (şovinizimin), qeyri-demokratikliyin tam əksidir. **TOTALİTARİZM** (son latm *totalitas*-dolğunluq, bütövlük, tamlıq, *totus*-tam, bütöv) - demokratik institutların ləğv edilməsi, hakimiyyət resurslarının monopoliyası (inhisarı), informasiya monopoliyası, bir şəxsin sonsuz (diskresion) hakimliyi, cəmiyyətin və dövlətin bütün həyatına tam (total) nəzarət və özünə tabe etdirilməsi, fərqli (proqressiv) düşüncələrə qarşı (bəzi hallarda isə, bütün xalqa qarşı) repressiv metodlardan istifadə edilməsi, ictimai həyatın militarizasiyası (hərbiləşdirilməsi), dövlət bürokratik aparatı tərəfindən ayrı-ayrı insanların həyatına müdaxilə edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının praktikada ümumiyyətlə tətbiq olunmaması, kimi irtica məqsədləri güdən, qəddar idarəçilik üsullu dövlət-hüquqi rejimdir.

T. rejimin nümunələrini XX əsrdə: Sovet İttifaqında-Stalin rejimini; Almaniyada-Hitlerin və İtaliyada-Mussolininin faşist rejimlərini; Çilidə - Pinoçet rejimini və s. görmək olar.

TRİBUNAL (latm *tribunal*-divanxana; Məhkəmə; əsas mənası: Qədim Romada mühüm vəzifəli şəxslərin-konsulların, pretorların xidməti vəzifələrini yerinə yetirməkdən ötrü oturduqları hündür yer, təpə) - 1) *İnqilabi T.-lar* -inqilab dövründə, bəzi dövlətlərdə (Böyük Fransa İnqilabi, Böyük Oktyabr İnqilabı) - əksinqilaba və xüsusilə təhlükəli cinayətlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün təsis edilmiş fəvqəladə Məhkəmələr; 2) *Hərbi T.-lar* -hərbi cinayətləri: hərbi qüvvələrin təhlükəsizliyi; hərbi nizam, hərbi xidmət qayda pozuntularını araşdıran Məhkəmələr; 3) *Beynəlxalq*

Hərbi T.-lar -İkinci Dünya Müharibəsi bitdikdən sonra (1945), SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa dövlətlərinin birgə razılığı ilə təsis olunmuş, əsas hərbi cənublarını təqib edən və cəzalandıran Məhkəmələr (Nyurnberq və Tokio prosesləri); 4) Fransada, İtaliyada birinci instansiya Məhkəməsi və barışdırıcı Məhkəmənin baxdığı işlər üzrə appelyasiya Məhkəmə instansiyası; bəzi Ali Məhkəmələrin adı.

U

UNİTAR DÖVLƏT (fransız *unitaire*, latm *unitas*-birlik, vahid sözündən) – vahid dövlət; dövlətin vahid mərkəzdən idarə olunması ilə səciyyəvi olan, yəni vahid Konstitusiyalı, vahid Qanunverici və İcra hakimiyyətli quruluşlu formalı dövlətdir, - bu, ölkənin bütün ərazisində mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun yüksək olmasında imkan verir. Dövlətin əraziləri, inzibati-ərazi vahidlərinə (rayon, mahal, departament) bölünməklə, bərabər hüquqlu statusa malik olmaqla, mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən formalaşır və ona tabedirlər. Eyni zamanda, unitar dövlətin subyekti (subyektləri) bu və ya digər səbəbdən (misal: milli tərkibə görə) müəyyən muxtariyyət statusuna malik ola bilərlər. Digər dövlət quruluş formalarından (*federasiya*, *konfederasiya*) fərqli olaraq U.D. daha çox mərkəzləşdirilmişdir və daha çevik idarə olunandır, elə buna görə də bəzi federativ quruluşlu dövlətlərdə (misal: ABŞ, Almaniya, Rusiya) – unitar idarəçilik tendensiyaları özünü göstərir, eyni zamanda, xalqların (milli azlıqların) müstəqilliyə can atması meylləri U.D.-lərin – federasiyaya çevrilməsi, hətta U.D.-in parçalanıb müstəqil dövlətlərin yaranması tendensiyası özünü göstərir. Yeri gəlmişkən, dünya ölkələrinin əksəriyyəti U.D. quruluş formasına malikdirlər.

URBANİZASIYA (fransız *urbanisation*; latm *urbanus*-şəhərlə bağlı (əlaqəli) olan; *urbs*-şəhər sözündən) – cəmiyyət

yətin inkişafında şəhərlərin rolunun artmasını göstərən tarixi proses; mexaniki köçlər və demokratik proseslərin nəticəsində, müxtəlif səbəbiyyatlardan (o cümlədən: şəhər həyatının cazibədarlığı, gəlir əldə etmə və inkişaf üçün geniş imkanların olması, ağır kənd həyatından aralanma niyyəti və s.) şəhər əhalisi ilə kənd əhalisi arasında, əhalinin say tərkibinin faiz nisbəti ilə birincinin xeyrinə dəyişməsi. U. proseslərinin müasir dövrdəki təməlini XIX əsrdə baş vermiş texniki – istehsalat inqilabı qoymuşdur və U. prosesi daima inkişaf edir. U.-nm müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur: U.-nm müsbət tərəfi kimi: şəhərlərin gur inkişafı, maddi və mənəvi fəaliyyətin, o cümlədən: iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elmin və sosial həyatın digər sahələrinin güclənməsini, inkişafını, əhalinin təmərküzləşməsini və inteqrasiyasını və s.-ləri misal çəkmək olar; U.-nm mənfi tərəfi kimi: həmin (U.) prosesin kor-təbii keçməsinə; şəhərlərdə qiymətlərin, işsizliyin, hətta cinayətkarlığın artmasını, yəni sosial-iqtisadi böhranın dərinləşməsini və s.-ləri misal çəkmək olar. Bax həmçinin *aqlomerasiya*.

UZURPASİYA (latın *usurpatio*, *usuro*-zəbt edirəm, ələ keçirirəm) – qeyri-qanuni olaraq nəyisə zəbt etmə, yaxud özgənin hüquqlarını zorakılıqla mənimsəmə; (siyasi) qeyri-qanuni olaraq dövlət hakimiyyətini bütövlükdə ələ keçirilməsini, yaxud dövlət başçısı səlahiyyətini – dövlət (hakimiyyət) çevrilişi yolu ilə mənimsənilməsi, eləcə də, həmin (zorakı, saxta) yollarla əldə saxlanılması. U. bir qayda olaraq sərt siyasi rejimin (despotizmin, diktaturanın, tiraniyanın,) bərqərar olunmasına gətirib çıxardır. Dünyanın bütün demokratik dövlətlərində U. – dövlətə qarşı ağır cinayət kimi qəbul edilir.

UŞAQ BAXIMSIZLIĞI (rus analoqu *безпризорность*) – həddi-büluğa çatmamış yeniyetmələrin (uşaqların) daimi yaşayış və məşğuliyyətini itirməklə ailədən uzaqlaşması;

sosial fəlakət. U.B. – uşaq nəzarətsizliyinin ən ağır formasıdır və adətən uşaq cinayətkarlığı ilə nəticələnir. Sivil dövlətlərdə valideynini itirmiş uşaqlar dövlət qayğısı ilə əhatə olunurlar.

UŞAQ NƏZARƏTSİZLİYİ – uşaq və yeniyetmələrin əxlaqı (rəftarı) və məşğuliyyəti üzərində valideynlərinin və ya onları əvəz edən şəxslərin nəzarətinin zəifləməsi və ya heç olmaması. U.N. uşaq və yeniyetmələrin intizamsızlığma təhsilə meylin azalmasına, inkişafdan geri qalmasına və s. səbəb olur, hətta *uşağın baxımsızlığına* və uşaq cinayətkarlığına gətirib çıxarda bilər.

Ü

ÜMUMXALQ MÜZAKİRƏSİ – demokratik prinsiplər əsasında dövlətin, cəmiyyətin həyatmdakı mühüm məsələlər üzrə xalq tərəfindən geniş müzakirəsi. Ü.M.-nə Konstitusiyaya və digər mühüm əhəmiyyətli qanun layihələri, mühüm əhəmiyyətli siyasi, iqtisadi və, hətta hərbi və s. məsələlər çıxarıla bilər, buna müvafiq olaraq xalq, insanlar Ü.M.-nə çıxarılan məsələlər üzrə ümumi yığıncaqlarda, iclaslarda digər ictimai tədbirlərdə məsləhətləşmələr, diskussiyalar, dialoqlar və s. aparır və kütləvi informasiya vasitələri (KİV), kütləvi yığıncaqlar, dövlət orqanlarma məktub göndərmə və digər vasitələr ilə öz mövqeyini, arzu və təkliflərini bildirirlər. Ü.M. məcburi deyil, məşvərət xarakteri daşıyır və xalqm ümumi rəyininin öyrənilməsi üçün mühüm vasitədir.

ÜMUMİ SEÇKİ HÜQUQU – demokratik prinsiplərə arxalanan, ümumxalq səsverməsi və referendum vasitələri ilə müəyyən yaş həddinə çatmış vətəndaşlara dövlətin işlərində və idarə olunmasmda iştirak etmə imkanlarını yaradan hüquq. Ü.S.H. dedikdə, seçki hüququn şərtlərinə cavab verən bütün vətəndaşların irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqə-

yindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara və başqa ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və ya digər statusundan asılı olmayaraq, seçmək və seçilmək və referendumda iştirak etmək hüququ başa düşülür.

ÜSYAN (hərbi üsyan) – mövcud hakim dairələrin əleyhinə, milli zülmətə qarşı və yaxud, hakimiyyətin ələ keçirilməyin başqa yolları olmadıqda, mövcud hakim dairələr müqavimətlə, zorakılıqla hakim resurslarını öz əllərində saxladıqları təqdirdə, hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə sosial qrupun və ya insan kütlələrinin açıq kütləvi hərbi çıxış etməsi. *İnqilab - Ü.-i bunt, qiyam, putç* və digər növ hərbi çıxışlar Ü.-m növləri kimi fərqləndirilir.

V

VAKANSİYA (fransız *vacance*, latm *vacans*-tutulmamış, boş) - idarə, müəssisə və təşkilatlarda, yəni dövlət və qeyri-dövlət qurumlarında müəyyən təşkilati səbəblərdən, vaxt baxımından adətən kiçik, qısa dövr tutulmamış, boş qalmış yer, vəzifə; təhsil müəssisələrində boş yer.

VALORİZASİYA (ingilis *valorization*) - malm qiymətini və ya qiymətli kağızlarm kursunu süni sürətdə artırmaq üçün görülən dövlət tədbirləri.

VERGİLƏR (rus analoqu *налог*, ingilis analoqu *tax*, alman analoqu *Steuerf*) - miqdarı dövlət (hökumət) tərəfindən müəyyənləşdirilən, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi (kommersiya təşkilatı) şəxslərdən, müəyyən vaxt çərçivəsində (adətən: aylıq, kvartallıq) ümumi gəlirlərinin müəyyən faizi nisbətində dövlət hesabma mütəmadi, məcburi tutulan nəğd pul vəsaiti. V. - tutulma (yığılma) üsuluna görə birbaşa və dolayı V.-ə bölünür: birbaşa V. fiziki və hüquqi şəxslərin gəliri; yaxud əmlakmdan tutulan; birbaşa V.-*real birbaşa V.-ə* (torpaq sahəsinə, mal-qaraya, daşınmaz əmlaka qoyulan V.) və *şəxsi birbaşa V.-ə* -

fiziki şəxsin gəliri, yaxud əmlakmda tutulan V.-ə (gəlir vergisi, əmlak vergisi və s.); Dolayı V. (yaxud aksizlər) əmtəələrin, başlıca olaraq çoxişlənən istehlak predmetlərinin qiymətləri vasitəsilə tutulur. *Rüsum* ilə müqayisədə V. yalnız dövlətin xüsusi təyinatlı orqanı olan - vergilər orqanı (Nazirliyi) tərəfindən tutulur; rüsum isə - vergilər orqanı ilə yanaşı, gömrük, ədliyyə, polis və s. qurumları tərəfindən də, (müəyyən hallarda) tutulur; rüsum birdəfəlik ödəniş olduğu təqdirdə -V. mütəmadi ödənişdir. Hər iki halda ödənişlərin ödəməsindən boyun qaçırma - müəyyən hüquqi məsuliyyətə səbəb ola bilər.

WESTERNİZASIYA (ingilis *western*-qərb) -“qərbləşdirmə”; “qərb mentalitetindən” uzaq olan dövlətlərin, xalqların və ya ümumbəşəri inkişafdan geri qalan dövlətlərin, xalqların “qərb standartlarma” uyğunlaşdırılması məqsədlərinə xidmət edən, onlarda “qərb” sosial-siyasi, iqtisadi sistemin üstünlükləri barəsində təsəvvürlər yaradan sosial-psixoloji konsepsiyalardan biri. Lakin, burada əsas məqsədlər qeyri-“qərb” dövlət və xalqları, “qərb” təsiri altına salmaq, beynəlxalq münasibətlərin qurulmasmda ümumi “qərb standartları” üzərində qurmaqla asanlaşdırmaq və s. ibarətdir. “Qərb” dəyərlərinin, etik normaların qeyri - “qərb” dövlət və xalqlara yeridilməsi vasitələri kimi həmin dövlət və xalqlara “qərb” dillərinin, yaşayış tərzinin, davranış qaydalarının və s. öyrədilməsi “qərb” təhsilinin verilməsi, “qərb” siyasi, iqtisadi, hüquqi modelinin yayılması və nəhayət, “qərbçilik” ideologiyasının aşılanması çıxış edir.

VETO (latm *veto*-qadağan edirəm) - geniş mənada, hər hansısa dövlət aktını hüquqi qüvvəyə minməsinə qadağan edən dövlətin Ali hakimiyyət orqanının hüququ: 1) Qədim Romada, Roma magistratının digər magistratın qərarına və fəaliyyətinə müdaxilə hüququ; 2) Bəzi dövlətlərdə, dövlət başçısı və ya parlamentinin yuxarı palatası tərəfindən aşağı

dövlət orqanlarımın qəbul etdikləri aqların hüquqi qüvvə verməkdən imtina etmək hüququ. Belə olduğu təqdirdə, qanun layihəsinə V. qoyulmuş parlament və ya parlamentin aşağı palatası ya V.-nu qəbul etməlidir və qanun layihəsindən imtina etməlidir, yaxud V.-da göstərilən şərtləri qəbul etməklə qanunu qəbul etməlidir və, yaxud səlahiyyətli səs çoxluğu ilə V.-nu rədd etməlidir; 3) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvü (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya və Çin) arasında yekdillik prinsipinin pozulması, yəni onların hətta birini orada qaldırılan məsələyə səs verməməsi və ya ələhinə səs verməsi, beynəlxalq hüquqda - *V. hüququ* kim qəbul edilir.

Hüquq tarixinə mütləq V., məhdud V., cib V.-su və xalq V.-su institutları bəllidir.

VƏKİL (ərəb - inanılmış) - (advokat) - 1) fiziki və ya hüquqi şəxslərə (bəzi hallarda dövlətə), əsasən pullu hüquqi yardım göstərən, cinayət işlərində “müdafiəçi” qismində çıxış edən, digər işlərdə (misal: mülki, inzibati hüquqpozmalar üzrə Məhkəmələrdə, arbitrajda və s.) “nümayəndə” qismində çıxış edən, müəyyən səlahiyyətlərlə təmin edilən, vəkillər kollegiyasının üzvü, - “hüquqşünas”. Vəkil müdafiə etdiyi şəxsin hüquq və qanuni maraqlarını qorumaq, müttəhimin təqsirsiz olduğunu və yaxud ona qarşı irəli sürülən ittihamı yüngülləşdirən halları araşdırıb sübut etmək üçün bütün qanuni üsul və vasitələrdən istifadə etməli və “vəkil sirrini” qorumaqdadır; 2) orta əsrlərdə bir sıra şərq ölkələrində dövlət başçısının nümayəndəsi, yüksək rütbəli şəxs.

Eyni zamanda, hüquqi yardım göstərmək; hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlər və izahatlar, qanunvericilik üzrə şifahi və yazılı arayışlar vermək; şikayət ərizəsini və digər sənədlərini tərtib etmək; hüquq məsləhətxanası vasitəsilə hüquqi yardım göstərmək üçün dövlət və ictimai təşkilatlardan zəruri sənədləri tələb etmək; vəkillər kollegiyasına

könüllü surətdə daxil olub və ya oradan çıxmaq və s. səlahiyyətlərə - V. Malikdir.

VƏSATƏT - 1) dövlət orqanlarınm və, yaxud ictimai təşkilatların-müvafiq instansiyalara göndərdiyi rəsmi xahiş, yaxud təqdim; 2) mühakimə icraatında proses iştirakçısının prosesual və, yaxud Məhkəmə hərəkətlərinm həyata keçirilməsi haqqında konkret iş üzrə qətnamələrin və, yaxud digər qərarların qəbul edilməsi haqqında xahişlə cinayət işi üzrə icraatı aparan dövlət orqanına və, yaxud vəzifəli şəxsə yazılı və ya şifahi müraciəti.

VƏSIQƏ - 1) təqdim edənin şəxsiyyətini və hüquqi statusunu, eləcə də, aidiyyəti qurumu (misal: dövlət orqanı, ictimai təşkilatı) təsdiq edən rəsmi sənəd. V.-lərin xidməti və şəxsi növləri olur, o cümlədən, Prezident V.-si, Deputat V.-si, jurnalist V.-si, seçki V.-si, şəxsiyyət V.-si və s.; 2) müvafiq faktları və, yaxud hüquqları təsdiq edən sənəd (ezamiyyət V.-si). V. müəyyən olunmuş formalı blankda olur, müvafiq vəzifəli şəxs tərəfindən imzalanır və möhürlə təsdiq edilir, bəzi V.-lərdə isə sahibinin şəkili də olmalıdır. V.-lərin saxtalaşdırılması - hüquqi məsuliyyətə səbəb olur.

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTI - ali demokratik prinsipləri üzərində qurulmuş və fəaliyyət göstərən dövlətdə, cəmiyyətdə vətəndaşı (hər bir vətəndaşı) ali dəyər kimi qəbul edilməsi, dövlətin və cəmiyyətin bütün ümumi işlərində, idarəçiliyində vətəndaşın iştirakı, onun (vətəndaşın), hüquqlarının və maraqlarının yüksək səviyyədə qorunması, vətəndaşın müstəqilliyini, eyni zamanda vətəndaşın digər vətəndaşlarla qurulan ünsiyyətinin qarşılıqlı hörmət üzərində qurulması ilə səciyyəvi olan ictimai münasibətlər məcmuəsi. V.C.-ndə pluralizm əsasmda vətəndaşların öz fikirlərini azad şəkildə bildirilməsi, öz mövqeyini müdafiə etməsi, vahid əqidə və məslək sahibləri ilə birləşməsi, öz arzu və niyyətlərinin həyata keçməsi üçün geniş imkanlar açılır. Qeyri-demokratik

siyasi-hüquqi rejimli dövlətlərdə isə V.C. instituta “yox” səviyyəsinə enir, həmin münasibətlər direktiv və reqlamentasiya vasitələri ilə nizamlanır və ilyuziyon, qeyri-təbii xarakteri alır.

VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏR - bax *apatridlər*.

VƏTƏNDAŞLIQ - insanın konkret dövlətə (və ya dövlətlərə) formal qeydiyyatata alınmış, aidiyyatın göstəricisidir, insanla dövlət(lər) arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə bağlı olan siyasi-hüquqi əlaqədir. Dövlət vətəndaş qarşısında, vətəndaş da dövlət qarşısında məsuliyyətliyərlər. Dövlət vətəndaşı hüquqlarla təmin edir və onların üzərinə hüquqi vəzifələr qoyur. Öz növbəsində, vətəndaş, dövlətin qanunlarına və digər göstərişlərinə sözsüz əməl edir, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirir və, eyni zamanda, dövlətin vasitəsi ilə öz hüquqlarını və qanunla qorunan maraqlarını tətbiq edir.

Beynəlxalq hüquq V.-1 onların harada olmasından asılı olmayaraq, öz vətəndaşları üzərində dövlətin suveren hakimiyyətini və vətəndaşların hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiə və himayə edilməsi kimi təsbit edir. Bəzi dövlətlərdə (monarxik dövlətlərdə) “vətəndaşlıq” anlayışı, “təbəəlik” anlayışı ilə əvəz olunur. V. statusna alternativ olan siyasi hüquqi statuslar kateqoriyaları aşağıdakılardır: əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və xüsusi kateqoriya ikili (üçlü və s.) vətəndaşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikili (üçlü və s.) vətəndaşlıq statusuna malik olan şəxslərin, vətəndaşı olduğu dövlətlərə müəyyən problemlər yaratdığına görə, (misal üçün: hərbi xidmət keçməklə bağlı olan problemlər; vergilərin ödənişi ilə bağlı olan problemlər və s.), bu cür vəziyyətlərin meydana gəlməsi dövlətlərin marağında deyil.

VƏTƏNƏ XƏYANƏT - xüsusi təhlükəli dövləti cinayətlər-

dən biri: xalqa qarşı ən ağır cinayət: vətəndaşın öz (vətəndaşlığı ilə bağlı olan) dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı və, yaxud dövlət təhlükəsizliyi və müdafiə qabiliyyəti zərərinə olaraq qəstən törətdiyi ictimai təhlükəli əməl. V.X. aşağıdakı hərəkət və hərəkətsizlikdə ifadə oluna bilər: düşmən tərəfinə keçmə, cəsusluq, dövlət sirrini və ya (məxsusi) hərbi sirri xarici dövlətə ötürmə, vətənə qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqla xarici dövlətə kömək etmə, Konstitusiya quruluşunu zorakılıqla çökdürmə və ya hakimiyyəti zorakılıqla ələ keçirmək məqsədilə suiqəst törətmə, dövlətin Ali vəzifəli şəxsin həyatına (onların dövlət fəaliyyəti ilə əlaqədar) qəst etmə, diversiya, eləcə də fərarilik və s. V.X. müxtəlif motiv və məqsədlərlə törədilə bilər, o cümlədən: dövlətinə, xalqına qarşı düşmənçilik, qisas, qorxaqlıq, tamah və s. V.X. müharibə dövründə və ya and içmiş şəxs tərəfindən, eləcə də yüksək vəzifəli şəxs tərəfindən törədildikdə, - o (vətən xaini), daha ağır cəzələndirilir.

VƏZİFƏ CİNAYƏTLƏRİ - müəyyən (bəzi hallarda: yüksək) səlahiyyətli, qulluq mövqeli vəzifəli şəxs(lər) tərəfindən, həmin səlahiyyətlərdən (qulluq mövqeyindən) sui-istifadə etməklə, qulluq mənafeyinə zidd hərəkətləri ilə dövlət və ictimai mənafeyə (dövlət və ictimai aparatın normal fəaliyyətinə qəst etməklə), habelə vətəndaşların (insanların) qanunla qorunan hüquq və mənafeələrinə zərərin vurulması, cinayətkar hərəkətləri. V.C.-ümumi və xüsusi V.C. kateqoriyalarda bölünür: ümumi V.C. (idarəçiliyin bütün sahələrində baş verə bilən V.C.) kateqoriyasına: hakimiyyətdən və qulluq mövqeyindən sui-istifadə; hakimiyyət və qulluq səlahiyyətlərini aşma; səhlankarlıq; rüşvətxorluq; vəzifə saxtakarlığı aiddirlər; xüsusi V.C. (səhvi xarakterli V.C.) kateqoriyasına isə adətən hər hansısa bir (iqtisadi, hərbi, Məhkəmə və s.) vəzifəli şəxs tərəfindən cinayət törədilməsi aiddirlər.

VƏZİFƏLİ ŞƏXS - daimi və ya müvəqqəti olaraq, təyinat və ya seçki əsasında (bəzi hallarda isə həm təyinat, həm də seçki əsasında, misal: yuxarı instansiya Məhkəmələri), bəzi hallarda isə attestasiya (imtahan) nəticələri əsasında, pulla (əmək haqqı ilə) ödənilməklə və ya ictimai əsaslarla (kəndüllü) hakimiyyət nümayəndəsi funksiyasını həyata keçirən, həmçinin dövlət və ictimai idarələrdə, təşkilatlarda və ya müəssisələrdə təşkilati-binagüzarlıq və ya inzibati-təsərrüfat vəzifələrinin yerinə yetirilməsilə əlaqədar vəzifələri tutan, yaxud göstərilən idarələrdə və ya müəssisələrdə həmin vəzifələri xüsusi səlahiyyət üzrə yerinə yetirən şəxs; idarəçiliyi həyata keçirən və həmin idarəçiliyin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün kifayət edə bilən səlahiyyətlərə (hüquq və hüquqi vəzifələrə) malik olan, eləcə də, həmin idarəçiliyi rahat və sərbəst həyata keçirilməsi üçün hər tərəfli (maddi, texniki, bəzi hallarda təhlükəsizlik xidmətləri ilə və s.) təmin olunmuş, eyni zamanda müəyyən məsuliyyət daşıyan şəxs; bir qayda olaraq, müəyyən ixtisaslı, bacarıqlı, təşkilati-idarəçilik təcrübəli şəxs. V.Ş.-lər iki kateqoriyalara bölünür: səlahiyyəti bütün vətəndaşlara yayılan V.Ş.-lər; dövlət başçısı, Məhkəmə, Prokuror və s.; və səlahiyyəti yalnız öz tabeliyində olan şəxslərə yayılan V.Ş.

VİLAYƏT - ərazi, əyalət, ölkə; inzibati-ərazi quruluşu sisteminin vəsiləsi; inzibati-ərazi vahidi (subyekt); dövlət ərazilərinin müəyyən əhəmiyyətli xüsusiyyətlə (inzibati-siyasi əhəmiyyətinə; etnik və ya iqtisadi xüsusiyyətlərinə, tarixi ənənələrinə, təbii şəraitinə, zoocoğrafi, fleristik əhəmiyyətinə və s.) görə ayrılan sahəsi, coğrafi ərazi.

VİZA (fransız *viza*, latm *visus*-görülmüş, baxılmış sözlərin-dən) - 1) müvafiq vəzifəli şəxsin hər hansısa sənədin və ya aktın həqiqiliyini təsdiq edən, yaxud ona hüquqi qüvvə verən qeydi; 2) şəxsin bir ölkəyə gəlməsinə, oradan getməsinə, yaxud keçməsinə icazəni bildirməklə pasporta və ya onu əvəz

edən sənətə edilən qeyddir. Müvafiq olaraq: gəlmə, getmə və tranzit V.-ları mövcuddur. V. dövlətin xarici münasibətlər quran müvafiq orqanları tərəfindən müəyyən müddətə verilir. Dövlətlərin qarşılıqlı razılığı onların arasında sadələşmiş V. sistemi və ya ümumiyyətlə V.-siz sistem tətbiq edilə bilər. Beynəlxalq hüquqa görə, diplomatik (yaşıl) pasport sahiblərinə həmin beynəlxalq hüququ qəbul etmiş istənilən dövlətə və müddətə V.-süz gedişi-gəlişi mümkündür.

VOTUM (latm *votum*-istək, hökm) - xalq və ya xalqı təmsil edən deputatların səsverməsi yolu ilə müəyyən edilən ümumi rəy. Parlament təcrübəsində bütövlükdə Hökumətin və ya ayrı-ayrı nazirlərin, məmurların ümumi siyasi kursu və ya konkret hərəkəti “etimat V.-u” qaydasında bəyənilir və ya “etimsizlik V.-u” qaydasında pislənilir. Hökumətə və ya onun konkret üzvünə qarşı “etimsizlik V.-u” qəbul edildikdə, bir qayda olaraq, həmin Hökumət və ya onun konkret üzvü istehfaya gedir. *Dolay* *votum* - seçkilərdə müəyyən namizədə seçki kvotasından artıq səs verildikdə, həmin “artıq səslərin” eyni siyasi siyahıdan olan digər namizədin xeyirinə üstə gələn - proporsional seçki sisteminin bir növündə səsvermənin nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi üsulu; *məcburi votum* - bəzi dövlətlərdə (misal: Avstraliya, Belçika, Niderland, Türkiyə və s.) dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarına seçkilərdə və referendumlarda, müəyyən cəza sanksiyaları (misal: ştraf) təhlükəsi əsasında, bütün fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşların seçkilərdə (referendumda) məcburi iştirak etməsi-hüquqi vəzifəsi; *çoxluq votumu* - bir sıra ölkələrdə, eyni seçkilərdə bu və ya digər vətəndaşlar kateqoriyasına iki və ya daha çox səs hüququnun verilməsi - seçkilər qaydası.

YEKDİLLİK PRİNSİPİ – hər hansı bir təşkilatın daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müəyyən məsələlər üzrə qərarların yalnız bütün (və ya tam əksər) səsvermə hüququna malik olan şəxslərin tərəfindən razılıq alındıqda (və ya etiraz edilmədikdə), qəbul edilmiş sayılan prinsip: BMT-nin Nizamnaməsində (27-ci maddə) müəyyənləşdirilən ən mühüm prinsiplərdən biri; həmin prinsipə görə BMT Təhlükəsizlik Şurası qərarların qəbul edilməsi üçün (iş üsullarına aid qərarlardan savayı) onun 9 üzvünün səsverməsi, o cümlədən şuranın 5 daimi üzvünün (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya və Çin) hamısının yekdil səsverməsi tələb olunur, əgər 9 rəqəmindən az və şuranın daimi üzvlərindən hətta biri qərarın əleyhinə səs verdikdə, həmin qərar qəbul olunmur. Bəzi hallarda Y.P. - *veto* hüququ adlandırılır.

YERİN TƏKİ REJİMİ – beynəlxalq hüququn institutu; beynəlxalq və milli yeraltı məkanlardan (təkindən) istifadə etməsini nizamlayan hüquq prinsipləri və normaları sistemi. “Beynəlxalq yerin təki” dedikdə, heç bir dövlətə mənsub olmayan, neytral yerin təki zonaları başa düşülür. “Milli yerin təki” dedikdə isə, yer kürəsi mərkəzi nöqtəsi istiqamətindən başlayan, dövlətin bütün quru və su ərazilərinin sərhəd xətti boyunca uzanan şaquli düz səthi daxilindəki, həmin dövlətin suverenliyi və yurisdiksiyası yayılan yeraltı zonalar başa düşülür, onlardan istifadə qaydalarını ekoloji tələbləri nəzərə almaqla dövlət özü həll edir, beynəlxalq istifadəsi isə məxsusi beynəlxalq razılaşmalar ilə nizamlanır. Y.T.R.-nə yalnız təbii obyektlər – tam süxurlar, maye və qaz şəklində olan süxurlar və süxurlar arasındakı təbii boşluqlar aiddir. Yerin təki haqqında qanunvericiliyin vəzifəsi aşağıdakılardır: cəmiyyətin (dövlətin) mineral xammala olan tələbatını və başqa

ehtiyaclarım ödəmək üçün yerin təkindən səmərəli istifadəni və yerin təkinin mühafizəsini təmin etmək, yerin təkindən istifadə zamanı görülən işlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə mədən münasibətlərini tənzimləmək, habelə bu sahədə idarə, müəssisə, təşkilatlırm və vətəndaşların hüquqlarını qorumaq və s.

YERLİ İCRA HAKİMİYYƏTİ – dövlətin Ali İcra(edici) hakimiyyət strukturunun yerli (rayon, şəhər, şəhərlərdə rayon) hakimiyyəti orqanları; dövlət siyasətini yerlərdə icra edən (həyata keçirən, dövlətin Ali icra(edici) hakimiyyətinə biləvasitə tabe və hesabatlı olan, Y.İ.H. başçısı tərəfindən idarə olunan – yerli əhəmiyyətli orqan.

İcra hakimiyyəti strukturunun digər orqanları ilə Y.İ.H. orqanları sıx fəaliyyət göstərsə də, onun müstəsna təyinatı və funksiyaları vardır. Dövlət siyasətini yerlərdə həyata keçirməklə yanaşı, öz səlahiyyətləri çərçivəsində, rəhbərlik etdiyi inzibati - ərazi vahidlərində yerli dövlət aparatının fəaliyyətini idarə edir, iqtisadi və sosial varlıqların inkişafını təmin edir, kommunal-məişət problemləri həll edir, qanunlara riayət etməklə torpaqdan istifadəsinin koordinasiyasını və nəzarətini həyata keçirir, eləcə də təbiətin qorunması, sosial-mədəni obyektləri abadlaşdırılması və digər işləri yerinə yetirir.

“Öz səlahiyyətləri daxilində Y.İ.H. orqanları qanunvericilik sistemində daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.” (Konst. 148-ci maddəsinin V bəndi).

Y.İ.H. orqanlarının başçıları Konstitusiyaya və digər qanunlara uyğun olaraq (onlara zidd gəlməyən) dövlət adından öz səlahiyyəti çərçivəsində, yazılı surətdə “Qərarlar” qəbul edirlər və qanunvericilik çərçivəsində Qərarların həyata keçirilməsini təmin edirlər. Y.İ.H. başçıları tərəfindən qəbul edilən Qərarlar, müvafiq İcra hakimiyyəti bülletenlərində dərc olunur və həmin inzibati-ərazi vahidində yerləşən

bütün dövlət və qeyri-dövlət orqanları və təşkilatları, vəzifəli şəxslər və statusundan asılı olmayaraq, fiziki şəxslər tərəfindən yerinə yetirilməsi məcburidir. Əgər həmin İcra hakimiyyətinin Qərarları yerinə yetirilmirsə, onda inzibati məsuliyyət məsələsi qaldırıla bilər.

Yerlərdə fəaliyyət göstərən yuxarı (mərkəzi) dövlət orqanına tabeli idarə, müəssisə və təşkilat rəhbərləri tərəfindən, Y.İ.H. başçılarının Qərarları icra etmədiyi halda, həmin İcra hakimiyyətinin başçısı müvafiq yuxarı (mərkəzi) dövlət orqanına "Təqdimat"la müraciət edə bilər. Həmin təqdimatlara baxılmasının nəticələri, müraciət edən İcra hakimiyyətlərinə bildirilir.

YETƏRSAY – müvafiq hüquqi aktla, tam səlahiyyətli hesab etmək üçün yığıncaq (məclis, konfrans, qurultay) iştirakçıların sayının müəyyən edilmiş minimum həddi (*kvorum*); müvafiq hüquqi aktla, qəbul olunan aktların tam legitim hesab etmək üçün səsverənlərin sayının müəyyən edilmiş minimum həddi (*kvota*).

YURİSDİKSİYA (latın *jurisdictio*-məhkəmə üsulu, mühakimə icraatı, *jus*-hüquq və *dico*-deyirəm sözlərindən) – 1. aidiyyət; tabelik; 2. səlahiyyət (səlahiyyət məcmusu, həddi); 3. mühakimə hüququ. *Dövlətin Y.-sı* - dövlətin bu və ya digər faktlara hüquqi qiymət vermək, hüquqi mübahisələri, hüquqi məsələni həll etmək səlahiyyətidir. *Məhkəmə Y.-sı* – baxılan işin növündən və xarakterindən (mülki, inzibati, cinayət işi və onun ağırlığından), ərazi aidiyyətdən; işdə iştirak edən şəxslərin statusundan (Ali hakimiyyət orqanların səlahiyyət mübahisələrinə - Konstitusiyaya Məhkəməsində baxılması; hərbi qulluqçuların işlərinə - Hərbi Tribunalarda baxılması və s.); baxılan mübahisələrin ixtisasından (İxtisaslaşdırılmış Məhkəmələr); cəza təyin etmə səlahiyyətindən (Yerli Məhkəmələr və Ağır cinayətlərə dair Məhkəmələr) – asılı olaraq müəyyən edilir.

MÜNDƏRİCAT

I HİSSƏ

MÖVZU I.	İnzibati hüquq Azərbaycan hüququnun sahəsi kimi	5
MÖVZU II.	İnzibati hüquq normaları	11
MÖVZU III.	İnzibati hüquq münasibətləri	16
MÖVZU IV.	Azərbaycan Respublikasının inzibati hüququnun subyektləri	20
MÖVZU V.	Dövlət xidməti	34
MÖVZU VI.	Dövlət xidmətinin inzibati-hüquqi cəhətdən nizama salınması	39
MÖVZU VII.	Dövlət idarəçiliyinin anlayışı və məzmunu.....	44
MÖVZU VIII.	Dövlət idarəçiliyinin prinsipləri	48
MÖVZU IX.	Dövlət idarəçiliyinin forma və metodlarının anlayışı və təsnifi.....	53
MÖVZU X.	Dövlət idarəçiliyi aktları.....	56
MÖVZU XI.	Dövlət idarəçiliyinə nəzarət	62
MÖVZU XII.	Qanunçuluğun təmini qaydaları.....	65
MÖVZU XIII.	İnzibati məsuliyyət	68

II HİSSƏ

İNZİBATI TERMİNLƏR

A	76	L	211
B	89	M	216
C	97	N	236
Ç	99	O	239
D	101	Ö	241
E	126	P	243
Ə	132	R	260
F	138	S	266
G	145	Ş	284
H	147	T	285
X	167	U	294
İ	169	Ü	296
K	191	V	297
Q	204	Y	305

ƏDƏBİYYAT 310

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. 1995.

1. Azərbaycan Совет Еисиклопедијасы (АСЕ – Х том).
2. Краткий политический словарь. – Москва: Политиздад, 1988.- 478с.
3. Краткий политологический словарь. –Клев: РАПО “Укрвузполитиздат”, 1992. - 104с.
4. Политология: Словарь – справочник. - Москва: Гардарики, 2000. -328с.
5. Politologiya. İzahlı lüğət. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007. - 352 səh.
6. Hüquq Еисиклопедик лүгəти.- Bakы, Azərbaycan Еисиклопедијасыныи Баш редакциясы, 1991. -544 səh.
7. Фəлсəфə Елсиклопедик лүгəти. –Bakы: “Azərbaycan Еисиклопедијасы” Иəшрəтјат – Полпграфија Бирлији, 1997. – 520 səh.
8. Маркетинг: Толковый терминологический словарь – справочник. – Москва: “Ифокоит” СП “Медсервис Иитериешил”, 1991.-224с.
9. Abdullayev E.İ. İnzibati hüquq. Dərslik, Bakı, ABU, 2001,-740 səh.
10. Агапəф А.Б. Административное право. Учебник-Москва: Издательство-торговая корпорация “Дашков и к”, 2004-932 стр.
11. Государственное управление: Учебник для вузов-Москва. Муниципальный мир, 2004-456 стр.
12. Abdullayev E. Dövlət qulluğu. -Bakı: 2007-432 səh.
13. Abdullayev E.İ. Müqayisəli inzibati hüquq (Fransanın inzibati hüququ) Tədris vəsaiti. B.: Qanun 1997-262 səh.
14. Cəfərov İlqar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının

- şərhi. - Bakı, 2003.
15. İsmayılov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasmm və hüququnun əsasları. - Bakı, 1998.
 16. İsmayılov İ. Əmirov M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasmm əsasları. - Bakı, 1998.
 17. Марат Баглай. Коиституциоииое право Российской Федерации. - Москва, 1997.
 18. Чиркии В.Е. Коиституциоииое право зарубежных страи. - Москва, 1997
 19. Шафиев К. Коиституциоииый коитроль.- Баку, 1995.
 20. Комментарий к Коиституции Российской Федерации.- Москва, 1996.
 21. Əliyev Ş.M. Prezidentlik institutu.- BDU, 1994.
 23. Чиркии В.Е. Государствеиное управление.- Москва, 2002.
 24. Мəликова М.Ф. Довлэт вə һүгүг иезəрпјјəsi.- Бақы, 1988.
 25. Теория государства и права (курс лекций) (коллектив авторов).- Москва, 2001.
 26. Хропонюк В.Н. Теория государства и права.- Москва, 1993.
 27. Сырых В.М. Теория государства и права: (учебиик).- Москва, 2002.
 28. Чердаицев А.Ф. Теория государства и права: (учебиик).- Москва, 2002.
 29. Мəммədov İlqar. Dövlət və һүқуқ nəзəриyyəси: (dərs vəsaiti).- Bakı, 2005.
 30. Əkbərov Rahib. Xarici ölkələrin dövlət və һүқуқ тарихи (mühazirə kursu).- Bakı, 2003.
 31. Əkbərov Rahib, Səlimov Sadıq. Azərbaycanm dövlət və һүқуқ тарихи.- Bakı, 2003.
 32. Право (курс лекций) (коллектив авторов).- Москва, 1999.

- 33.Бережнов А.Г. Права личности, некоторые вопросы теорни.- Москва, 1991.
- 34.Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, иормы, реальноетн.- Москва, 1991.
- 35.Васнльева Т.А. н др. Права человека: (учебннк).- Москва, 2003.
- 36.Радбрух Густов. Фплософия права: (перевод с немецкого языка Юмашев Ю.М.).- Москва, 2004.
- 37.Бенетон Фнлпп. Введенне в полнтическую науку.- Москва, 2002.
- 38.Şirəliyev И., Əhmədov Ə. Politologiya.- Bakı, 1997.
- 39.Боярс Ю.Р. Вопросы гражданства в международном праве.- Москва, 1986.
- 40.Рəсулов М., Гасымов А., Исмајылов И. Əмək һүгугу. - Бақы, 1996.
- 41.Səməndərov F.U. Cınayət һүququ: Ümumi hissə.- Bakı, 1999.
- 42.Абдуллајев Е.И. Вəтəндашларын ннзнбатн мəсулпј-јəтн.- Бақы, 1992.
- 43.Azərbaycan Respublikasmm һүquq mühafizə orqanları.- Bakı, 2005.